

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન
યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય વિરચિત
શ્રી.

ક્રંચ ગુણ પર્યાયના રાસ.

(સાધાર્થ અને વિવેચન સમેત)

વિવેચન કર્તા

મોહનલાલ વિ. અમરશી શેઠ.
અધીપતી જૈન વિજય તરંગ વિગેરે

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ.

સંવત ૧૯૬૪.

સને ૧૯૦૮

ઉપોદ્ધાત

ન્યાય વિશારદ મહામહોપાધ્યાયજી શ્રીમાનં યશોવિજય-
જી મહારજનું નામ ગાગ્યેજ કોઈ જૈનથી અજ્ઞાત હશે, તેમણે
સંખ્યાબધ ગ્રંથો લખી જૈન કોમપર જે મહદ ઉપકાર કર્યો
છે તે સર્વ વિદિત છે. દરેક વિષયમાં તેઓ કેવા પ્રકારની અ-
સાધારણ શક્તિ ધરાવતા હતા તે તેની જુદા જુદા વિષયપર
લખાએલી ઉંચ પ્રકારની કૃતિ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે.
આધુનિક સમયે જૈન વિદ્વાનોને પ્રયે કળીકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન
હિમાચાર્યજી અને શ્રીમન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનું સાહિત્યજ
ઉપકારી થતું હોય એમ જોવાય છે આ બંને ઝગઝગતા કોહી-
નુરથીજ જૈન સાહિત્ય હાલ ગૌરવતાને ધારણ કરી રહ્યું છે

ન્યાય શાસ્ત્રમાં શ્રીમાન યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કેવા
પ્રવીણ હતા તે તેમને કાશીના પંડીતો તરફથી ન્યાયવિશારદની
પદવી મળેલી છે તેપરથી પ્રત્યક્ષ થાયછે. ન્યાયના વિષયમાં
તેમના કાળમાં તેના બરોબરી કરી શકે, તેવો કોઈ પંડીત ન
હોતો એવું તે વખતે નિદ્ધ થતું હતું.

ન્યાયના વિષયમાં તેઓએ અનેક અપુર્વગ્રંથો લખેલાં છે, તે
પૈકી આ 'દ્વયગુણુપર્યાયનો રાસ' એ પણ ઘણું ગહન અને અપુર્વ
ગ્રંથ છે આ રસનો વિષય દ્રવ્યાનુયોગનો અને ન્યાયનો હોવાથી ઘણું
ગહન છે. છતાં તે એક તદ્દન મામાન્ય ભાષામાં રાસ રૂપ
લખેલો છે એ વિષે એક એવી દંત કથા છે કે અન્ય મનના
અથર્થે જૈનોના રાસનું ઉપહાસ્ય કર્યું હતું તેથી શ્રીમા
ન યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ન્યયનો અને દ્રવ્યાનુયોગનો
ગહન વિષય એક માદા રાસના આકારમાં રચીને તૈયાર કર્યો
અને મહાન વિદ્વાનોને પણ તેમણે હેરાત પમાડી દીધા

જૈન કેમમા ન્યાયના અભ્યાસીઓ બહુજી જુજ છે અને તેમાં ખાસ કરીને આવા રાસ રૂપે લખાએલા અંથનું અધ્યયન કવચિતજ કરાય છે તેથી આવા અંથ પર ભાવાર્થ અને સાધારણ રીતે વિસ્તાર પુર્વક વિવેચન લખાય તો આવા ઉત્તમ વિષયની જ્ઞાસુઓને સરલતા થાય એવા હેતુથી અમોએ આ અંથ પર વિવેચન લખી મૂળ અને ભાવાર્થની સાથે પ્રગટ કરેલ છે વિવેચન લખવાનું સાહસ કર્યા પછી મને મારી સ્થિતિ કદંગી જણાએડી છે કારણ કે ન્યાયના વિષયમાં અંચુ પ્રવેશ કરવા જે ટલી પણ મારી શક્તિ નથી તેમ છતાં માત્ર ઉત્સાહને લઇને આ ગહન અથના વિષયને બની શકે તેટલો સ્પષ્ટ કર્યો છે. દ્રવ્ય શુણ અને પર્યાય, તેના ભેદ, નય ભંગ પ્રમાણ વિગેરે બાબતોને આ અંથમાં ઘણી સારી રીતે વણ વેલ છે તેમ છતાં આ વિષય એવો છે કે મારા જેવા સાધારણ શક્તિવાલા ની ગંભીર ભુલ પણ રહી ગઇ હોય એટલુંજ નહિ પણ વિદ્વંતોને તો કદાચ ઉપહાસ્ય કરવા જેવું પણ લખાઇ ગયું હોય તો હું તેઓ સુવેની ક્ષમા ચાહું છું અને આ વિષયના મંળ ધમાં મારી અલપક્ષતા બહિર કડું છું.

આ ભાષા રૂપે રચાએલા અંથપરથી શ્રીનુત લોજ કવીએ દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા નામનો સંસ્કૃત અંથ લખેલો છે અને તેના પર ટીકા લખેડી છે તેની સહાયતા અમોએ વારંવાર લીધેલ છે અને ઘણી જગ્યાએ તેમનેજ આધાર ભુત ગણેલ છે તેથી એ અંથ અમોને ઘણે ઉપકારી થયો છે.

હવે અંથની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય તે મિથ્યા હપ્કૃત થજો

લાંબ વિવેચન કન



વિષયાનુક્રમ.

ક્રાંત	વિષય	પાનું
પહેલી—દ્રવ્યાનુયોગની પ્રશંસા...	...	૧
બીજી—દ્રવ્યગુણ અને પર્યાયની સમજણ...	...	૧૧
ત્રીજી—દ્રવ્યગુણ અને પર્યાયની અલેક્ષતા...	...	૩૩
ચોથી—લેહ અલેક્ષની શંકાનું નિવારણ અને સપ્ત ભંગીની સ્થાપના...	...	૫૫
પાંચમી—દ્રવ્યાર્થિક નયના લેહ...	...	૭૭
છઠી—પર્યાયાર્થિક નયના લેહ અને સાત નય...	...	૧૦૩
સાતમી—ઉપનય અને તેના લેહ...	...	૧૨૮
આઠમી—નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયના લેહ...	...	૧૪૬
નવમી—ત્રિપદીનું સ્પષ્ટીકરણ...	...	૧૭૮
દશમી—પદ્ધત્યનું સ્વરૂપ...	...	૨૨૨
અગ્યારમી—ગુણના લેહનું સ્વરૂપ...	...	૨૫૦
બારમી—સ્વભાવના લેહ...	...	૨૭૫
તેરમી—નયથી સ્વભાવનું નિરૂપણ...	...	૨૬૦
ચૌદમી—પર્યાયના લેહ...	...	૩૦૭
પંદરમી—પ્રશસ્તી...	...	૩૨૦



શેઃ ઉત્તમચંદ પરમાણુ'દ માંગરોળ

મહુમ શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુદ.

માંગરોલ.

શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુદ માંગરોલના વતની હતા અને રોજગાર અર્થે મુંબઈમાં રહેતા હતા, તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૯૩૩ ના શ્રાવણ વદ ૮ ના રોજ થયો હતો. તેઓ સાતે દશા શ્રીમાલી ચુસ્ત જૈન હતા. તેમનું 'કુટુંબ માંગરોલ માં ઘણું માન પામેલું' અને આગેવાન છે.

શેઠ ઉત્તમચંદ પોતાની નાની વયથી ઘણા ચંચલ અને ચાલાક હતાં. સ્કુલમાં સારો અભ્યાસ કર્યા પછી ૧૯ વરસની નાની વયે તેમણે પોતાના મોટા ધંધાને બોલે ઉઠાવી લીધો હતો અને ૧૯૫૨ માં તેમના પિતાશ્રીનું મરણ થવાથી તેમણે બધો કારભાર પોતાને શીર લીધો હતો તેઓ સ્વભાવના એટલા બાળધા શાંત અને મધુર હતા કે તેમના સમાગમમાં આવતાં દરેક માણસનો તેમણે ચાહ મેળવ્યો હતો. શેરબજારમાં તેઓ એક આગેવાન દલાલ તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા પોતાની દલાલીમાં તેઓ ઘણા આગળ વધી ગયા હતા અને તેમની અસાધારણ શક્તિને માટે સૌથી અજાણે થવા જેવું એ બન્યું હતું કે છેલ્લા એકજ વરસમાં તેમણે ૭૫ હજાર રૂ. મેળવ્યા હતા પરંતુ કમનસીબે તેઓને પોતાને ઉપલોગ લેવા નું બની શક્યું નહિ.

શેઠ ઉત્તમચંદ ઘણીજ નાની વયે એટલે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૯૦૬ ના રોજ ૩૦ વરસની ભર યુવાન વયે

ગુજરી ગયા હતા.

શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુદને યાત્રા કરવાને ઘણો પ્રેમ હતો અને આટલી નાની ઉંમરમાં તેમણે લગભગ દરેક તીર્થની યાત્રા કીધી હતી. પોતાનો મોટો ધંધો છોડીને તેઓ પોતાના કુટુંબ સાથે શીખરજી અને બીજા દુરના તીર્થ સ્થળોએ જાત્રા કરવા ગયા હતા. શીખરજીથી પાછા ફરતા કલકત્તામાં તેઓ એકાએક આઘાતી થઈ ગયા હતા અને ગંભીર હાલતમાં તેમને અત્રે મુંબઈમાં લાવતા ચાર દિવસમાં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

શેઠ ઉત્તમચંદ નિયમિત પુજા પાઠ કરતા હતા, દરેક જાહેર સલાહમાં તેઓ આનંદ લેતા હતા જૈન મિત્ર સભા અને માંગરોલ જૈન સભાના તેઓ લાઘફ મેંબર હતા અને માંગરોલ શ્રીમાળી સમાજના તેઓ પેટ્રન હતા. તેઓ ગુપ્ત સંભાવતને ચાહુનારા હતા અને કોઈ પણ માણસ તેની પાસેથી નીરાશ થઈને પાછો જતો નહીં. તેઓ સ્વભાવના એટલા બધા નમ્ર હતા કે તેમણે પોતાની જીંદગીમાં કોઈના પર ગુસ્સો કર્યો હોય એમ જણવામાં નથી. આવા નરથી રતનનું આયુષ્ય જો લંબાયું હોત તો તેમના હૃદયથી અનેક કાર્ય થયા હોત પરંતુ ભાવિને તે ગમતું નહોતું, આવા યુવકના અકાલ અત્યુથી માંગરોલને અને જૈન સંઘને મોટી ખોટ પડી છે. શેઠ ઉત્તમચંદ પરમાણુદ પોતાની પાછલ જીંદગી ખાતામાં રૂ. ૪૦૦૦ કાઢી ગયા છે. તેઓની પાછલ એક વિધવા એક નાનો પુત્ર અને એક પુત્રી તેઓ મુકી ગયા છે. પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતી આપે.

શ્રી

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયિનો સાર

ઢાળ પહેલી.

આપાક.

વંથકાર મંગલાચરણ કરે છે)

શ્રી ગુરુ હતવિજય મન ધરી

શ્રી નયવિજય સુગુરુ આદરી

આતમ અરધી ને ઉપકાર

કરે દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર. ॥૧॥

બ્રાહ્મ-પંડિત શ્રી હતવિજયજી અને પંડિત શ્રી
નયવિજયજી એ બંને સદગુરુનું ચિત્તાં સમરૂ કરીને
આત્મહિત કરવાના અર્થાં એવા હવેના ઉપકારને માટે
દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર કરે છું. (૧)

વિવેચન-અનુયોગ એટલે સૂત્રાથ વ્યાખ્યાન, તે ચાર પ્રકારે કહ્યાં છે. (૧) ચરણ કરણાનુયોગ એટલે આચાર સંબંધી ઉપદેશ જેમકે આચારંગ સૂત્ર. (૨) ગણીતાનુયોગ એટલે સંખ્યાશાસ્ત્ર જેમકે ચંદ્રપ્રસ્તી અને સૂર્યપ્રસાદી સૂત્ર. (૩) કથાનુયોગ એટલે જેમાં ધર્મ કથાઓ અને દ્રષ્ટાંતનું વ્યાખ્યાન હોય તે જેમકે જ્ઞાતા સૂત્ર. (૪) દ્રવ્યાનુયોગ એટલે પદ્મ દ્રવ્ય સંબંધિ વિચાર જેમ કે સૂત્ર કૃતાંગ સૂત્ર અને સમ્મતિ તત્ત્વાર્થ. આ ચાર અનુયોગમાંથી પદ્મ દ્રવ્યનું જેથી સૂક્ષ્મજ્ઞાન થાય તે દ્રવ્યાનુયોગ તેનો વિચાર દ્રવ્ય શુદ્ધ પર્યાયના રાસની શ્રીમદ્ ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આત્માનું હીત કરવાને જેઓ ઉદ્યમવંત છે એવા જીવોપર ઉપકાર જુદીથી રચના કરે છે. (૧)

(દ્રવ્યાનુયોગ વિના ચરણ કરણાનુયોગ નિષ્ફળ છે તે દેખાડે છે.)

વિના દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર
ચરણ કરણનો નહિ કે સાર

સમ્મતિ અથે લાબ્યું ઇસ્થું

તે તો બુદ્ધ જન મનમાં વસ્યું ॥ ૨ ॥

લાવાર્થ—સમ્મતિ અથતે લવે એવી રીતે કહ્યું છે કે દ્રવ્યાનુયોગના વિચાર વગર, માત્ર ચરણકરણાનુયોગનો વિચાર કરવો તેમાં કાંઈ સારભૂત નથી. જેઓ પંડિત છે તેઓના મનમાં એ વાત બરાબર વસી છે. (૨)

વિવેચન—પદ્ દ્રવ્ય સંબંધી કાંઈપણ વિચાર કર્યા વગર ફક્ત આચાર અને ક્રિયામાં રક્ત રહેવાથી કાંઈ સાર નથી, આ પ્રમાણે પ્રકરણમાં મુખ્ય એવા સમ્મતિ તત્વાર્થ અંધમાં લખેલું છે. અને જેઓ વિદ્વાન છે, તત્વજ્ઞાતના બાણ છે તેઓના મનમાં એ વાત બરાબર ઠસેલી છે,

(દ્રવ્યાનુયોગની વિશેષતા બતાવે છે.)

શુદ્ધ હારાદિક તનુ યોગ
મોટા કહીએ દ્રવ્ય અનુયોગ
એ ઉપદેશ પદાદિક અથે
સાખ લહી ચાલોશુભ પથે ॥૩॥

ભાવાર્થ—આહાર વિગેરે શુદ્ધ અહુણ કરવું તે નાના યોગ છે પરંતુ દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર તે મોટો કીધો છે. ઉપદેશપદ્ધતિક અંથને વિશે તેની સાક્ષી જોઈને શુભ અંથને વિષે ચાલવું

વિવેચન-જેતાલીસ દોષ રહીત શુદ્ધ આહાર લેવો, સા માયક્રાદિક કીયાઓ કરવી એ બધા નાના યોગ છે, પરંતુ રૂઝ પરનું જ્ઞાન થાય એવો જે દ્રવ્યાનુયોગનો વિચાર તે યોગ બધા યોગમાં સૌથી મોટો કહેવાય છે. જેઓને ૫૬ દ્રવ્યનું જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાનને ગૌણ ગણી કીયાને પ્રાધાન્ય પદ આપે છે તે બધા અશુદ્ધ માર્ગમાં ગમન કરે છે પરંતુ જીવા જીવાદિક દ્રવ્યનું જે જ્ઞાન થવું તે શુભ માર્ગ કહ્યો છે. ઉપદેશ પદ્ધતિક અંથને વિષે તેની સાક્ષી છે.



(દ્રવ્યાનુયોગમાં રંગ લાગવાથી આધાકર્માદિક દોષ લાગતા નથી.)

જે યોગે જે લાગે રંગ
આધા કર્માદિક નહિ લાગ

પંચ કલ્પ ભાષ્યે ઈમિ ભણ્યું

સદ્ગુરૂ પાસે ઈસ્યુ મેં સુણ્યું ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાનુયોગને વિષે જો અરેઅરે રંગ લાગે તો આધા કર્મોદ્દિ દોષ ન લગાડે પંચકલ્પ ભાષ્યમાં એ પ્રમાણે કહેલું છે અને સદ્ગુરૂ પાસેથી એજ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે. (૪)

વિવેચન—જેઓને પડ્દ્રવ્યના વિચારરૂપ દ્રવ્યાનુયોગનો રંગ લાગેલો છે અને આત્મસ્વભાવમાં લીનતા છે તેઓને કોઈ કારણસર કદાચીન્ આધાકર્મોદ્દિક આહારનો દોષ લાગે તોપણ ચારિત્રનો ભંગ થતો નથી. આવો અધીકાર પંચકલ્પ ભાષ્ય નામનો ગ્રંથ છે તેને વિષે છે તેમજ પ્રશમ રતી ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

किंचिच्छुद्धं कल्पम् कल्पम्

स्याद् कल्पमपि कल्पम्

पिंडं शय्या वस्त्रं पात्रं

* જેઓ દ્રવ્યાનુયોગના બંધુતા દોષ તેના નીતાર્થને માટે આ અપેના છે કારણ કે જેઓ દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન નથી તેઓ કલ્પ શું, અને અકલ્પ શું તે કંઈ ગમતો નથી.

વા મેષજાઈવા ॥ ૧ ॥

દેશકાલ પુરુષમવસ્થા

મુપયોગ શુદ્ધિ પરિણામાન્

પ્રસર્મીશ્ય ભવતિ કલ્પ્યમ્

નૈકાંતો ત્કલ્પ્યતે કલ્પ્યમ્ ॥ ૨ ॥

આનો શાપ્તાર્થ એવો છે કે દેશ, કાલ, પુરુષ અને અવસ્થાનો વિચાર કરીને ઉપયોગ પુર્વક શુદ્ધ પરીણામવાળાને કાંઈક શુદ્ધ શુદ્ધ તેમજ અકલ્પિત એવા આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, શય્યા વિગેરે કલ્પે છે, એવો કાંઈ એકાંત નથી કે જે કલ્પિત હોય તેજ કલ્પે, વળી સદ્ગુરુઓ ઉપદેશ કરે છે તેમાં પણ એમજ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

(બાહ્ય યોગ અને દ્રવ્ય અનુયોગનો ભેદ બતાવે છે)

બાહ્ય ક્રિયા છે બાહ્યેર યોગ

અંતર ક્રિયા દ્રવ્ય અનુયોગ

બાહ્યહીન પણ જ્ઞાન વીશાલ

ભલો કહ્યો મુની ઉપદેશમાલ ॥૫૫॥

સાવાર્થ:—આવશ્યકાદિક બહારની ક્રિયા છે તે બાહ્યયોગ છે અને અંતર ક્રિયા છે તે દ્રવ્ય અનુયોગ છે. બાહ્ય ક્રિયા હીન હોય પણ જ્ઞાનમાં વિશાળ હોય તે મુનીને ઉપદેશમાળામાં ઉત્તમ કહ્યા છે. (૫)

વિવેચન—અજ્ઞાનપણે કરેલી સાંભાયક પ્રતિક્રમણ આદિક જે અનેક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ છે તે બાહ્યયોગ કહેવાય છે અને સ્વસમય પરીજ્ઞાન, આત્મીક અનુભવ અને નિજ રૂપમાં રમણતા રૂપ અંતર ક્રિયા તે • દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે, જે મહામુનીની બહારની સમજણ વિનાની ક્રિયામાં ઓછા પાણું હોય પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જેઓનું હૈય જેય ઉપાદેય રૂપ જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હોય તેઓને ઉપદેશ માળામાં ઉત્તમ પ્રકારના મુની કહ્યા છે. એવા મુનીને ક્રીયાઓ કરીને હીન જોઈને તેની અવજ્ઞા કરવી નહિ પરંતુ તેને જ્ઞાનયોગે કરીને મહાપુરુષ માનવા. (૫)

(દ્રવ્યાદિક જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે તે કહે છે.)

દ્રવ્યાદીક ચિંતાએ સાર
શુકલ ધ્યાન પણ લહીએ પાર

તે માટે એહીજ આદરો

સદગુરૂ વીણુ મત ભુલ્યા કરો ॥૬૧॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાદિકનું ચિંતન કરવાથી શુકલ ધ્યાનનો પ-
ણ પાર પમાય છે, માટે એજ દ્રવ્યાનુયોગનો આદર કરો
અને સદગુરૂ વગર ભુલા પડ્યા ભટકો નહિ.

વિવેચન-પદ્ધત્ય અને આત્મિક ગુણોની ચિંતવણા
જેઓને હર હમેશ થતી હોય તેઓ શુકલ ધ્યાન કે જે-
મોક્ષનું દ્વાર છે તે પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કહ્યું
છે કે આત્મ દ્રવ્યગુણ પર્યાયની ભેદ ચિંતવણાથી શુકલ
ધ્યાનનો પેલો પાયો સિદ્ધ થાય છે અને અભેદપણે ચિંતવન
કરવાથી શુકલ ધ્યાનનો બીજો પાયો સિદ્ધ થાય છે, તથા શુદ્ધ
દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયની અપુર્વ લાવનાથી સિદ્ધિની સમાપ્તી
થાય છે, જે શુકલ ધ્યાનનું ફળ છે.

(દ્રવ્યાનુયોગનો અધિકારી કોણુ તે કહે છે,)

એહનો જેણે પામ્યોતાંગ
ઓધે એહનો જેહને રાગ

એ જે વીણ ત્રીજો નહિ સાધ
ભાસ્યો સંમતિ અર્થ અગાધ ॥૭૮॥

ભાવાર્થ-જેઓ દ્રવ્યાનુયોગનો તાગ એટલે અંત પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને જેને સામાન્ય પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગનો રાગ છે તે જે ત્રીવાય ત્રીજો કેઈ આધુ નથી, એ પ્રમાણે અગાધ અર્થવાળા સંમતિ ગ્રંથમાં કહેલું છે. (૭)

વિવેચન-જે મનુષ્ય દ્રવ્યાનુયોગ એટલે આત્મવિચારણા તેનો પાર પામી ગયા છે અને સામાન્ય રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવવાને અતીશે ઉત્સુક અને ઉત્સાહવંત છે તેવા જે પ્રકારના મનુષ્યો ત્રિવાય થીજ મનુષ્યોને સાધુ કહી શકાય નહિ, એ વિષે અગાધ અર્થવાળા સંમતિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે માટે મુખ્ય વસ્તુ તે ૫૩ દ્રવ્યનું જ્ઞાન છે અને એવા જ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોયજ નહિ. (૭)



(દ્રવ્યાનુયોગમાં લીન એવા સાધુઓજ આધારરૂપ છે)

તે કારણ ગુરૂ ચરણ આધીન
સમય સમય ઇણ યોગે લીન

સાધુ. જે કિરિયાં વ્યવહાર તેહિજ અમ મોટો આધાર ॥૮॥

ભાવાર્થ—જેઓ સદ્ગુરના ચરણને આધીન થઈને સમયે સમયે આ યોગને વિષે લીન રહે છે તે સાધુ પુરૂષો ક્રિયાના વ્યવહારમાં દ્રઢ થાય છે અને તેઓજ અમોને આધારરૂપ છે. (૮

વિવેચન—એ દ્રવ્યાનુયોગની લેશ માત્ર પ્રાપ્તી પોતાના આત્માનુ ઘણુ કટ્યાણુ કરી શકે છે તેથી સદ્ગુરના ચરણમાં આધીન થઈને સમયે સમયે એજ યોગમાં જે સાધુ લીન થાય છે તેવા ક્રિયા વ્યવહાર યુક્ત સાધુઓ અમોને મોટા આધારરૂપ છે એ મહાપુરૂષો ધનંજી યોગને ઉત્પન્ન કરે છે તેવીજ રીતે હું પણ પરોપકારને અર્થે દ્રવ્યશુણુ પર્યાયનો રાસ રચી ઉપકાર અર્થે પ્રયત્ન કરું છું. (૮)

(દ્રવ્યશુણુ પર્યાયનો રાસ શામાંથી ઉદ્ભવ્યો છે તે કહ્યું છે.)

સંમતિ તત્ત્વાર્થ મુખ્ય ગ્રંથ
મોટો જે પ્રવચન નિગ્રંથ

તેહનો લેશ માત્ર એ લહયો

પરમારથ ગુરૂવયણે કહયો. ॥૬॥

ભાવાર્થ—સંમતિ તત્વાર્થ એ મુખ્ય અને નિર્ગથ. વચન રૂપ મહાન અથ છે, તેમાંથી લેશ માત્ર સાર આ રથને કહયો છે, વીશેષ પરમાર્થ તો ગુરૂના વચનમાં રહ્યો છે. (૯)

ઢાળ ખીલ

ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાગ. એ દેશી.

(નિજ સ્વભાવ રૂપ દ્રવ્ય કયું તે કહે છે)

ગુણ પર્યાય તણું જે ભાજન

એક રૂપતિ હું કાલેરે,

તેહ દ્રવ્યનિજ જાતી કહીએ

જસ નહી ભેદ વીચાલેરે.

હન વાણી રંગે મન ધરિયે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ગુણ અને પર્યાયનું જે સ્થાનક છે. તે જે માણસને ત્રણે કાળને વિષે એકરણે રહે છે તેને સ્વજાતી દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેના વચમાં ભેદ ભાવ હોય નહિ, માટે જીનેશ્વર ભગવાનની દ્રવ્યાર્થિકનયવાળી વાણી સ્નેહપૂર્વક મનને વિષે ધારણ કરીએ. (૧)

વિવેચન—જે દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનું સ્થાનક છે અને જે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને વિષે એકજ સ્વરૂપમાં રહે પરંતુ પર્યાયમાં જેમ ફેરફાર થાય છે તેમ તે પોતે પોતાના સ્વસ્વભાવ મુકી પરભાવ પાણું અંગીકાર ન કરે તેવા પ્રકારના દ્રવ્યને નિજ જાતી એટલે સ્વસ્વભાવરૂપ દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે જ્ઞાનાદિક ગુણ પર્યાયનું ભાજન જીવ દ્રવ્ય ગણાય, રૂપાદિક ગુણ પર્યાયનું સ્થાન પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગણાય, ઘટાદિ ગુણ પર્યાયનું ભાજન માટી દ્રવ્ય ગણાય એ પ્રમાણે જેજે ગુણ પર્યાયના સ્થાનક રૂપ દ્રવ્ય છે તે ત્રણે કાળને વિષે જો એક રૂપે રહેતો તે નિજ જાતિરૂપ દ્રવ્ય કહેવાય તેમાં કોઈ જાતનો અંતર રહી શકતો નથી. માટે જીનેશ્વર મહારાજે જે વચનો કહેલા છે તેના પર શ્રદ્ધા રાખવી. (૧)

(ગુણ કોને કહે અને, પર્યાય કોને કહે તે કહે છે.)

ધરમ કહીને ગુણ સહભાવી

ક્રમભાવી પર્યાયોરે:

ભિન્ન અભિન્ન ત્રિવિધ તિય લક્ષણ

એકપદારથપાયોરે—જન ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ—દ્રવ્યના સ્વભાવીક ધર્મને ધારણ કરે તે ગુણ કહેવાય અને ક્રમ ભાવી ધર્મ તે પર્યાય કહેવાય છે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એમ ત્રણ પ્રકારે ભિન્ન છે તથા લક્ષણાદિકથી અભિન્ન છે. (૨)

વિવેચન—જીવદ્રવ્યનો ઉપયોગ ગુણ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અહણ ગુણ છે, ધર્માસ્તિકાયનો ગતી હેતુ ગુણ છે અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિ હેતુ રૂપ કારણ ગુણ છે, આકાશાસ્તિકાયનો અવકાશ આપવાનો ગુણ છે, તેમજ કાળનો પરાવર્તન ગુણ છે, હવે જીવના નરક મનુષ્યાદિ પર્યાય છે, પુદ્ગલના વણ ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ પર્યાય છે, અને આકાશ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયના જીવ અને પુદ્ગલ સાથે જીવ અને પુદ્ગલની ક્રીયા અત્કૃણ જે સહાય તે તેના પર્યાય કહેવાય

જેમ એક માણસ જ્યાં બેઠો હોય ત્યાં આકાશ અને અધર્માસ્તિકાય સંયોગ રૂપે રહે તેથી તે સંયોગાકાશ અને સંયોગીક અધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે

હવે જ્યારે તે માણસ ત્યાંથી અન્યત્ર જાય ત્યારે આકાશાસ્તીકાય અને અધર્માસ્તિકાય વિભાગ રૂપે રહે છે ઇત્યાદિ પર્યાય કહેવાય છે. તે પર્યાયો સંખ્યાથી લક્ષણથી પ્રદેશ વિભાગથી એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અને ઉપચારથી નવ પ્રકારે છે, અને સંપૂર્ણ લક્ષણથી દ્રવ્ય ઉત્પાદ વ્યય અને દ્વાવ્ય રૂપ ત્રણ પ્રકારે છે તે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રૂપ પરસ્પર કથચિત્ત લિપ્ત છે અને કથચિત્ત અલિપ્ત છે. (૨)

(દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો ભેદ કહે છે)

જેમ મોતી ઉજવલતાદિકથી

મોતી માલા અળગીરે;

ગુણપર્યાય વ્યાકૃતથી જાણો

દ્રવ્ય શક્તિ તેમ વલગીરે—જન ॥ ૩ ॥

સાવાર્થ—જેમ માતી ઘડી અને માતીની ઉજવળતા દિક્કથી માતીની માળા અળગી છે તેમ દ્રવ્યની શક્તિ ગુણ પર્યાયની વ્યક્તિથી અળગી છે અને અમુક અંશે ભેગી છે. (૩)

વિવેચન—માતીની માળા એ એક દ્રવ્યને સ્થાને છે, માતીની ઉજવળતા તે ગુણને સ્થાને છે અને માતી તે પર્યાયને સ્થાને છે તેવીજ રીતે દરેક પદાર્થમાં દ્રવ્યગુણ પર્યાય ઘટાવી શકાય. દરેક વ્યક્તિમાં ગુણ પર્યાય જાણી શકાય છે જેમ કે ઘટાદિ દ્રવ્યમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને ઉપયોગ છે, સામાન્ય ઉપયોગે બધા ઘંટમાં માટી સામાન્ય દેખાય છે અને ઘટાદિક વિશેષે જાણે છે તેમાં જે સામાન્ય તે દ્રવ્ય જાણવું અને વિશેષ તે ગુણ પર્યાય જાણવા. (૩)

(દ્રવ્યના બે પ્રકાર કહે છે.)

ઉરધતા સામાન્ય શક્તિ તે

પૂરવ અપરગુણ કરતીરે;

પિંડકુસૂલાદિક આંકારે

જેમ માટી અણુ ફરતીરે—જન ૥૪૥

ભાવાર્થ—ઉદ્ધતા સામાન્ય રૂપ શક્તિ એટલે જે અગા
'ઉ હોય તેમાં બીજા ગુણને કરે અને સર્વમાં પોતે એકરૂપે
રહે જેવી રીતે માટીના કોડી વિગેરે ઘણા આકાર થાય છે
પણ તેમાં માટી પોતાના રૂપે રહે છે પણ ફરતી નથી. (૪)

વિવેચન—દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે તેમાં પેલો ભેદ ઉદ્ધતા
સામાન્ય રૂપ દ્રવ્ય શક્તી. જેવી રીતે માટીના પિંડ અને કોડી
પ્રમુખ માટીના અનેક આકાર બદલાય છે પણ તેમાં જે માટી
રહેલી છે તે બદલાતી નથી અને તે માટીને ઉદ્ધતા સામાન્ય કહે છે.
એટલે માટી રૂપ દ્રવ્ય તે બધા પર્યાયમાં સામાન્ય પણે રહેલું છે.
જે પિંડ અને કોડી રૂપ પર્યાયમાં માટી સામાન્ય ન હોય તો ઘટ્ટ
દિક પર્યાયમાં પણ માટી દ્રવ્ય અનુગત ન હોય તેથી સવ
વિશેષ રૂપ થતાં જાદ્વમત જે ક્ષણિકવાદી છે તે સિદ્ધ થાય છે.
માટે ઘટ્ટાદિ દ્રવ્ય અને તેમાં સામાન્ય રહેલું માટી આદિ દ્રવ્ય
પરંપરાથી ઉદ્ધતા સામાન્ય અવશ્ય માનવું જોઈએ. વળી ઘ-
ટ્ટાદિ જે દ્રવ્ય છે તે રક્તાદિ રંગ રૂપ થોડા પર્યાય
ને પણ વ્યાપે છે અને માટી આદિ દ્રવ્ય તે ઘટ્ટાદિ
અને રક્તાદિ અનેક પર્યાયમાં વ્યાપી રહે છે તેવીજ રીતે જીવ
નર નારકાદિક પણ પામે તે દ્રવ્યનો વિશેષ જાણવો એ સવ
નૈગમ નયનો મત છે. અને શુદ્ધ સંગ્રહ નંચને મતે તો સદ્
દૈતવદે એકજ દ્રવ્ય આવે એમ સમજવું. (૪)

(દ્રવ્યનો ખોળે ભેદ કહે છે)

લિન્ન વિગતમાં રૂપ એક જે

દ્રવ્ય શક્તિ જે દાખેરે;

તે તિર્યક સામાન્ય કહીને

જમ ઘટ ઘટ પણે રાખેરે—જન ૥૫૫

ભાવર્થ—લિન્ન પ્રદેશીપર્યાયમાં જે દ્રવ્ય પોતાની શક્તી એકજ રૂપમાં રાખે છે તે તિર્યક સામાન્ય દ્રવ્ય કહેવાય જેમકે ઘટ છે તે ઘટપણું રાખે છે. (૫)

વિવેચન—દ્રવ્યનો પહેલો ભેદ ઉર્ધ્વતા સામાન્ય રૂપ દ્રવ્ય શક્તિ આગલી ગાથામાં કહ્યા હુવે ખીળે ભેદ તિર્યક સામાન્ય દ્રવ્યકહેવાય છે તે કહે છે: જુદા જુદા પ્રદેશ વાળા જે પર્યાય છે તેમાં પોતાની શક્તી જે દ્રવ્યએકાકાર પણે રાખે છે તે તિર્યક સામાન્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમકે ઘટ પર્યાય છે અને તેમાં માટી રૂપ દ્રવ્ય અનુગત છે તે પશુ ઘટ પોને ઘટ પણે ઘટ ત્વ રાખે છે. એટલે કે જ્યાં દ્રવ્ય અને પર્યાય એકજ રૂપે દેખાય તે તિર્યક સામાન્ય રૂપ દ્રવ્ય શક્તિ. કેઈ એમ સવાલ કરે કે જેમ ઘટાદિ લિન્ન વ્યક્તિમાં ઘટ પણું સામાન્ય છે તેમજ

પિંડ અને કોઠીમાં માટી પણ એક સામાન્ય છે, તે તિર્યક સામાન્ય અને ઉર્ધ્વતા સામાન્ય એમ બુદ્ધા ભેદ કરવાનું શું કારણ છે ? તેના જવાબમાં જાણીયું કે જ્યાં એકાકાર પ્રતિત ઉપજે ત્યાં તિર્યક સામાન્ય અને જ્યાં કાલભેદે અનુગ તાજારે પ્રતિત ઉપજે ત્યાં ઉર્ધ્વ સામાન્ય કહેવાય. (૫)

(ઉર્ધ્વતા સામાન્ય શક્તિના બે ભેદ છે તે દેખાડે છે)

શક્તિ માત્ર દ્રવ્ય સર્વની

ગુણપર્યાયની લીજેરે;

કાર્યરૂપ નિકટ દેખીને

સમુચિત શક્તિ કહીજેરે—જન ॥૬॥

ભાવર્થ—સર્વ દ્રવ્યની ગુણ પર્યાય શક્તિ માત્ર ગ્રહણ કરવી તે ઓછ શક્તિ અને જો કાર્યરૂપ વહેલું ઉપજતું દેખાય તો તેને સમુચિત શક્તિ કહેવાય છે. (૬)

વિવેચન—હવે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય શક્તિના બે ભાગ દેખાડે છે (૧) ઓછશક્તિ (૨) સમુચિતશક્તિ. સર્વ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાયની શક્તિનું જો ગૃહણ કરીએ એટલે કે મૂળ

વસ્તુ મુકીને તેના જે જે પર્યાયો છે તેમાં જે અંતરગતશક્તિ રહેલી છે તે, પરંપરાએ ઉતરતી આવતી ઓઘશક્તિ, અને પરંપરાથી પર્યાય નહિ ગણતા દ્રવ્યની નીકટ જે કાર્યરૂપ વહેતું ઉપજતું દેખાતું હોય તો તે સમુચિત શક્તિ, એટલે લોકો તુરત સમજી શકે એવી જે અંતર વર્ગની શક્તી પર્યાયમાં હોય તેને સમુચિત એટલે વ્યવહાર યોગ્ય શક્તિ કહે છે. (૬)

(એજ બે શક્તિઓ દ્રષ્ટાંતથી દેખાડે છે.)

ધૂતની શક્તિ યથા તૃણ ભાવે
જાણી પણ ન કહાયરે;
દુગ્ધાદિક ભાવે તે જનને
ભાષી ચિત્ત સુહાયરે.—જન ૥૭૥

ભાવાર્થ—જેવી રીતે ઘાસમાં ધીની શક્તી જણાય છે પણ તેમ કહેવાતું નથી, પરંતુ દૂધ વિગેરેમાં ધીની શક્તિ દેખાતી હોવાથી તે મન કળુલ કરે છે. (૭)

વીવેચન—ઉદ્ધર્તા સામાન્ય શક્તિના બે ભેદ જે ઓઘ શક્તિ અને સમુચિત શક્તિ કહ્યા તે દ્રષ્ટાંતથી સમજાવે છે.

જેવી રીતે ઘાસ ખાવાથી ગાયમાં દુધ થાય છે અને એ દૂધ માંથી દહીં તેમાંથી માખણ અને પછી ઘી થાય છે તેથી વીનુ મુળ કારણ પરંપરાથી ઘાસ થયું એટલે ઘાસમાં ધીની શક્તિ જણાય છે ખરી પણ તેમ કહેવાતું નથી અને દુધ માંથી ઘી થાય છે એ વ્યવહાર યોગ્ય વચન છે એટલે તે માણસના મનને ગમે છે, માટે જે પરંપરાથી કારણ રૂપ હોય તે ઓધ શક્તી અને અનંતર કારણ રૂપ હોય તે સમુચિત શક્તી કહેવી એવો વિવેક છે. (૭)



(ઉપર કહેલી બંને શક્તિના બે જુદા જુદા નામ કહે છે.

ધરમ શક્તી પ્રાણીને પુરવ
પુદ્ગલને આવર્તેરે;
ઓધે સમુચિત જેમ વલી કહીએ
છેલ્લે તે આવર્તેરે—જન ॥૮॥

ભાવાર્થ—અગાઉના પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં જીવને સામાન્યે કરીને ધર્મશક્તિ હોય અને છેલા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં સમુચિત શક્તિ હોય છે. (૮)

વિવેચન-આત્મ દ્રવ્યને વિષે એ જા'ને શક્તીઓ ઘટાવે છે, લવ્ય છવેને અગાઉ જે અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ વ્યતીત થઈ ગયા તે વખતે પણ પરંપરાથી ઉત્પન્ન થતી આવેલી એવી ધર્મ શક્તિ રહેલીજ હોય છે, જે એમ ન હોય તો છેલા પુદ્ગલ પરાવર્તન વખતે ધર્મ શક્તી પ્રગટ પછે જણાય છે તે શક્તી આવીજ શકે નહિ, પરંપરાથી ઓછ શક્તી ઉતરતી આવી હોય તે છેલા પુદ્ગલ પરાવર્તન વખતે પ્રગટ દેખાય છે અને છેલા પુદ્ગલ પરાવર્તન વખતે પ્રત્યક્ષ કારણો જણાતા હોવાથી સ્મૃતિયિત શક્તી ઉત્પન્ન થઈ કહેવાય છે આના મંજાધમાં યોગની બીજી વીશીમાં કહ્યું છે કે છેલ્લા અગાઉના બધા પુદ્ગલ પરાવર્તન તે ભવનો બાહ્ય કાલ કુકુચો છે; અને છેલ્લો પુદ્ગલ પરાવર્તન ધર્મનો ચૌવન કાલ કુકુચો છે. (૮)

(હવે વ્યવહાર તથા નિશ્ચયથી દ્રવ્યની શક્તી દેખાડે છે.)

કારયુ ભેદે શક્તિ ભેદ ઈમ

વ્યવહારિ વ્યવહારીએરે;

નિશ્ચય નાના કારણ કારણ

એકરૂપ તે ધરીયેરે—જન ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—કાર્યના ભેદની શક્તીઓના પણ અનેક ભેદ થાય છે એવી વ્યવહારીક નયની અપેક્ષા છે અને નિશ્ચય નયે કરીને અનેક પ્રકારના કાર્ય કારણ હોવા છતાં દ્રવ્ય એકજ રૂપને ધારણ કરી રાખે. (૯)

વિવેચન—વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી દરેક કાર્યની ઓછ અને સમુચિતરૂપ અનેક શક્તીઓ એક દ્રવ્યમાં હોઈ શકે છે. વ્યવહાર નયથી જે શક્તીઓ ઉપયોગવાળી છે તે કાય અને કારણનો ભેદ સુચીત કરે છે કારણ કે વ્યવહારનય કાય અને કારણના ભેદને માનનારો છે. અને નિશ્ચય નય તો અનેક કાર્ય અને કારણોથી સંયુક્ત હોવા છતાં દ્રવ્ય પોતાની સ્વભાવિક શક્તીવાળું છે એમ નિશ્ચય કરાવે છે, જે એમ ન થાય તો સ્વભાવ ભેદ થવાથી દ્રવ્યભેદ થઈ જાય, તેથી કરીને વ્યવહારથી તેમજ તે કાળ અને તે દેશની અપેક્ષાથી કાર્ય કારણ ભાવનો સ્વીકાર કરવાથી કોઈપણ જાતનો દોષ થનો નથી અને કારણાંતરની અપેક્ષા પણ સ્વભાવમાં અંતર્ગત છે તેથી તે પણ નિષ્કૃણ જતી નથી અને નિશ્ચય નયને

અહુષ્ટ કરીએ તો કાર્ય અને કારણ બને મિથ્યા છે, કારણ કે એવું વચન છે કે જે દ્રવ્યના અનેક સ્વરૂપ આદી અને અંતમાં નથી તે વર્તમાનકાળે પણ નજ હોઈ શકે. તેથી કાય કારણની કલ્પના રહિત શુદ્ધ અવિચલીત રૂપ દ્રવ્ય છે એમ સમજવું. (૯)

(હવે વ્યક્તિ રૂપ ગુણ પર્યાયનું વર્ણન કરે છે.)

ગુણ પર્યાય વિગત બહુ ભેદે
નિજ નિજ જાતી વરતેરે
શક્તિ રૂપ ગુણ કોઈક ભાષે
તે નહી મારગ નીરતેરે—જન ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—ગુણ અને પર્યાયની વ્યક્તિ અનેક પ્રકારે પોતપોતાના સ્વભાવમાં વર્તે છે. અને કોઈ તો ગુણને શક્તિ રૂપ કહે છે પણ તેઓ શુદ્ધ માર્ગવાળા નથી. (૧૦)

વિવેચન—દ્રવ્યના પોત પોતાના સ્વભાવથી જે ગુણ દ્રવ્ય ની સાથેજ રહે છે તેની વ્યક્તિઓ તથા જે પર્યાયો ક્રમભાવી છે તેની વ્યક્તિઓ અનેક પ્રકારની છે. દ્વિગંબરીઓનું કહેવું

એમ છે કે ગુણ તો શક્તિરૂપજ છે કારણ કે દ્રવ્ય ગુણપર્યાયનું કારણ દ્રવ્ય છે તેમજ ગુણ પર્યાયનું કારણ ગુણ છે. તથા દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય પર્યાયો જે નરનારકાદિ તેમાં અન્યથા ભાવ છે, અને ગુણ પર્યાયોમાં ગુણનો અન્યથા ભાવ નથી પરંતુ રૂપાંતરથી સ્થિતિરૂપ છે જેમકે મતિ ધ્રુવાદિક તથા ભવ સ્થ સિદ્ધાદિને કેવળ જ્ઞાન વિશેષ વળી આ જે દ્રવ્ય ગુણ છે તે પોત પોતાના સ્વભાવથી શાશ્વત છે અને પર્યાયથી અશાશ્વત છે, એમ દ્વિગંબરોની માન્યતા છે પરંતુ શાસ્ત્ર યુક્તથી એ માર્ગ યોગ્ય નથી કારણ કે પ્રમાણથી રહીત છે. (૧૦)

(ગુણ તથા પર્યાયની એકતા દર્શાવે છે.)

પર્યાયથી ગુણ ભિન્ન ન ભાપીએ।

સંમતી અંથે વ્યક્તી રે

જેહનો ભેદ વિવક્ષા વશથી

તે કેમ કહીએ શકાત રે—જન ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—સમ્મતિ અથમાં પ્રગટપણે કહેલું છે કે પર્યાયથી ગુણ ભિન્ન નથી કારણ કે જેનો ભેદ કહેનારાની ઈચ્છાને આધીન છે તેને શક્તિ રૂપ કેમ કહેવાય. (૧૧)

વિવેચન-પર્યાયથી ગુણુ સિત્તરૂપ નથી પરંતુ પર્યાયતેજ ગુણુ છે. સમ્મતિ ગ્રંથમાં શ્રી સીદ્ધસેન દિવાકરે સ્પષ્ટપણે કહેલું છે. તેમાં એવી રીતે લખેલું છે કે:—

પરિગમણં પજ્જાઓ
અણેગ કરણે ગુણતિ તુલ્લગ,
તદ્વિણ ગુણતિ ભગડ
પજ્જવણયં દેશણા જહ્મા ॥

અર્થ—જેવી રીતે કમલાવિખલુ પદ્મવનું લક્ષણ છે તેવો રીતે એકને અનેક કરવું તે પર્યાયનું બીજું લક્ષણ છે, પરંતુ દ્રવ્ય તો હુમેશા એક રૂપેજ રહે છે, અને તેના જ્ઞાન દર્શનાદિક લેક ધાય છે તે પણ પર્યાય છે પરંતુ ગુણુ લેક કરવાવાળો નથી. કેમકે સગવડની દેશના પદ્મ દ્રવ્ય પર્યાયની છે. ગુણુ અને પર્યાયમાં દેશના નથી. આ ઉપરથી કોઇ શંકા કરે કે એવી રીતે જો ગુણુ તે પદ્મવથી સિન્ન નથી તો દ્રવ્ય ગુણુ અને પર્યાય એમ ત્રણ નામ જુદા જુદા કેમ કહ્યા છે તેવ પ્રત્યુત્તરમાં બહુવું કે બેક નથી કહ્યું છે તેને વિરુદ્ધ કહે છે, જેવી રીતે તેવની ધરું એ વાક્યમાં તેવની જુદી લખી છે પરંતુ વધારાપણે તેવ અને ધરું

તેવીજ રીતે સહુલાવી એટલે સાથે રહેનારા જે ગુણ તથા ક્રમલાવિ એટલે ક્રમથી થનારા જે પર્યાય તેનો ભેદ વિવક્ષાથી છે પરંતુ પરમાર્થ દ્રષ્ટીથી જોઈએ તો તેમાં ભેદ નથી. તેથી કરીને જેનો ભેદ ઉપચારથી માનવામાં આવેલો હોય તેને યથાથ રીતે ભિન્નરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય? ગુણ છે તે ઉપચારથી છે દ્રષ્ટાંત તરીકે જેમ કે ગાય દૂધે છે એમ કહેવાય છે પણ ખરૂં જોતાં ગાય દુઝતિ નથી દુઝવાપણું ગાયમ ઉપચારથી છે પરંતુ યથાર્થપણે નથી. તેવીજ રીતે ઉપચારથી પ્રાપ્ત થએલા ગુણ શક્તિને ધારણ નથી કરી શકતા. (૧૧)

(જેઓ ગુણને પર્યાયથી ભિન્ન માને છે તેને ઉત્તર આપે છે.)

જો ગુણ ત્રીજો હોય પદારથ

તો ત્રીજો નય લહીએરે;

દ્રવ્યારથ પર્યાયારથનય

દો ઇજ સૂત્રે કહીએરે.—જન. ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય અને પર્યાય થકી ગુણ જો ત્રીજો પદારથ હોય તો નય પણ ત્રીજો જોઈએ. પરંતુ સૂત્રને વિષે તો

દ્રવ્યાર્થ નય અને બીજો પર્યાયાર્થ નય એમ બેઝ નય કહ્યા છે. (૧૨)

વિવેચન-દ્રવ્ય અને પર્યાયને માનીને શાસ્ત્રકારોએ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે નય કહ્યા છે ગુણનો એ બે નયમાં સમાવેશ થાય છે એમ નહોત તો શાસ્ત્રકારો બે નય કરી ગયા છે તેની સાથે ત્રીજો ગુણાર્થ નય પણ કહેત. પરંતુ તેમ નથી, સંમતિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ભગવંતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે નય કહ્યા છે તેથી જો કદાચ દ્રવ્ય પર્યાય થી ગુણ ભિન્ન હોત તોગુણાર્થિક નય પણ કહેવ ત અને શ્રી વીર ભગવાને ગોનમાદિને જે સૂત્ર કહ્યું છે તેમાં પર્યાય સંજ્ઞા કહી છે તેથી ગુણનો સમાવેશ પર્યાયમાંજ થાય છે. વળી રૂપાદિકને સૂત્રમાં ગુણ કહ્યું નથી પરંતુ વન્ન પજ્જવા, ગંધ પજ્જવા એમ વર્ણુ પર્યાય, ગંધ પર્યાય વિગેરે પર્યાય શબ્દે કહ્યા છે પણ ગુણ કહ્યા નથી. એક ગુણ કાલ્પએમ જે કહ્યું છે તેમાં ગુણ શબ્દ છે તે ગણીત શાસ્ત્ર વિષે છે પરંતુ ગુણર્થિક નય વાચી નથી એવી રીતે ગુણ છે તે પરમાર્થ દ્રષ્ટીએ વિચાર કરતાં પર્યાયથી ભિન્ન નથી તેથી તેને દ્રવ્યની પેઠે શક્તી રૂપે કહી શકાય નહિ. (૧૨)

(ગુણને જોયો શક્તિ રૂપ કહે છે તે યુક્ત નથી તે કહે છે.)

જો ગુણ દલ પર્યાયનું હોવે
તો દ્રવ્યે શું કીજે રે;
ગુણ પર્યાય પટંતર કેવળ
ગુણ પર્યાય કહીજે રે—જન ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—જો ગુણ પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ હોય તો દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ! અને ગુણ પર્યાય જો કહેવાય છે તે માત્ર ગુણ પર્યાયની ભેદ કલ્પના રૂપ છે. (૧૩)

વિવેચન—જો કદાચ પર્યાયનું ઉપાદાન કારણ ગુણ હોય તો પછી દ્રવ્યની કાંઈ અગત્યતા રહેતી નથી. દ્રવ્યમાં જે શક્તિ છે તે ગુણથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને જો દ્રવ્યનું કાર્ય ગુણથીજ થઈ શકે તો ગુણ અને પર્યાય એમ બે પદાર્થોજ શાસ્ત્રમાં હોવા જોઈએ પરંતુ તેમ નથી, વળી કોઈ એમ કહે કે દ્રવ્ય પર્યાય અને ગુણ પર્યાય એમ બંને કાર્ય જુદા જુદા રૂપના છે તેથી દ્રવ્ય અને ગુણ પણ જુદા જુદા રૂપના હોવા જોઈએ, પરંતુ એ કલ્પના પણ જૂઠી છે કારણ કે કારણની કલ્પનાનો કાર્યમાંજ ઉપચાર કરી શકાય છે તેથી કરીને કાર્ય-

માં કારણ શબ્દનો પ્રવેશ થઈ શકે છે અને કારણ ભેદે કાર્ય ભેદ સિદ્ધ થાય છે તેમજ કાર્યભેદ સિદ્ધ થયો હોય તો કારણ ભેદ સિદ્ધ થાય એવી રીતે અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ લાગે છે, તેથી કરીને ગુણ પર્યાય એમજ જે કહેવાય છે તે તો ગુણનીજ પરીણામ રૂપ કલ્પના છે, કેમકે કલ્પના માત્રથીજ પર્યાયથી ગુણના ભેદનો સંભવ છે માટે પરમાથ દ્રષ્ટીથી વિચાર કરતાં ગુણનો પર્યાયથી ભેદ છેજ નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણ નામ કહેવાય છે તે માત્ર ભેદો પચારથીજ કહેવાય છે. (૧૩)

(દ્રવ્ય એક અને ગુણ પર્યાય અનેક તે જણાવે છે)

એક અનેક રૂપથી એણી પરે.

ભેદ પરસ્પર લાવેરે;

આધા રાધેયાદિક લાવે

ઇમજ ભેદ મન લાવેરે—જન ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—એવી રીતે દ્રવ્યએક અને ગુણ પર્યાય અનેક એમ પરસ્પરનો ભેદ જાણી લેવો, અને તેવીજ રીતે આધાર અને આધેય પ્રમુખનો ભેદ સમજવો. (૧૪)

વિવેચન—એવી રીતે પર્યાયની સિદ્ધિ થવાથી અને ગુણ તો માત્ર કલ્પના રૂપ જણાવાથી એમ નક્કી થયું કે દ્રવ્ય એક છે અને ગુણ પર્યાય અનેક છે. તેમજ દ્રવ્ય ગુણ, અને પર્યાયની પરસ્પર કલ્પીત સ્વરૂપથી લેદની લાવના કરવી જોઈએ અને તેવીજ રીતે આધાર આધેય ઇત્યાદિ લાવોનો વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો. કેમ કે પરસ્પર આવૃત્તિ રૂપ ધર્મ એટલે એક પદાર્થમાંથી બીજા પદાર્થમાં આવવોનો ધર્મ જે છે તેજ પરસ્પરનો લેદ જણાવે છે એવું તાત્પર્ય છે. (૧૪)

(હવે આધાર અને આધેયની વ્યાખ્યા કરી બતાવે છે.)

દ્રવ્ય આધાર ઘટાદિક દિસે

ગુણ પર્યાય આધેયરે;

રૂપાદિક એકેન્દ્રિય ગોચર

દોષ ઘટાદિક વેયરે—જન ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—ઘટાદિક દ્રવ્ય તે આધાર જણાય છે અને તેના પર્યાય તે આધેય છે. રૂપાદિક જે આધેય છે તે એકેન્દ્રિય ગોચર છે અને ઘટ આદિ દ્રવ્ય બે ઇન્દ્રિયોએ કરીને જાણી શકાય છે. (૧૫)

વિવેચન—ઘટ વિગેરે જે દ્રવ્ય રૂપ પદાર્થ છે તે આધાર છે કેમકે ઘટ વિગેરેમાં રૂપ રંગ રહેલા હોય છે તેથી કરીને રૂપાદિને રહેવાનું સ્થાન એટલે આધાર ઘટ વિગેરે છે. અને રૂપરસ આદિ ગુણ તથા નીલ પિતાદિ પર્યાય એ સર્વ આધેય છે અર્થાત્ ધીજ્ઞના આધારે રહેનારા છે. આવી રીતે આધાર આધેય ભાવથી દ્રવ્યથી ગુણ પર્યાય સિન્ન જલ્પાય છે. વળી રૂપાદિ ગુણ પર્યાય છે તે એકજ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાય છે જેમકે રૂપ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી જોઈ શકાય છે, રસ જીહ્વા ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાય છે. અને ઘટ આદિ દ્રવ્ય છે તે જે ઇન્દ્રિયથી એટલે આંખે જોવાથી અને સ્પર્શ કરવાથી એમ જે પ્રકારે જાણી શકાય છે. નૈયાયિક મતના અનુસારે આકથન છે. અને જૈન મતને અનુસારે તો બીજી ઇન્દ્રિયો એટલે ઘ્રાણેન્દ્રિયથી પણ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે પુષ્પ ઘ્રાયપામિ એટલે હું તને ફૂલ સુંઘાડું છું એમ જે કહેવાય છે તે ઉપરથી પુષ્પનું જ્ઞાન થાય છે. એમ અનેક ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય દ્રવ્યથી એક ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ગુણ પર્યાયના ભેદ જાણવા જોઈએ. અને ગુણ તથા પર્યાયને, પરસ્પર ભેદ તો સહુભાવી અને કમભાવી કલ્પનાથી સમજી લેવો. દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળો જે ગુણ તે સહુભાવી અને ક્રમે ક્રમે થનારા જે પર્યાય તે કમભાવિ પર્યાય. અહીં આ

પર્યાય શબ્દથી પર્યાય સામાન્યનું અહુણ કરવું. આત્માની વિજ્ઞાન વ્યક્તિની શક્તિ તે આત્માનો સહભાવિ ગુણ અને આત્માના સુખ દુઃખ હર્ષશોક દિ ક્રમભાવી પર્યાય કહેવાય, એવી રીતે ગુણ પર્યાયની પરસ્પર ભેદ કલ્પના કરવી જોઈએ. (૧૫)

(વળી બીજી રીતે ભેદ બતાવે છે.)

સંજ્ઞા સંખ્યા લક્ષણથી પણ .

ભેદ એઓનો જાણીરે;

સુજશ કારણી શુભ મતિધારે .

દુરમતી વેલી કૃપાણીરે—જન ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—સંજ્ઞા, સંખ્યા અને લક્ષણથી પણ તેઓનો ભેદ જાણીને ઉત્તમ જશને કરવાવાળી શુભ મતિને ધારણ કરે અને અને દુરમતી રૂપ વેલને છેદી નાખે (૧૬)

એમ જુદા જુદા ભેદ સમજીને દુરમતી રૂપવેલીને છેદવાવાળી
સુજાતને વધારનારી શુભમતીને ધારણ કરે. (૧૬)

ઢાળ ત્રીજી

શાળીભદ્ર ભોગીરે હાંચ—એ દેશી.

એકાંત જે ભાષિએજી

દ્રવ્યાદિકનોરે ભેદ

તો પર દ્રવ્ય પરે હુએજી

ગુણ ગુણી ભાવ ઉછેદરે

ધારે ગુણ ઉપદેશ—ભવિકા ॥૧॥

ભાવાર્થ—જે એકાંત પણે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનો
પરસ્પર ભેદ કહીશો તો પર દ્રવ્યની જેમ સ્વ દ્રવ્યની સાથે
પણ ગુણ અને ગુણીના ભાવનો નાશ થઈ જશે માટે ગુણ
અને ગુણીનો અભેદ છે તે હું ભવ્ય! ગુરૂના ઉપદેશથી
સમજી લેવો. (૧)

વિવેચન—જેવી રીતે જીવ દ્રવ્યના જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તેના ગુણી જીવ દ્રવ્ય છે, તેમજ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ રૂપાદિક છે તેના ગુણી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, હવે જો દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાય પરસ્પર સિન્ન હોય તો જેમ પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય એક બીજાથી જુદા છે તેમ જીવ દ્રવ્યના ગુણ પર્યાય જીવ દ્રવ્યથી જુદા થઇ જશે અને તેથી ગુણ અને ગુણીનો પરસ્પરનો સંબંધજ રહેશે નહિ. અને શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા એવા પ્રકારની છે કે જ્ઞાનાદિક જીવના ગુણ છે, અને રૂપાદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ છે, હવે દ્રવ્યથી ગુણને જો જુદા માની એ તો ઉપર કહેલી શાસ્ત્ર વ્યવસ્થાનો લોપ થઇ જશે. અને અમુક દ્રવ્યના ગુણ છે એવો ભાવ રહેશે નહિ માટે દ્રવ્યથી ગુણ અને પર્યાય અભેદ રૂપ જાણવા. એવો અભેદ નયનો વિચાર મદગુરૂના ઉપદેશથી સમજવો. (૧)

દ્રવ્યે ગુણ પર્યાયનોજ

છે અભેદ સંબંધ

ભિન્ન તેહજો કદિપએજ

તો અનવસ્થા બંધરે—ભવિકા ॥ ૨ ॥

ભાવાથ—દ્રવ્યની સાથે ગુણ અને પર્યાયનો જે સંબંધ છે તે અભેદ રૂપે છે, તેને જો ભિન્ન રૂપે માનીએ તો અનવસ્થા દોષનો પ્રબંધ થઈ જાય છે. (૨)

વિવેચન—જૈન શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યની સાથે તેના ગુણ પર્યાયનો પરસ્પર અભેદ સંબંધ કહ્યો છે કારણ કે જો દ્રવ્યને ગુણ પર્યાયનો સમવાય સંબંધ ભિન્ન છે એમ કલ્પના કરીએ તો અનવસ્થા દોષનું બંધન થાય એટલે ગુણ અને ગુણીના પરસ્પર સંબંધની જે વ્યવસ્થા શાસ્ત્રોમાં કહી છે તે રહે નહીં અને એમતો થઈ શકે નહિ. ગુણ પર્યાયનો સમવાય સંબંધ જો દ્રવ્યથી અલગ હોય તો તે સમવાયને પણ બીજાની સાથે સંબંધ જોઈએ, વળી તે સંબંધને પણ બીજાના સંબંધની અપેક્ષા રહી જાય એમ ગણુતા કોઈ જાતની સ્થિતિ રહે નહિ માટે જો સમવાયના સ્વરૂપ સંબંધને દ્રવ્યથી અભિન્ન માનીએ તો ગુણ અને ગુણીના સ્વરૂપ સંબંધ બંદોબસ મળી આવે છે, અને બીજાના સંબંધ ની અપેક્ષા રહેતી નથી. (૨)



(જો અભેદ ન માને તો બાધ આવે તે કહે છે.)

સુવર્ણ કુંડલાદિ હુઓજી

ઘટ રક્તાદિક ભાવ

એ વ્યવહાર ન સંભવેજી

જો ન અભેદસ્વભાવરે—ભવિકા ૥૩૥

ભાવાર્થ—સુવર્ણ તે કુંડલાદિ અનેક રૂપનાળું થયું અને ઘટ રક્તાદિક ભાવને પામ્યો તે વ્યવહાર જો દ્રવ્ય અને ગુણના અભેદ સ્વભાવ ન હોયતો સંભવે નહિ. (૩)

વિવેચન—જે સોનું છે તે કુંડલ વિગેરે આભુષણ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સુવર્ણનું કુંડલ એવું નામ પડે છે પણ તેમા દ્રવ્ય તો સુવર્ણજ છે. તેમજ વળી ઘટ છે તે પ્રથમ શ્યામ હોય છે પછી જ્યારે તે પાકે છે ત્યારે તેમાં રક્તાદિક ભાવ થાય છે ત્યારે પણ તે ઘટ તે રક્તાદિપણથી જુદો થતો નથી. અર્થાત વર્ણનો અને ગુણનો ભેદ થવા છતાં મુળ દ્રવ્યનો ભેદ થઈ શકતો નથી. જો અભેદ સ્વભાવથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો ભેદ ન હોત તો ઉપર કહેલા સુવર્ણનો આ લોક પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર થઈ શકત નહિ, તેથી કરી દ્રવ્ય

ગુણ અને પર્યાય અભિન્ન કહેલાં છે તે ચથાર્થ છે. નામ જુદા જુદા છે પણ તે અભિન્ન છે એમ સમજવું. (૩)

(વળી બીજી રીતે અભેદ નહિ માનવાથી બાંધ બતાવે છે)

ખંધ દેશ ભેદે હુએજી

ખમણી ગુરૂતારે ખંધ

પ્રદેશ ગુરૂતા પરિણમેજી

ખંધ અભેદ સંખંધરે— ભવિઙ્ગ ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ—જો ખંધ અને દેશની ભિન્નતા માનીએતો ખંધમાં ખમણી ગુરૂતા ધવી જોઇએ પરંતુ ખંધમાં અધિક ગુરૂતા જણાતી નથી માટે દેશ અને ખંધ પરસ્પર અભેદ રૂપ છે. (૪)

વિવેચન—ખંધ છે તે અવયવી છે અને દેશ અવયવરૂપ છેહવે જો અવયવી જે રક્તંધ તે દેશને અવયવ તેનાથી ભિન્નહોયતો રક્તંધનો ખમણો બોલો થઈ જાય જેમકે સો તાંતુથી બનેલા વસ્ત્રમાં જેટલો ભાર છે તેટલોજ ભાર સો તાંતુ જુદા હોય ત્યારે પણ હોય છે, હવે જો તાંતુ અને વસ્ત્રને અભેદ માનીએ

તો તાંતુ વસ્ત્ર રૂપે થવાથી વસ્ત્રમાં જામણો જોજી યદ્ય જવો જોઈએ, પણ તેમ તો થતું નથી. વળી કોઈ નવીન નૈયાયિકનું એમ કહેવું છે અવયવના જોજી કરતાં અવયવનો જોજી ઘણો જોઈએ. હોય છે તેથી કરીને તેના મતમાં જે પ્રદેશયુક્ત અવયવી (સ્કંધ)માં અધીક જોજી થવો ન જોઈએ, કેમકે જે પ્રદેશ આદિયુક્ત સ્કંધમાં એક પ્રદેશ આદિની અપેક્ષાથી અવયવીનું ધર્મ પાણુ રહેલું છે તથા એક પ્રદેશવાળા પરમાણુમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ગુરુત્વ માનીએ તો રૂપાદિક વિશેષણ પણ પરમાણુમાં માનવા જોઈએ. અને દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધમાં રૂપાદિક નહિ માનવા જોઈએ. અને જે અભેદ સાંજાંધ માનીએ તો પ્રદેશ (અવયવ) નો જે સાર છે તેજ સ્કંધ (અવયવ) ના સાર પણે પરીણમે છે જ્યારે તાંતુઓ પટ રૂપ પણાને પરીણમે છે અર્થાત તાંતુઓ પટ રૂપે થઈ જાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે ગુરુતા અથવા પ્રદેશ વૃદ્ધીનો જે દોષ કહોછે તે લાગી શકતો નથી, એવું તાત્પર્ય છે (૪)

(જેઓ દૈન્યાદિકને અભેદ નથી માનતા તેઓને જોડાંઓ આપે છે.)

ભિન્ન દ્રવ્ય પર્યાયનંત્ર

ભવના દિકનેરે એક

ભાષે કિમ દાખે નહિજી

એક દ્રવ્યમાં વિવેકરે—ભવિકા ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—લિન્ન દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ જે ઘર તેને જો
એક ઘર એમ કહોછો તો એક દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય
ના અભેદ છે એમ વિવેક શા માટે નથી કહેતા? (૫)

વિવેચન—એક ઘર છે તેમા જુદા જુદા પાષણ, કાંટ,
જળ.વિગેરે ઘણા દ્રવ્ય મળેલા છે તે દ્રવ્યનું પર્યાય રૂપ જે
ઘર તેને એક રૂપ કહે છે તો એમ કેમ નથી કહેતા કે એક
દ્રવ્યમાં ગુણ પર્યાયનું અલિન્ન પણુ છે? કારણકે જે આત્મા
રૂપ દ્રવ્ય છે તેજ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો છે અને દેવ, મનુ
ષ્ય આદિ જે જીવના પર્યાય છે તે આનાદિ સિદ્ધ વ્યવહાર છે
જો કે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એવા જુદા જુદા નામથી દ્રવ્ય
ગુણ અને પર્યાય જુદા હોવાનું લાન થાય છે તોપણુ ગુણ દ્ર
વ્યમાં સમાઈ જતા હોવાથી તેઓ લિન્ન રૂપ નથી. (૫)

(વળી પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું અભેદ પણ બતાવે છે)

ગુણ પર્યાય અભેદથીજ .

દ્રવ્ય નિયત વ્યવહાર

પરિણતિ જે છે એકતાજ

તેણે તે એક પ્રકારે—અવિકા ॥ ૬ ॥

ભાવાથ—દ્રવ્યનો જે નિશ્ચય વ્યવસ્થા પુર્વક વ્યવહાર થાય છે તે ગુણ અને પર્યાયના અભેદપણાને લીધેજ થાય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ પર્યાય પરીણામે એક રૂપ હોવાથી ત્રણે એક પ્રકારેજ છે (૬)

વિવેચન—જીવ દ્રવ્ય અજીવ દ્રવ્ય ઇત્યાદિક દ્રવ્યનો જે વ્યવસ્થા મહિત વ્યવહાર થઈ શકે છે તે ગુણ અને પર્યાયનું અભેદ પણ હોવ ધીજ થઈ શકે છે. જે એમ ન હોય તો ગુણ પર્યાયથી રહિત જીવ દ્રવ્યને દેવ મનુષ્ય એવા વિશેષ નામ કેવી રીતે આપી શકત, પુદ્ગલને રક્તઘટ, પીત ઘટ એવા નામથી કેવી રીતે કહી શકાત, તેથી કરીને દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એવા ત્રણ નામ છે પરંતુ મૂળ સ્વ ભાવે તેઓમાં એકપણાનોજ વ્યવહાર છે કારણકે પરીણતી એક રૂપે છે, ઉદાહરણ તરીકે આત્મા દ્રવ્યના જ્ઞાનાદિ ગુણ

પરીણામ છે તેમાં આત્માનો જ્ઞાનાદિગુણ સહિત વ્યવહાર છે. અને પર્યાયમાં પણ દ્રવ્ય યુક્ત પર્યાયનો વ્યવહાર હોય છે માટે ત્રણેનો એકજ પ્રકાર છે. જેવી રીતે રત્ન, તેની કાંતિ અને જ્વર નાશ કરવાનો તેનો ગુણ એ ત્રણે પરીણતીમાં એક રૂપ છે તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાય એક રૂપ છે અર્થાત પરીણતીમાં એક રૂપ હોવાથી દ્રવ્યદિક ત્રણે એક પ્રકાર વાળા છે. [૬]

(વળી અભેદ નહિ માનનારાનો દાવ ખતાવે છે)

જો અભેદ નહિ એહનેજ

તો કારય કિમ હોય

અછતિ વસ્તુ ન નીપજેજ

શશ વિષાણુ પરે જોયરે—ભવિકા ૥૭૫

ભાવાર્થ—જો દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો અભેદ ન હોય તો તે-
ઓનાથી કાર્ય કેવી રીતે થાય છે ? કારણ કે સસલાંના શીંગડા
નો પેઠે જે અસત્ વસ્તુ છે તેનાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ કેવી
રીતે થાય. (૭)

વિવેચન—જો દ્રવ્યગુણ પર્યાયને લેદ હોય તો કાર્ય કારણનો પણ લેદ હોવો જોઈએ અને જો કાર્યકારણ અસ્પર્શ જુદા હોય તો મૃતિકાદિક કારણથી ઘટાદિક કાર્ય કેમ થઈ શકે ? કારણકે કારણમાં કાર્યની શક્તિ હોય તોજ કાર્ય થાય, એતો નિશ્ચયજ છે કે જ્યાં કાર્યની શક્તિ અવિદ્યમાન હોય ત્યાંથી તે પદાર્થ કદાપિ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. જેવી રીતે સસલાના શીંગડા અવિદ્યમાન વસ્તુ છે અર્થાત શશરૂપ કારણમાં શીંગડારૂપ કાર્યની શક્તિજ નથી, તેથી શશ શીંગ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અભાવજ દેખાય છે, કહેવાનો આશય એવો છે કારણમાં કાર્યની શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવેતો કાર્ય કારણનો અલેદ સહજ જણાઈ આવેછે. દ્રવ્ય કારણરૂપે રહેલુંજ હતું અને જ્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણમાં થઈ ત્યારે તે દ્રવ્ય માત્ર પર્યાય રૂપે થઈ ગયું, વાસ્તવિક રીતે કારણથી કાર્ય અલિન્ન રૂપેજ છે, જેવી રીતે ઘટાદિક કાર્ય મૃત્તિકાથી ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ મૃત્તિકાથી અલિન્ન છે તેમજ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું અલિન્ન પણ જણવું. (૭)

(કારણમાં જો કાર્યની સત્તા હોય તો કારણમાં કાર્ય દેખાતું કેમ નથી એવી શંકાનો ઉત્તર આપે છે)

દ્રવ્ય રૂપ છતિ કાર્યનીજ

તિરો ભાવની શક્તિ

આવી ભાવે નીપજેજ

ગુણ પર્યાયની વ્યક્તિરે—ભવિકા ॥૮॥

ભાવાર્થ—કાર્યરૂપ કારણમાં કાર્યની દ્રવ્યરૂપે તિરોભાવની શક્તિ છે. ગુણપર્યાયની વ્યક્તિથી સામગ્રી મળે ત્યારે પ્રગટ ભાવે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (૮)

વિવેચન—જ્યાંસુધી કાર્ય ઉત્પન્ન નથી થયું હોતું ત્યાં સુધી કારણમાં સત્તારુપે દ્રવ્યની તિરોભાવની શક્તી રહેલી હોય છે, અને તેજ-શક્તિમાં જ્યારે સંપુર્ણ સામગ્રીનો યોગ થઈ જાય છે ત્યારે ગુણ અને પર્યાય પ્રગટ થવાથી પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે અને કાર્ય જણાઈ આવે છે, અહીં આ કાર્યના પર્યાયની સમાનતાથી તિરોભાવ અને આવીભાવને પણ કાર્યના નિયામક સમજવા જોઈએ કારણ કે તેથી કરીને આવીભાવને સત્ અસત્ વિકલ્પથી દૂષણ લાગતું નથી, તિરોભાવ અને આવીભાવ ને અનુસરીને પર્યાયની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ઉદાહરણ તરીકે ઘટ રૂપ કાર્ય નહિ દેખાવાથી મૃતિકાના પીંડમાંથી ઘટ ની જે શક્તિ રહેલી છે તે સામાન્ય શક્તી છે. કુલકાર, ચાક,

દંડ વિગેરે કારણોના સમૂહથી રક્તાદિ ગુણ અને પૃથુ ભુક્તુ
ત્વ ગ્રીવત્વાદિ પર્યાય રૂપે પ્રગટ થાય છે, અને ત્યારે ઘટ રૂપ
કાર્યનો વ્યવહાર થયો એવી રીતે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર
સમજવો. (૮)

(એ ગાથાથી નૈયાયિક મતનું સમાધાન કરે છે.)

નૈયાયિક ભાસે ઇસ્યું^૧

ભમ અછતાનુ^૨રે જ્ઞાન

હોવે વિષય અતીતનુ^૩

તિમ કાર્ય સહિનાણુ^૪રે—ભવીકા ॥૬॥

ભાવાર્થ—નૈયાયિક મતવાળા એમ કહે છે કે
જેમ અછતા પદાર્થનું જ્ઞાન અતીત પદાર્થના વિષય
રૂપ થાય છે તેમ અવિદ્યમાન ઘટ આદિ કાર્ય પણ
નિશ્ચય પૂર્વક થાય છે. (૯)

વિવેચન—નૈયાયિક મત વાળાનું કહેવું એવા પ્રકારનું છે
કે જેવીરીતે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન ઘટ આદી પદાર્થનું

જ્ઞાન અતીત એટલે ભૂત પદાર્થના વિષય વાળુ થાય છે તેવી રીતે કારણમાં અવિદ્યમાન રૂપ ઘટ આદિ કાર્ય મૃત્તિકા અને કુંભકાર આદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે જ્યારે અસત્ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય અર્થાત યવીજ જોઈએ દંડ ચક્ર વિગેરેને ઘટના કારણ રૂપ અમે જે કહીએ છીએ તેમાં તો લાઘવ છે અને જૈન મત પ્રમાણે તો દંડાદિકજ ઘટના પ્રગટપણાના કારણ રૂપ કહેવાય છે તે તો ગૌરવ રૂપજ છે. વળી ઘટની પ્રગટતાના કારણ રૂપ તો નેત્ર છે પણ દંડ વિગેરે નથી તેથી કારણથી કાર્યનો જે લેદ અમે માનીએ છીએ તેજ સત્ય છે. તથા દ્રવ્ય રૂપ ઘટની અભિવ્યક્તિનું કારણ દંડનો અભાવ છે પણ દંડ નથી. અને ઘટના પ્રગટ થવામાં નેત્રાદિકને જે કારણ માનવામાં આવે છે તેથી ગૌરવમાં ઘટાડો નથી થતો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે નૈયાદિકોનું માનવું છે.

(હવે ઉપરની માન્યતાનું સમાધન કરે છે.)

તે મિથ્યા નહિ સર્વથાજ
અછતો વિષય અતીત

પર્યાયારથ તે નહિછ

દ્રવ્યારથ છે નિત્યરે—ભાવિકા ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—અતીત વિષય (જે ઘટાદિ) તે સર્વથા મિથ્યા નથી કારણકે પર્યાયાર્થથી જે અનિત્ય હોયછે તે દ્રવ્યાયાથિક નયથી નિત્ય હોય છે (૧.)

વિવેચન—‘નેયાયિકનુ’ ઉપરનું જે કહેવું છે તે મિથ્યા છે કારણકે અતીત વિષય વાળા જે ઘટાદિને સર્વથા અસત્ નથી કારણકે અતીત વિષય વાળો ઘટ પર્યાયાર્થિક નયથી નથી સમજવાનો પણ દ્રવ્યાર્થિક નયથી તે નિત્ય છે એમ સમજવાનું છે તાત્પર્ય એ છે કે ઘટ નો નાશ થઈ ગયા પછી પણ તે મૃત્તિકારૂપે વિદ્યમાન રહે છે. જોતે દ્રવ્ય સર્વથા ન હોય તો સસલાના શીંગડા ની પેઠે સર્વથા અભાવ થઈ જાય અને જે પદાર્થ સર્વથા અવિદ્યમાનપણે જ્ઞાનમાં ભાસે છે તે પદાર્થમાં વિદ્યમાનપણું કેવી રીતે આવીશકે! અર્થાત નજીક અવીશકે તેથી કરીને કાંઈ ભૂત વિષય છે તે સર્વથા અસત્ નથી, પરંતુ સત્ રૂપેજ પ્રવર્તે છે. અહિંઆ એ સમજવાનું છે કે જે વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય પણે વર્તે છે તે વસ્તુમાં આકારનો અભાવ હોવાથી પર્યાયા

થિંક નયથી અનિત્ય પણુ દેખાયછે પણુ ખરૂં જોતાં તો દ્રવ્યમાં સમવાયી ભૂત વિષય પદાર્થ રહેલો છે તે કારણુનો ઉદય થવાથી કાર્યપણાને પ્રાપ્ત થઇ ને દેખાય છે તેથી કરીને સત્ પદાર્થનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે પણુ અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિ નથી એમ નિશ્ચયથી સમજવું (૧૦)

(જ્ઞાનના સ્વભાવથી અછતો અર્થ સમજાય છે એમ તે કહે છે.)

અછતો ભાષે જ્ઞાનનેજ

જો સ્વભાવે સંસાર

કહેજો જ્ઞાનાકાર તોજ

જીપે યોગાચારે—ભવિકા ૥૧૧૥

ભાવાર્થ—જો જ્ઞાનના સ્વભાવથીજ અસત્ પદાર્થનો ભાસ થતો હોય તો આ સમસ્ત સંસાર જ્ઞાના રૂ પ્રમાણેજ પરીણુમી જાય અને એથીતો યોગાચાર નામનો ત્રીજો ઔદ્ધ મતજ સિદ્ધ થઈ જાય. (૧૧)

વિવેચન—અતીત પદાર્થનો ભાસ જ્ઞાનના સ્વભાવમાં કાંઈપણુ થઈ શકે નહિ કારણુ કે એમ માનવાથી આ સંસાર

ના સમસ્ત પદાર્થનો જ્ઞાનમાં ભાસ થવો જોઈએ પણ તેમ તો નથી કારણ કે અનાદિના અજ્ઞાનને લઈને બાહ્યાકાર અસત્ રૂપેજ જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં જેને પદાર્થનો ભાસ થાય છે તે તે વખતે સત્ લાગવા છતાં અસત્ હોય છે તેમ અનાદિ ની અજ્ઞાન વાસનાને લીધેજ અસત્ પદાર્થનો જ્ઞાનથી જાણે ભાસ થતો હોય એવું દેખાય છે પણ વિચારવાનું એ છે કે જો અસત્ પદાર્થનો ભાસ થવાનું કારણ જ્ઞાનજ હોય તો આ આખું જગત્ જ્ઞાનાકાર પોતેજ થઈ જાય કારણ કે બાહ્ય દ્રષ્ટીથી દેખાતા સઘળા પદાર્થ અસત્ છે અને બાહ્યાકાર રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનમાંજ અછતા પદાર્થનો ભાસ થાય છે. એમ જો કહેવામાં આવે તો અનાદિની અજ્ઞાન વાસનાનો અલાવ સિદ્ધ થશે અને તેમ માનવા જતાં તો યોગાચાર નામનો જૌદ્ધનો ત્રીજોગત સિદ્ધ થશે કારણકે બાહ્યાકાર રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનતો જુદ્ધનેજ હોય છે પણ તેમ માનવું વાસ્તવિક નથી માત્ર બાહ્ય આકારમાં અનાદિ ની અજ્ઞાન વાસનાને લીધેજ અસત્ પદાર્થનો ભાસ થાય છે. એટલે સમજવાનું એ છે કે ભૂત કાલ વિષયક પદાર્થ જ્ઞાનમાં અસત્ પદાર્થનો ભાસ નથી થતો પણ સત્ પદાર્થના અનેક કારણો જે તિરે ભાવ શક્તિ રૂપે શુભપણે રહેલા છે તેનાથી બહાર દેખાતા આકર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મૂળ દ્રવ્ય રૂપથી

તો કોઈ પદાર્થની ઉત્પત્તિ નથી થતી તેમજ નાશ પણ નથી થતો કારણ કે દરેક પર્યાયમાં દ્રવ્યનો અન્વય સંબંધ સ્પષ્ટ પણે દેખાઈ આવે છે માટે દ્રવ્ય પદાર્થમાં તો ઉત્પત્તિએ નથી અને વિનાશ પણ નથી અને પર્યાયથી તો સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ અને નાશ બંને થાય છે અને જે પર્યાય દ્રવ્યમાં સત્પણે છે તે પર્યાયમાં નિશ્ચય રૂપનો અનુભવ થઈ શકે છે પણ જે પર્યાય દ્રવ્યમાં અસત્પણે છે તે પર્યાયમાં જે અનુભવ થાય છે તે ચલાયમાન રહે છે કેમકે શંખ તદ્દન ઉજ્જવલ હોય છે છતાં કમળાના રોગને લીધે શંખ પીળા રંગનો દેખાય છે અને તેજ કમળાનો રોગ દૂર થાય છે ત્યારે શંખનું મુળ ઉજ્જવળ રૂપ દેખાય છે કારણકે શંખમાં પીતાદિ પર્યાયનો અનુભવ તે અવિચળપણે નથી પણ ચલાયમાન રૂપે છે કેમકે શંખમાં નિર્દોષપણે જે ઉજ્જવળ આકાર દેખાય છે તેનો વિનાશ અને કમળાના રોગથી જે પીળા પશું દેખાય છે તેનું ઉપજવું તે પીળાપણાના પર્યાયથી નથી થતું પણ જ્યારે નેત્રનો રોગ દૂર થાય છે ત્યારે આપો આપ પ્રાપ્તિનો વિનાશ થઈ જાય છે અને એમ થવામાં હેતુનો અભાવ નથી કારણ કે વસ્તુમાં જે કૃત્રિમિ સ્વભાવ છે એમાં ખીજ પદાર્થનો વ્યાપાર કાંઈ પણ કરી શકતો નથી

પરંતુ જે કારણથી કૃત્રિમિ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય છે તે કારણની નિવૃત્તિ થએ તે પર્યાય સ્વયમેવ નષ્ટ થઈ જાય છે. (૧૧)

(દૃષ્ટાંતથી ઉપરની બાબત સિદ્ધ કરે છે.)

હમણા જાણ્યો અરથનેજ

એમ અતીત જે જણાય

વર્તમાન પર્યાયથી જે

વર્તમાનતા થાયરે—ભાવિકા ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—હમણા અતીત પદાર્થ જાણ્યો એમ જે કહેવાય છે તે વર્તમાન પર્યાયથી તો વર્તમાનપણું જ થયું એમ સમજવું (૧૨)

વિવેચન—જો એ ‘પદાર્થનું’ સર્વથા જ્ઞાન થતું હોય તો અતીત પદાર્થ ઘટાદિની મને હમણા બળર પડી એમ આકારની પ્રતીતિ કેમ થાય છે કારણ કે તેનું તો સર્વકાળે જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ પણ તેમનથી થતું માટે ભુતપદાર્થપણું વર્તમાન પર્યાયથી વર્તમાન પણું જણાય છે. દ્રવ્યથી સતરૂપ અતીત ઘટ ને વિષે વર્તમાન જોય આકાર રૂપ પર્યાયથી હમણા અતીત ઘ

રત્નું જ્ઞાન થાય છે અર્થવાતો નૈગમ નયથી વર્તમાન પણાને
તેમાં આરોપ કરીએ ત્યારે અતીત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે
પણ સર્વથા જ્ઞાન સ્વભાવથી અછતા પદાર્થનું જ્ઞાન નથી
થતું. (૧૨)

(વળી ભેદભાવ દર્શાવે છે.)

ધર્મી અછતે ધર્મનો જ
અછતે કાળે સુહાય
સર્વ કાળ નિર્ભય પણેજ
તો સસસિંગ જળાયરે—ભવિકા—૧૧૩૦

ભાવાર્થ—જો (અતીત ઘટરૂપ) ધર્મી અસત હોવા છ
તાં તેના (આકાર રૂપ) ધર્મ પણે સર્વ કાળે ભાસે છે તો
સસલાના શિંગડા પણ નિર્ભયપણે સર્વ કાળને વિષે
જળાતા હોવા જોઈએ પણ તેમતો નથી થતું. (૧૩)

વિવેચન—અતીત ઘટ જે ધર્મી અવિદ્ય માન હોય ત્યારે
અવિદ્યમાન આકારરૂપ જે ધર્મ તે ઘટાભાવ કાળમાં વિદ્યમાનરૂપે

દેખાય છે આવી રીતે જો કહેવામાં તો તો સસલાના શીંગડા
જે સર્વ કાળને વિષે નિર્ભયપણે દેખાતા નથી તેનું અસ્તિત્વ કેમ
જાણાવી શકાતું નથી કારણ કે ત્રણે કાળને વિષે અવિદ્યમાન પદાર્થનો
સંભવ તમે બતાવો છો અને અસત્ ઘટની ઉત્પત્તિ મૃત્તિ-
કાથી તથા ભૂતકાળના અસત્ ઘટનું અસ્તિત્વ તમે માની લીધું
છે તો પછી અસત્ એવા સસલાના શીંગડાને પણ બતાવી
આપવા જોઈએ. (૧૩)

(અસત્ વસ્તુનો બોધ અને ઉત્પત્તિ ન હોય તે કહે છે.)

તે માટે અછતા તણેજ

બોધ ન જનમ ન હોય

કારણ કારણને સહીજ

છે અભેદ ઇમ જોયરે--ભવિકા ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—તેથી કરીને અસત્ પદાર્થનો બોધ અને ઉ-
ત્પત્તિનો સંભવ થઈ શકતો નથી જેવી રીતે કાર્ય કારણનો
અભેદ નિશ્ચયપૂર્વક છે તેમજ દ્રવ્યશુદ્ધિ પર્યાયનો પણ અભેદ
છે. ॥૧૪॥

વિવેચન—અગાઉ જણાવી ગયા તે હેતુઓએ કરીને હવે એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે પદાર્થ અસત્ છે તેનું જ્ઞાન કોઈ પણ કાળને વિષે થઈ શકતું નથી તેમજ અવિદ્યમાન પદાર્થની ઉત્પત્તિનો પણ કદાપિ સંભવ જણાતો નથી. અર્થાત સત્ પદાર્થનું જ જ્ઞાન અને સત્ પદાર્થની જ ઉત્પત્તિ સંભવે છે. કાર્ય અને કારણનો નિશ્ચયથી જેમ બલે છે તેમજ દ્રવ્ય રૂપ અને પર્યાયનો પણ નિશ્ચયથી અભેદ જણાય છે. માટે નિશ્ચયથી તે ત્રણેનો અભેદ સ્વીકારવો અને જે ભેદ જણાય છે તે માત્ર વ્યવહારથી જ છે. બીજી ઢાળમાં ભેદ જણાવ્યો હતો અને આ ત્રીજી ઢાળમાં અભેદ પક્ષ બતાવ્યો તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ છે. (૧૪)

(વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને નયના મતને બતાવીને સ્થિત પક્ષ કહે છે.)

ભેદ ભણે નૈયાયિકોજ—

સાંખ્ય અભેદ પ્રકાશ

જેન ઉભય વિસ્તારતોજ

યામે મુજશ વિલાસરે—ભવિકા ૥૧૫૥

ભાવાર્થ—નૈયાયિકો ભેદ પક્ષનો સ્વિકાર કરે છે અને સાંખ્ય મતવાળા અભેદ પક્ષને માન્ય રાખે છે પરંતુ જૈન મતાવલંબીઓ તો ભેદ અભેદ બંને પક્ષનો વિસ્તાર કરે છે અને તેથી તેના ઉત્તમ જશનો આ જગતમાં વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. (૧૫.)

વિવેચન—ખીજ ઢાળમાં દ્રવ્ય ગુણ અને પર્ચાયનો જે પરસ્પર ભેદ બતાવ્યો તેનું એકાંતે ગ્રહણ કરનાર નૈયાયિક મત વાળાઓ છે અને ત્રીજી ઢાળમાં કાર્ય કારણ તથા દ્રવ્ય ગુણ પર્ચાયનો અભેદ બતાવ્યો તેનું એકાંતે ગ્રહણ કરનાર સાંખ્ય મત વાળા છે અને તેથી તેઓ બંને એકાંત વાદી અને પક્ષ પાતી હોવાથી સત્ય માર્ગથી દુર રહેનારા છે. પરંતુ અપેક્ષાને ધરાવે સમજનાર જૈન મતવાળાઓ વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને નયનો પક્ષ સમજીને દ્રવ્ય ગુણ પર્ચાયના ભેદ અને અભેદ બંને પક્ષનો સ્વિકાર કરે છે અને તેથી અપેક્ષિત વચનને માન્ય રાખનાર જૈન મતનો સુજ્ઞ સર્વ સ્થળે વિજયવંત થાય છે. નૈયાયિકોનું એમ માનવું છે કે કાર્ય અસત્ દેખાય છે અને કાર્ય કારણ તથા ગુણ ગુણીનો પરસ્પર ભેદ છે અને સાંખ્યમતવાળાનું એમ માનવું છે કે સત કાર્ય દેખાય છે અને કાર્ય કારણ તથા ગુણગુણીનો સર્વ

થા અલેદજ જણાય છે. આ પ્રમાણે બને મતની માન્યતા છે પણ પક્ષપક્ષે તે સત્ય નથી, જૈન મતનું તો પામવું છે કે કાર્ય કથયિત્ સત્ અને કથયિત અસત્ દેખાય છે અને કાય કારણ તથા ગુણગુણીનો કથયિત લેદ અને કથયિત અલેદ જણાય છે. આવો પક્ષપાત રહીત સ્યાદાદમતતે જૈનને માન્ય છે અને તેજ સર્વ સ્થળે વિજયવંત છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે.—

ય એવ દોષાઃકિલ નિત્યવાદે
વિનાશિવાદોપી સમાસ્ત એવ
પરસ્પર ધ્વંસિષુ કંટાકેષુ
જયત્ય ધૃવ્ય જિનશાશનંતે ॥

અર્થ—જે દોષ હુમેશ નિત્ય વાદમાં છે તેજ દોષ સવ થા એકાન્ત વાદથી અનિત્ય વાદમાં પણ જણાય છે તેથી કરી ને પરસ્પર નાશ કરવા વાળો કંટક સમાન અનેક મતમાં અનેકાંતવાદી એવું જૈનશાશન પ્રણવપણે જયવંત વને છે. (૧૫)

દાળ ચોથી

નંદનકું ત્રિમલા હુલરાવે—એદશી

(લેદ અને અલેદના વિરોધની આશંકા ટાળે છે)

ભેદ અભેદ ઉભય કિમમાનો
 જ્યાં વિરોધ નિરધારો રે
 એક ઠામે કહો કિમ કરી રહેવે
 આત પને અધારો રે
 શ્રુત ધર્મે મન દ્રઢ કરી રાખો
 જીમ શિવ સુખ પ્રલ આખો રે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—(આશંકા) જ્યાં પ્રત્યક્ષ વિરોધનો
 નિરધાર જણાય છે એવા ભેદ અને અભેદ બંનેને
 એકજ સાથે કેમ માન્ય રાખો છો કારણ કે અધિકાર અને
 પ્રકાશ બંનેનો એકજ સ્થળે સંભવ દેવી રીતે થઈ શકે?
 આવી આશંકાવાળાઓ એ શ્રુત ધર્મને વિષે (પોતાની
 અજ્ઞાનતાને લીધે શંકા નહિ કરતાં) દ્રઢ મન રાખવું કારણ કે
 તેથી ઉત્તરોત્તર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (૧)

વિવેચન—ખીજી ઢાળમાં દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો ભેદ બતાવ્યો
 અને ત્રીજીમાં અભેદ બતાવ્યો હવે ભેદાભેદની માન્યતા સત્ય
 છે એ બતાવતા આ ચોથી ઢાળ કહે છે. કેટલાએક પરમત
 વાદિઓનું એમ કહેવું થાય છે કે જેમાં પ્રત્યક્ષ પરસ્પર વિરોધ

જણાય છે એવું લેદ અને અલેદનું એક સંધને હોવું કેમ સંભવી શકે ? કારણ કે ભાવાભાવરૂપે બંનેનો વિરોધજ જણાય છે જ્યાં દ્રવ્યાદિકનો લેદ હોય ત્યાં અલેદ ન હોઈ શકે અને જ્યાં અલેદ હોય ત્યાં લેદ ન હોઈ શકે. એટલે જેવી રીતે એકજ સ્થળે અંધકાર અને પ્રકાશ બંને સાથે રહી શકતા નથી તેમ લેદ અને અલેદ એકજ દ્રવ્યમાં રહી શકેજ નહિ. આચાર્ય સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે વિતિગચ્ચ સમાવેષેનં અ-
પ્પાણેણ ન લભતે સમાર્હિ એટલે શંકા સહિત ચારિત્રવંત આત્મા સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ માટે જ્યાં સુધી શ્રુત ધર્મને વિષે શંકા હોય ત્યાં સુધી ચારિત્ર ક્રમે નહિ તેથી કરીને સદ્ ગુરૂ મુખે શંકાનું સમાધાન કરી શ્રુત ધર્મને વિષે દ્રઢ મત વાળા થવું જોઈએ કે જેથી ઉત્તરો તર મોક્ષરૂપ સુખના ક્રમે પ્રાપ્ત કરી શકાય. (૧)

(હવે ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે.)

- એહવી શિષ્યની શંકા જાણી

પરમારથ ગુરૂ બોલેરે

અવિરોધે સવી ઠામે દીસે

દોય ધર્મ એક તોલેરે—શ્રુત ૥૨૥

ભાવાર્થ—શિષ્યની ઉપરનો શંકા જાણીને ગુરુ તે શંકા ના સમાધાન રૂપ પરમાર્થને કહે છે. જે કે દેખવામાં વિરોધ જણાય છે પણ ભેદભેદને વિરોધ નથી કારણ કે ભેદ અને અભેદ એ બંને ધર્મ સર્વ સ્થળે અવિરોધરૂપ અને એકતાએ જ જણાય છે. (૨)

વિવેચન—ભેદ અને અભેદ એકજ દ્રવ્યમાં ન હોઈ શકે એવી જે શંકા ઉપરની ગાથામાં કહી તે શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતાં ગુરુ કહે છે કે યદ્યપિ ઘટ અને ઘટા ભાવનો પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે પરંતુ ભેદ અને અભેદના ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ નથી કારણ કે સર્વ સ્થળને વિષે ભેદ અભેદ રૂપ બંને ધર્મ વિરોધ રહિત પછે અને એકાશ્રયી પછેજ રહી શકે છે. જે કોઈ એમ કહે કે દ્રવ્યાદિકનો ભેદ સ્વાભાવિક હોવાથી સત્ય છે અને અભેદ ઉપાધિક હોવાથી અસત્ય છે તો તે માત્ર અનુભવનીજ ખામી જણાય છે કેમકે વ્યવહારથી અને પર અપેક્ષાથી બંનેને ગુણાદિકનો ભેદ તથા ગુણાદિકનો અભેદ હોય એવું વચન નથી પરંતુ એકજ આશ્રયમાં રહેવા વાળા

લેદ અને અલેદનો અવિરોધજ જાણવો જોઈએ એવું
તાત્પર્ય છે. (૨)

(વળી લેદ અલેદનો વિરોધ દુર કરે છે.)

એક ઠામે સવિજનની સાથે

પ્રત્યક્ષે જે લહિયે રે

રૂપ રસાદિકની પરે તેહનો .

કહો વિરોધ કેમ કહીએરે--શ્રુત ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—સર્વ મનુષ્યની સાક્ષીએ એકજ ઘટમાં રક્ત
ત્વાદિ રૂપ રસાદિક જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પછી એકજ
દ્રવ્યમાં લેદ અલેદનો વિરોધ કેમ કહી શકાય (૩)

વિવેચન—ઘટ દ્રવ્ય છે અને તેજ દ્રવ્યમાં રક્તત્વ શ્યામત્વ
આદિ ગુણ પર્યાય પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાઈ આવેછે એટલે પર્યાયની
અપેક્ષાએ જો જોઈએ તો રૂપ રસાદિક ભિન્ન જોઈ શકાય છે
પણ ખરું જોતા ઘટ દ્રવ્ય એકજ છે અને રૂપ રસાદિક પણ
તે ઘટમાંજ છે તેથી એકજ દ્રવ્યમાં લેદ અલેદ હોવાનું તો
લોક વિદિત વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે. એક કેરી હોય

તેમાં રૂપ રસ પણ આવેલા છે હવે
 થી ભેઈએ તો રૂપ રસ જુદા પાડી
 મૂળ દ્રવ્યમાં તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બધું સર
 અભેદ પણ છે માટે ભેદાભેદ બંનેનો એકજ
 સંભવ દેખાય છે અને જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
 પ્રમાણની કે ઉદાહરણની જરૂર રહેતી .
 અને પ્રકાશનું જે દ્રષ્ટાંત અનુમાન સિદ્ધ
 પ્રમાણ આગળ માત્ર અનુભવનીજ ખામી

(પુદ્ગલ દ્રવ્યથી ભેદઅભેદનો પ્રત્યક્ષ

શ્યામ ભાવ જે ઘટ છે
 પછી લિન્ન તે ર
 ઘટ ભાવે નવી લિન્ન
 શી વિરોધની વાતોરે—શ્રુત

ભાવાર્થ—જે ઘટ પ્રથમ ર

જ્યારે રાતો થયો ત્યારે તે લિન્નજ
 કાળને વિષે ઘટ ભાવે તો અલિન્નજ
 અહિંઆ વિરોધની શી વાત છે ? (૪)

વિવેચન—ઘટ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તે મૂળ તો કાળા રંગનો હોય છે તેજ ઘટ જ્યારે લઘ્વીમાં પાકે છે ત્યારે પોતાની મેળે-જ રક્ત લાવને પામે છે અને ત્યારે તેને રક્ત ઘટ એવું લિન્ન નામ આપાય છે હવે જે ઘટ પ્રથમ શ્યામ કહેવાતો હતો તેજ રક્ત ઘટ કહેવાય છે આવી રીતે લેદ હોવા છતાં મૂળ ઘટ દ્રવ્ય એ બંને નામથી કોઈ રીતે લિન્ન નથી અર્થાત શ્યામ અને રક્ત એવા નામથી લેદ જણાય છે અને તે બંને પર્યાય મૂળ ઘટ દ્રવ્યની સાથે હોવાથી ઘટથી અલેદ રૂપે છે. આવી રીતે ઘટની સાથે લેદ અલેદ હોવામાં કાંઈ પણ વિરોધ જણાતો નથી. આવીજ રીતે જેમ ઘટમાં રાતો અને કાળો બંને જુદા જુદા પર્યાય નામ પડી જવા છતાં મૂળ ઘટમાં લેદ પડ્યો નહિ તેમજ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો પણ પરસ્પર લેદ માનવામાં કાંઈ વિરોધ જણાતો નથી—ઘટના દૃષ્ટાન્તથી દ્રવ્ય દિકની પરસ્પર ઐક્યતા સમજી શકાય છે. (૪)

બાલ ભાવ જે માણી દીસે
તરૂણ ભાવ તે ન્યારોરે
દેવદ-ત ભાવે તે એકજ

અવિરોધે નિરધારોરે—શ્રુત ॥ ૫ ॥

(આત્મ દ્રવ્યમાં ભેદ અભેદ બતાવે છે.)

ભાવર્થ—જે પ્રાણી બાળક ભાવે દેખાય છે તેજ પ્રાણી તરુણ ભાવથી ભિન્ન છે અને દેવદત્ત ભાવે એટલે મનુષ્યના ભાવે તે અભિન્ન છે મારે આવી રીતે એકજ દ્રવ્યમાં ભેદ અને અભેદ હોવાનો અવિરોધ નિશ્ચય પૂર્વક માનો. (૫)

વિવેચન—એક માણસ જ્યારે બાળક અવસ્થામાં હોય ત્યારે તેને બાળક કહેવામાં આવેછે અને તેજ મનુષ્ય જ્યારે તરુણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે જાળક મટીને તેને તરુણ કહેવામાં આવેછે. હવે જોકે બાળક અને તરુણ એવા બે નામ પડવા છતાં તે નામનો સ્વામિ તો એકજ છે તોપણ એવો ભેદ પ્રત્યક્ષ જણાય છે અને કહેવાય છે. જેમકે એક માણસનું નામ દેવદત્ત હોય જ્યારે નાનો હોય ત્યારે તે બાળક કહેવાય છે, મોટો થાય ત્યારે યુવાન કહેવાય છે અને ઘરડો થાય ત્યારે વૃદ્ધ કહેવાય છે. અભ્યાસ કરતો હોય ત્યારે વિદ્યાર્થી કહેવાય, વ્યાપાર કરે ત્યારે વ્યાપારી કહેવાય છે અને હોદ્દા ભોગવતો હોય તો અમલદાર કહેવાય આવી રીતે દેવદત્ત એકજ નામ હોવા છતાં તેના જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા

નામ પડે છે અને એ બધા નામોનો પરસ્પર ભેદ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે તેમ છતાં દેવદત્ત પણામાં આ બધા નામો અભેદપણે રહેલા છે અને તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિકમાં છે તેમાં જે ભેદને અભેદ કહેવામાં આવે છે તે માત્ર અપેક્ષાથી છે એમ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને એ અપેક્ષિત વચન તેજ સ્યાદ્રાદનુ' રહસ્ય છે, એકાંત વાદિઓથી તે સમજવું અશક્ય છે. (૫)

(ભેદ હોય ત્યાં અભેદ હોયજ નહિ આવીપ્રાચિન
નૈયાયિકની શંકા દુર કરે છે)

ધર્મ ભેદ જો અનુભવ ભાસે
ધર્મી ભેદ નવી કહીએરે
ભિન્ન ધર્મનું એકજ ધર્મી
જડ ચેતન પણ લહીએરે શ્રુત-૥ ૬ ॥

ભાવાથ— (પદાર્થના) ધર્મમાં ભેદ છે એમ જે અનુભવનો ભાસ થાય છે તેવા ભાસથી ધર્મીમાં ભેદ હોવાનું કહેવાય નહિ કારણકે ભિન્ન ધર્મનું ધર્મી જો એકજ

હોયતો જડ અને ચેતન સિન્ન ધર્મ વાળા હોવાથી તેનું ધર્મીપણું એકજ થઈ જશે. (૬)

વિવેચન—જો કે અનુભવથી શ્યામ ઘટ રક્ત ઘટ નથી અને રક્ત ઘટ શ્યામ નથી એવો ભાસ થાય છે પરંતુ કાળા ઘટની અને રાતા ઘટની બંને દશામાં વર્તમાન ઘટ દ્રવ્યની સિત્તા નથી દેખાતી એવું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે એટલે ધર્મ ભેદથી ધર્મીનો ભેદ ન હોય એમ જો માનવામાં આવે તો જડ અને ચેતન સિત્ત ધર્મવાળા હોવા છતાં તેનું ધર્મી એક હોવાનો નિશ્ચય થઈ જાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જડ ચેતનનો જે ભેદ દેખાય છે તે તો જડત્વ અને ચેતનત્વ એ બંને ધર્મનો ભેદ જણાય છે પરંતુ જડ ચેતન દ્રવ્યનો ભેદ નથી આવી રીતે જડ તે ચેતન નથી અને ચેતન તે જડ નથી એમ કહેવામાં આવે તો પણ જડ ચેતન અને શ્યામ રક્ત એ બંને સદૃશ જ દેખાય છે અને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ અર્થમાં કાંઈ પણ બાધકનો પ્રસંગ દેખાતો નથી કેમકે અનુભવ પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં ન્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માત્ર સંદિગ્ધ વસ્તુની સિદ્ધિમાં ન્યાયની જરૂર રહે છે માટે ધર્મનો ભેદ અનુભવથી

જણાય છે અને ધમનો ભેદ નથી માનવામાં આવે તો સિ-
ન્ન ધર્મવાળા જડ અને ચેતનના ધર્મો એક થઈ જાય છે. (૬)

ભેદભેદ તિહાંપણ કહેતાં
વિજય જૈન મત પાવેરે
સિન્ન રૂપમાં રૂપાંતરથી
જગ અભેદ પણ આવેરે—શ્રુત ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—જડ અને ચેતન્યમાં પણ ભેદ ભેદ કહેતાં
જૈન મતજ વિજય પામે છે માટે સિન્ન રૂપજે જીવા જીવ તે
માં રૂપાંતરવાદી આખા જગતમાં અભેદ પણ આવે છે (૭)

વિવેચન—વળી પણ જ્યાં નૈયાયિકો જડ ચેતનમાં એકાંત
ભેદ જતાવે છે તેમાં પણ જડ અને ચેતનમાં ભેદ અને અભેદ
બંને જતાવે શકવાથી જૈનમતજ વિજયી નિવડે છે. જેમકે
જીવ અજીવ આદિ જે સિન્નરૂપે છે તેમાં રૂપાંતર દ્રવ્યત્વ
પદાર્થત્વ આદિથી જગતમાં અભેદપણુ આવી જાય છે. આથી
ભેદ અભેદનું સવ જગતમાં વ્યાપકપણુ જ કહેણું છે અર્થાત્

જીવ પદાર્થ અજીવથી ભિન્ન છે તો પણ તેમાં રૂપાંતર લક્ષ-
ણથી વ્યાપકપણું હોવાના કારણને લીધે જગતમાં અભેદનો
પણ સંભવ જણાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મ ભેદથી
જે ભેદમાંજ વ્યાપકપણું કહ્યું છે તે જીવ અને અજીવ
બંને દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્યત્વરૂપથી જડ ચેતનમાં પણ
અભેદ વ્યાપકપણું વિદ્યમાન છે. જો કે જડત્વ અને ચેતનત્વ
પર્યાયથી ભિન્ન છે તોપણ તે બંનેને વ્યાપક દ્રવ્ય ગણતાં જગ-
તમાં અભેદ પણ જણાય છે. (૭)

(વળી પણ તેજ વિસ્તારથી જણાવે છે).

જેહનો ભેદ અભેદજ તેહનો

રૂપાંતર સંયુતનો રે

રૂપાંતરથી ભેદજ તેહનો

મુળ હેતુ નય શતનોરે—શ્રુત ॥૮॥

ભાવાર્થ—જેનો ભેદ છે તેનો જ રૂપાંતર સહિત અભેદ
જણાય છે અને વળી તેનો રૂપાંતરથી યાછો ભેદ થાય એવી રીતે
ભેદ અભેદ છે તે શતનયનોમુળ હેતુ છે. (૮)

વિવેચન—જે પદાર્થનો વર્તમાન પર્યાયથી લેદ જણાય છે તેજ વસ્તુ જ્યારે રૂપાંતર સહિત થઈ જાય છે ત્યારે તેનો અલેદ પણ થઈ જાય છે જેમ કે પોતપોતાના પર્યાયથી ધાસ, કોસ, કુશુલ એ બધા ઘટના લેદ છે વળી તેજ સ્થાસકુશુલ આદિ પોતપોતાના પર્યાયની સાથે જોડવામાં ન આવે તો મુલ મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અભિન્ન પશ્ચ થઈ જાય એટલે લેદ રહે નહિ. વત્રી તેનું રૂપાંતર થવ.થી પુ નઃ લેદ થઈ જાય છે જેમકે સ્થાસ કુશુલાદિ પર્યાય સહિત મૃત્તિકા દ્રવ્યથી એનો લેદ છે. આવી રીતે જે આ લેદનો અલેદ છે તેજ અલેદ સો મૂળ નયનું કારણ છે અને નૈગમ સંશ્રદ્ધ આદિ નયના જે સાતસો લેદ થાય છે તે સઘળા લેદ આજ રીતીથી દ્રવ્ય પર્યાયના અર્પણ અને અનર્પણથી એટલે કદાચિત દ્રવ્યાર્થિક યોજનાથી અને કદાચિત અવિવિક્ષા કરવાથી પર્યાયની યોજનાથી શતાર નય ચક્રાધ્યયનના મધ્યગત પૂર્વ કાળમાં હતા તે હવે દ્વાદશારનય ચક્રના મધ્યમાં “વિધિર્વિધિવિધિ” ઇત્યાદિ રીતીથી એક એક નયની વચમાં બાર બાર લેદ થાય છે તેથી કરીને સમ્યક પ્રકારથી કહેલા પાઠમાં સંખ્યા કહી છે તે સમજીને નયગમ ભંગની યોજના કરવી જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે

જેનો પર્યાયાંતરથી ભેદ છે તેનોજ વળી રૂપાંતર થવાથી અભેદ અને ફરી વળી તેનો ભેદ એમ સો નય થાય છે. (૮)

(નયના અનેક ભેદ દર્શાવે છે.)

ક્ષેત્રકાળ ભાવાદિક યોગે
થાય ભંગની જોડી રે
સંખેપે એક હામે કહીએ
સપ્ત ભંગની જોડી રે—શ્રુત ૥૯૥

ભાવાર્થ—જેમ દ્રવ્યાદિક વિશેષ પણે ભંગ થાય તેમજ ક્ષેત્ર કાળ ભાવાદિકના યોગે પણ કોઈ ભંગ થાય છે પણ અહીંયા સંક્ષેપથી સપ્ત ભંગી બતાવીને એકજ સ્થળે કહીએ છીએ. (૯)

વિવેચન—જેમ દ્રવ્ય પર્યાયથી અનેક ભંગ થાય છે તે મજ ક્ષેત્રકાળ ભાવ આદીથી પણ અનેક ભંગ થવાનો સંભવ છે. કેમકે ઘટ દ્રવ્યને સ્વ પણે કહીએ તો ક્ષેત્રાદિક ઘટ બીજા ગણાય એમ પ્રત્યેક કોણે ગમે સપ્ત ભંગી થઈ શકે. જેમકે (૧) “ઘટઃ સ્યાદસિયેવ” પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળ ભાવની

અપેક્ષાથી કથ ચિત ઘટ છે (૨) “ઘટ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ” પરદ્રવ્યક્ષેત્ર કાળલાવની અપેક્ષાએ ઘટ કથ ચિત નથી (૩) “સ્વાદવાચ્ય એવ” એકજ સમયે અસ્તિનાસ્તિની વિનક્ષા નહિ કરી શકાતી હોવાથી ઘટ કથ ચિત અવાચ્ય છે (૪) “સ્વાદસ્તિ એવ નાસ્ત્યેવ અવરૂપથી અસ્તિત્વ અને પરરૂપથી નાસ્તિત્વ હોવાથી ઘટ કથ-ચિત્ છે અને કથાચિત્ ના (૫) “સ્વાદસ્તિ એવ સ્વાદ વક્તવ્ય”, એક અશ અવ અવરૂપથી અને બીજો અશ એકજ સમયમ બને રૂપથી વિવક્ષિત કરતા ઘટ છે પણ અવાચ્ય છે એમ પાત્રમો ભાગો થાય છે (૬) “સ્વાન્નાસ્તિ અનાચ્ય” અન્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી ઘટ નથી અને બીજો અશ ઉભય રૂપથી વિવક્ષિત કરતા અવાચ્ય છે તેથી ઘટનુ અમત્વ અને અવાચ્યપણુ થાય છે (૭) “સ્વાદસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય” સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી ઘટનુ સત્ પાણુ, પરદ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિથી અમત્પણુ તથા અસ્તિનાસ્તિ બને રૂપથી ઘટ અવાચ્ય છે એ સાતમો ભાગો થયો આ પ્રમાણે મપ્તભગી થાય છે દુકામા કહિએ તો જે ઘટ લોક પ્રતીદ્ધ દેખાય છે તેની આપ્રમાણે સપ્ત ભગી થઈ શકે (૧) સ્વ દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાન ભવથી ઘટ છે (૨) પર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ થી ઘટ નથી (૩) એકજ વખતે બે પર્યાય નહિ કહી શકાય તેથી

અવાચ્ય છે (૪) એક અંશ સ્વરૂપે અને એક અંશ પર રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે અને નથી (૫) એક અંશ સ્વરૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભયરૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે પણ અવાચ્ય છે (૬) એક અંશ પરરૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભય રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ નથી અને અવાચ્ય છે (૭) એક અંશ સ્વરૂપે, એક અંશ પર રૂપે અને એક અંશ યુગપત્ ઉભય રૂપે કહીએ ત્યારે ઘટ છે નથી અને અવાચ્ય છે. આ પ્રમાણે સપ્ત લંગી સંક્ષેપમાં કહી છે (૮)

(હવે સપ્ત લંગીના ભેદ અભેદ કહે છે)

પર્યાયારથ ભિન્ન વસ્તુ છે

દ્રવ્યારથે અભિન્નો રે

ક્રમે ઉભય નયન્ને અર્પિતે

તો ભિન્ન ને અભિન્નરે—શ્રુત ૥૧૦૥

ભાવાર્થ—પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી સર્વ વસ્તુ ભિન્ન છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી અભિન્ન છે અને ક્રમવાર બંને નય જોડવાથી કથયિત્ અભિન્ન છે. (૧૦)

વિવેચન—કુવે મૂળ જે નયની અપેક્ષાથી સપ્તભંગીના લેદ અલેદ કહે છે. (૧) પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય યુક્ત સર્વ પદાર્થ ભિન્ન છે અને (૨) દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યગુણ પર્યાયયુક્ત સર્વ પદાર્થ કથંચિત અભિન્ન છે કે મકે દ્રવ્યનાંજે ગુણ પર્યાય છે તે આ વિભાવ અને તિરોભાવ રૂપે છે એ મ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. અનુક્રમે જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બંને નયની યોજન કરીએ છીએ ત્યારે કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત અભિન્ન થઈ જાય છે કેમકે પર્યાયથી ભિન્ન છે અને દ્રવ્યથી વસ્તુ અભિન્ન છે. (૧૦)

જે એકદા ઉભય નય ગ્રહિએ

તો અવાચ્ય તે કહીએરે

એકે શબ્દે એકજ વારે

દ્વાય અર્થ નવિ કહીએરે—શ્રુત ॥ ૧૧ ॥

ભાષાર્થ—જે એકજ વખતે બંને નયનું ગ્રહણ કરી એ તો સર્વ વસ્તુ અવાચ્ય થઈ જાય કેમકે એકજ શબ્દથી એકજ વખતે જે અર્થ કહી શકતા નથી. (૧૧) ॥

વિવેચન—ચોથો અવાચ્ય લેદ ખતાવે છે જો એકજ સમયમાં પર્યાય તથા દ્રવ્ય રૂપ બંને અર્થ કહેવાની ઇચ્છા કરીએ તો તે પદાર્થ અવકલ્પ્ય દશામાં આવી જાય છે કેમકે એ તો સહેજ સમજાય તેવું છે કે એકજ વખતે અને એકજ શબ્દવતી બંને અર્થનું કથન કોઈ કાળે થઈ શકતું નથી. સમુદ્ધાલંબન જ્ઞાનથી બેબચકિતને કહી શકાય છે પણ તેના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ એકજ વખતે કહી કહી શકાયજ નહિ માટે બંને નયના અર્થની અપેક્ષાથી અવાચ્ય છે. (૧૧)

(પાંચમો ભાગો કહે છે)

પર્યાયારથ કલ્પ ન ઉત્તર

ઉભય વીવક્ષા સંધિરે

લિન્ન અવાચ્ય વાસ્તુ તે કહી

સ્યાતકારને બંધિરે—શ્રુત ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—પ્રથમ પર્યાયાર્થ નયની કલ્પના કરીને પછી બંને નયની જો વિવક્ષા કરવામાં આવેતો તે વખતે તે વસ્તુ પર્યાયથી લિન્ન અને બંને નયથી કંથચિત્ અવાચ્ય થઇજાય(૧૨)

વિવેચન—હવે પાંચમો સ્થાવરસ્થિત અવકતવ્ય લેદ કહે છે
 (૫) પ્રથમ તો પર્યાયાર્થિક નયની કલ્પના કરીને વસ્તુને લિ-
 ન્ન કહેવામાં આવે અને પછી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકએ
 બંને નયની વિવક્ષા કરવા જતાં વસ્તુ અવાચ્ય થઈ જાય ત્યા
 રે પર્યાયથી તે વસ્તુ લિન્ન ગણાય અને બંને નયથી અવાચ્ય
 થઈ જાય તેથી પાંચમો ભાગો સિદ્ધ થઈ જાય એટલે, કથંચિત્
 લિન્ન છે એ તે કથંચિત્ અવકતવ્ય છે. (૧૨)

(હવે છઠા અને સાતમો ભાગો કહે છે)

દ્રવ્યારથને ઉભય ગ્રહ્યાથી

અભિન્ન તેહ અવાચો રે

ક્રમ યુગપત નય ઉભય ગ્રહ્યાથી

લિન અભિન્ન અવાચોરે—શ્રુત ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિક નયની કલ્પના કરીને પછી બંને
 નયના યોજના કરવાથી વસ્તુ અભિન્ન થાય અને અવાચ્ય
 પણ થાય અને જો ક્રમવાર બંને નયની જુદી કલ્પના કરીને
 પછી બંનેની સાથેજ વિવક્ષા કરવામાં આવે તો લિન્ન અભિન્ન
 અવકતવ્ય થઈ જાય. (૧૩) .

વિવેચન—હવે છઠા ભાગો કહે છે. (૬) જે પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નયની સર્વ વસ્તુમાં કદપના કરવામાં આવે તો અભિન્ન પણું જણાય અને પછી એકજ કાળમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બંને નયની સાથે સર્વ વસ્તુમાં વિવક્ષા કરવામાં આવે તો વસ્તુ અવાગ્ય થઈ જાય. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભિન્ન અને બંને નયથી અવકતવ્ય એમ યોજના કરતાં છઠા સ્થાત અભિન્ન અવકતવ્ય ભાંગો સિદ્ધ થયો. (૭) અને જ્યારે અનુક્રમવાર દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયની વિવક્ષા કરવામાં આવે અને તરતજ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક બંને નયની યોજના કરાય ત્યારે ભિન્ન અભિન્ન અને અવકતવ્ય એમ સાતમે ભાંગો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જેમ લેદાલેદની એક પર્યાયમાં સપ્તભંગી ભેડી તેમ સર્વત્ર ભેડી દેવી હવે આ પ્રમાણે સપ્તભંગીનો વિચાર કરતા કોઈ એમ શંકા કરે કે જ્યાં બે નયના વિષયનોજ વિચાર હોય ત્યાં તો એક બીજાના જોણુ મુખ્ય બાવે સપ્તભંગી થાય પણ જ્યાં પ્રદેશ પ્રસ્થકાદિ (અવયવ અવયવી) નો વિચાર હોય ત્યાં તો પાંચ છ સાત આદિ નયના જુદા જુદા વિચાર હોય અને તેથી વધારે ભંગ થઈ જાય તો પછી સપ્ત ભંગીનો નિયમ કેવીરીતે રહી શકે! આ શંકાના જવાબમાં એમ જ-

જાવેલું છે કે ત્યાં પણ એક નયાથતું મુખ્ય પણે ગ્રહણ
 કરીને ખીજા સર્વનો નિષેધ કરી પ્રત્યેકની અનેક સપ્ત
 ભંગી કરી શકાય. એમ કહ્યું પણ છે કે જેથી સંપૂર્ણ નયના અર્થતું
 કથન કરવામાં આવે તેના પર્યાયાધિકરણ વાક્યને પણ પ્રમાણ
 વાક્ય કહે છે. આવા પ્રકારના લક્ષણથી જ્યાં સંપૂર્ણ પદાર્થ
 તું વિવેચન થાય છે ત્યાં સ્વાત શબ્દે કરીને યુક્ત સંપૂર્ણ
 નયના અર્થના સમૂહતું ધારણ કરવું એક ભંગમાં નિષેધ ન-
 થી. તેથી કરીને વ્યંજન પર્યાયને ઠેકાણે બે ભંગ પણ અર્થ
 સિદ્ધિ સંભવિ શક્યને વિષે દર્શાવી છે. તેમાં એમ કહ્યું છે કે
 સપ્ત વિકલ્પ સપ્ત પ્રકાર વચન પથ સપ્ત ભંગી રૂપ વચન
 માર્ગ તે અર્થ પર્યાયમાં થાય છે અને વ્યંજન પર્યાય જે ઘટ
 કુંભાદિ શબ્દ વાચ્યપણું તેને વિષે સવિકલ્પ વિધિ રૂપ અ-
 ને નિર્વિકલ્પ વિધિરૂપ એમ બે ભંગા થાય છે પણ અવકત
 વ્યાદિ ભંગ અર્હીઆ નથી થઈ શકતા. એટલે તાત્પર્ય એ છે
 કે સાત પ્રકારના ભેદ સહિત જે વચન છે તેજ સપ્ત ભંગી
 રૂપ વચન માર્ગના તે વચન અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વાદિ વિષયમાં
 પ્રવર્તે છે અને વ્યંજનપર્યાય જે ઘટ કુંભાદિ શબ્દની વાચ્યતા છે ત્યાં
 સવિકલ્પવિધિરૂપ અને નિર્વિકલ્પ વિધિરૂપ બે જ ભંગથાય છે પણ
 અવકતવ્ય શબ્દ વિષય કહેવાવાળાને વિરોધ આવી જાય છે

અથવા સવિકલ્પ શબ્દ સમલિક્ષ્ણ નયના મતે અને નિર્વિકલ્પ શબ્દ એવંભૂત નયના મતે એમ બે ભંગ બાબુવા. પ્રથમ બે ચાર અર્થ નય છે તે વ્યંજન પર્યાય માને નહિ માટે તે નયની અહિંઆ પ્રવૃત્તિ નથી આ સંબંધિ વિશેષ સમજણ અને-કાંત વ્યવસ્થાથી બાણી શકાય. (૧૩)

સપ્ત ભંગના દ્રઢ અભ્યાસી
જે પરમારથ દેખે રે
જશ કિરતિ જગ વાધે તેહની
જૈન ભાવે તસ લેખેરે—શ્રુત ॥ ૧૪ ॥ .

ભાવાર્થ—આ સપ્તભંગી ન્યાયનો જે મનુષ્ય દ્રઢ અભ્યાસી થશે અને જે પરમાર્થને બાણીશે તેનો જશ અને કીર્તિ જગમાં ત્રદિને પામશે અને તેનું જૈનપણું ત્યારેજ સફળ થશે. (૧૪)

વિવેચન—હવે આખી ઢાળનો ફલીતાર્થ કહેછે. સકલાદે-શી, વિકલાદેશી, નય, સપ્તભંગ, પ્રમાણ, લક્ષણ ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરીને જે પ્રાણી જીવા જીવાદિ પરમાર્થ સમજશે તેને સ્યાદ્વાદ પરીજ્ઞાનું સુક્ષ્મ જ્ઞાન થશે અને

તેથી ઉત્તરોત્તર ઉંચ પદને પ્રાપ્ત કરી તેના જશ અને કીર્તિ વધશે. અને એવા તર્ક વાદમાં જશ વધવાથી તે નો જોન ભાવ સફળ થયેલો કહેવાશે કારણકે નિશ્ચય નયથી પરીજ્ઞાનનેજ સમ્યક્ત્વ સ્થાપાદ કહેલ છે અને જેને સ્થાપાદ મું સ્વરૂપ સમજાયું તેને પછી કોઈ પણ વિષય માં શંકા મું કારણ રહેતું નથી. (૧૪)

આ પ્રમાણે ચોથી ઢાળમાં ભેદા ભેદતું સ્વરૂપ અને સપ્ત મંગીનું સ્થાપન દર્શાવ્યું.

ઢાળ પાંચમી.

આદી છણુંદ મયા કરો—એ દેશી.

એક અર્થ ત્રય રૂપ છે

દેખ્યો ભલે પ્રમાણેરે

મુખ્ય ત્રિતિ ઉપચારથી

નય વાદિ પણજાણેરે

જ્ઞાન દ્રષ્ટી જગ દેખીએ. ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એકજ પદાર્થ સત્ પ્રમાણને જોઈને ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ જાય છે. અને નય વાદિ પણ તેને મુખ્ય અને ઉપચાર

વૃત્તિથી ત્રણ પ્રકારે જાણે છે. માટે આ જગતમાં જ્ઞાન દ્રષ્ટી વડે જોવું જોઈએ. (૧)

વિવેચન—પાંચમાં ઢાળમાં નય અને પ્રમાણ સંબંધિના વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે. ઘટ પટાદિ કે જીવ અજીવ આદિ એક પદાર્થ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય વડે કરીને ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે (૧) ઘટ આદિ વસ્તુ મૃતિકાદિ રૂપથી દ્રવ્ય છે (૨) ઘટાદિકમાં રૂપ રસાદિથી વિવેક્ષા કરીએ અર્થાત્ શ્યામ રક્ત એવી રીતે જોઈએ તો તે ગુણ રૂપ છે અને (૩) ઘટ-આદિ રૂપની સંજ્ઞાતિય દ્રવ્યત્વપણે વિવેક્ષા કરતા તે પર્યાય છે. આ પ્રમાણે ઘટઆદિ ત્રણ પ્રકારે થાય છે તેમજ જીવાદિકને પણ જાણવું જોઈએ (૧) જીવ આત્મા રૂપથી દ્રવ્ય છે (૨) જ્ઞાન દર્શનાદિ વિવેક્ષાથી જીવ ગુણ છે (૩) અને દેવ મનુષ્યાદિ પર્યાયની વિવેક્ષા કરતાં જીવ પર્યાય રૂપ છે. એક પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે જોઈ શકાય છે તેમાં સ્યાદાદરૂપ પ્રમાણના વિચારની આવશ્યકતા છે જેમકે સપ્ત ભંગીરૂપ જે પ્રમાણ છે તેથી કરીને વસ્તુના ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય વૃત્તિવડે જાણી શકાય છે અને નયવાદિ જો કે એક જ અંશનું ચક્ર કરતા હોવાથી વચનરૂપ શક્તિથી એકજ અર્થને કહે છે તોપણ ઉપચારથી અર્થાત્ લક્ષણ શક્તિથી એક અર્થમાંથી જાણી શકાય છે. જો કે એકજ કાળમાં જ

વૃત્તિ થઇ શકતી નથી તોપણ તે વચન નિશ્ચયરૂપ નથી કાર-
ણ કે ગગાયા મત્સ્ય ઘાષો એ વાક્યમાં મત્સ્યને લીધે ગંગામાં
વાચકતા શક્તિ અને ઘોષને લીધે લક્ષણ શક્તિ છે એવી
રીતે અભિધા તથા લક્ષણ બંને પ્રકારની વ્રત્તિ એક કાળને વિષે
હુઘ શકે છે. અહીં આપણે મુખ્યપણે તથા ગૌણપણે
અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ સ્વરૂપ જણાવવાને એક નયના શબ્દની
બે વ્રત્તિ માનવામાં વિરોધ નથી અથવા નયાત્મક શાસ્ત્રને
વિષે ક્રમિક બે વાક્યે કરીને એ અર્થ જાણી શકાય છે અથવા
એ કાર્ય બોધક શબ્દથી એક બોધ થાય છે અને અન્ય શબ્દ
થી અન્ય અર્થનો બોધ થાય છે એમ અનેક સાંગા સમજવા
આવી રીતે જગતના ભાવ જ્ઞાન દ્રષ્ટી વડે જોવા જોઈએ. (૧)

[વળીપણ એજ સ્થિતિ કહે છે.]

મુખ્ય વ્રત્તિ ડબ્યારથે
તાસ અમેદ વખાણેરે
બેદ પરસ્પર એહનો
ને ઉપચાર જાણેરે—જાણેરે

ભાવાર્થ—મુખ્ય ત્રિતિ [શક્તિ સજ્ઞદાર્થ] વાળો જે દ્રવ્યાર્થ નયતે દ્રવ્યગુણ પર્યાય ત્રણેમાં અભેદ વખાણે છે. અને એ ત્રણેમાં પરસ્પર ભેદ છે તે ઉપચારથી જાણી લેવો.[૨]

વિવેચન—અભિધા શક્તિ અને લક્ષણા શક્તિ એમ બે પ્રકારની વૃત્તિ આગળ કહી તેમા પહેલી અભિધા શક્તિ વડે કરીને દ્રવ્યાર્થિક નય દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેમાં અભેદ દર્શાવે છે અર્થાત ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન જે મૃત્તિકા દ્રવ્ય છે તેમાં પણ ઘટાદિ પદની શક્તિ રહેલી છે એમ જોનાં ત્રણેમાં દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભેદ દેખાય છે. અને તેજ દ્રવ્યાર્થિક નય ઉપચારથી એટલે લક્ષણ શક્તિ વડે પરસ્પર ભેદપણ બતાવે છે કેમકે દ્રવ્યથી ભિન્ન જે કમ્બુ ગ્રીવાદિક પદની લક્ષણા છે અને મુખ્ય અર્થનો સંબંધ રહેતા થકાં બે પ્રયોજન પુર્વક તથા વિધ વ્યવહારને અનુસરીને લક્ષણા શક્તિની પ્રવૃત્તિ થાય તો તે દુર્ઘટ નથી. એમ કહ્યું પણ છે કે મુખ્ય અર્થને બાધ આવતો હોય તો તે મુખ્ય અર્થની સાથે સંબંધ રાખવાવાળા અર્થમાં જ્યાં અર્થ લક્ષિત થઈ શકે તે આરોપિત ક્રિયાને લક્ષણા શક્તિ કહે છે. જેમકે ગગાયાવોષઃએ પદ માં ગંગાનો મુખ્ય અર્થ પ્રવાહ છે પરંતુ એ મુખ્ય અર્થમા

ઘોષની અધીકરણતાનો ઘાઘ છે તેથી કરી ગંગાની સાથે સંબંધ રાખવાનો ણીજી અર્થ જે ગંગાતટ તેમાં ગંગા શબ્દની લક્ષણ થઈ ત્યારે ગંગાયાં ઘોષઃ એ પદનો અર્થ ગંગાતટે એવો અન્વય થઈ ગયો તેવીજ રીતે અહીં આ પણ ઉપચાર સમજ લેવો. (૨)

(વળી પણ એજ અર્થને દ્રઢ કરે છે)

મુખ્ય વૃત્તિ થકી લેખવે

પર્યાયારથ ભેદેરે

ઉપચારે અનુભવબલે

માને તેહ અભેદરે—જ્ઞાન ॥ ૩॥

લાવાર્થ—મુખ્ય વૃત્તિ થકી પર્યાયાર્થિક નય ભેદ લાવ-
નેજ માને છે પરંતુ ઉપચાર અને અનુભવ બળથી તે ત્રણેમાં
અભેદ માને છે. (૩)

વિવેચન—જેવી રીતે દ્રવ્યાધિક નય મુખ્ય વૃત્તિથી અભેદ
લાવ જણાવતો હોતો તેમ પર્યાયાર્થિક નય મુખ્ય વૃત્તિવડે કરીને

થિંક નયની મુખ્ય શક્તિ અને ઉપચાર શક્તિ નું અહુણ કરી ને લેદાલેદ નય વિષયમાં યોજના કરવી જોઈએ અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નય મુખ્ય વૃત્તિની શક્તિથી લેદ રૂપ અર્થને કહેછે અને ઉપચાર એટલે લક્ષણ શક્તિથી અલેદ રૂપ અર્થને કહે છે. (૪)

(એક નય એકજ વિષયને અહુણ કરે તેને દુષણ આપે છે)

ભિન્ન વિષય નય જ્ઞાનમાં

જો સર્વથા ન ભાસે રે

તો સ્વતંત્ર ભાવે રહે

મિથ્યા દ્રષ્ટિ પાસે રે.—જ્ઞાન ૥૫૫૦

ભાવાર્થ—જો નયના જ્ઞાનમાં નયથી ભિન્ન વિષય સદા સર્વથા નજ ભાસે એમ માનવામાં આવે તો એકજ નય જીજ્ઞાસ્ય થી વિમુખ પછે સ્વતંત્ર રહે અને તેથી એકાંતને લીધે તેને મિથ્યાદ્રષ્ટીનું પામું રહે. (૫)

વિવેચન—અમુક એક નયના જ્ઞાનમાં તે નયથી ભિન્ન જીજ્ઞાસ્ય નયનો વિષય મુખ્ય પછે તો નહિ પણ ગૌણપછે પણ

ન દેખાય એમ જો માનવામાં આવે તો એક નય એકજ વિ-
ષયને નિરંતર ગૃહણ કરી એકાંતપણે સ્વતંત્ર રહે અને એવી
એકજ નયની એકાંત સ્વતંત્રતા તો સ્વાદ્વાદ મતથી વિરુદ્ધ એ-
કાંતવાદ થયો કહેવાય. તેથી તે એક નય દુર્નય રૂપને
ધારણ કરે પણ કદાપિ મુનય થઈ શકે નહિ માટે એકાંત પણ એક
નય એકજ વિષયને અકુળ કરે એમ માનવું તે જોડું છે. (૫)

એહ વિશેષાવશ્યકે
સંમતિમાં પણ ધારોરે
એમ નયથી સવિસંભવે
ભેદ અભેદ ઉપચારોરે—જ્ઞાન ॥૬॥

ભાવાર્થ—વિશેષાવશ્યકે અને સંમતિ અંશમાંપણ એ
વોજ અર્થ કરેલો છે એટલે મુનયના વિચારથી ભેદ અભેદ
બનેનો ઉપચાર સર્વ રીતે સંભવે છે. (૬)

વિવેચન—વિશેષાવશ્યકનામના અંશમાં તથા સંમતિ અંશમાં
પણ એવોજ અભિપ્રાય છે કે જો કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક
એ જે મૂળ નયથી પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે તોપણ

જે નય માત્ર પોતાનોજ વિષય પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરીને પરસ્પરની અપેક્ષા નથી રાખતો તે દુર્નય એટલે મિથ્યાત્વી સમજવો. સુનયનું લક્ષણ એવું છે કે તે સ્વાર્થનો ગ્રાહી પણ ઇતરાંશનો અપ્રતિપક્ષી હોય અને દુર્નયનું એવું લક્ષણ છે કે તે સ્વાર્થનો ગ્રાહી છે અને બીજા નયના અંશનો પણ પ્રતિ પક્ષી અર્થાત નિષેધક છે. સુનયન માન્ય હોઈ શકે માટે આ પ્રમાણે નયના વિચારથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરસ્પર લેદ અને અલેદ વ્યવહાર ગ્રહણ કરવા પોતે જ છે. સ્વાદ્વાદ મતની એજ ખુબી છે કે તે એક નયથી પદાર્થને મુખ્ય માને છે પણ સાથે બીજા નયના વિષયનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં જોણુ પણ તેનું પણ ગ્રહણ કરે છે અને તેથી જ જૈન દર્શનમાં સર્વ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે બધા દર્શન એકાંત પણ પોતાનાજ વિષયને માન્ય રાખે છે ત્યારે જૈન દર્શન રૂપ સાગરમાં બધા દર્શન રૂપ નદિઓ આવીને મળે છે એટલે સૌને પોત પોતાનાનયની અપેક્ષાથી અંશગ્રાહી માની તેનું ગ્રહણ અપેક્ષાથી થઈ શકે છે. (૬)



છાંડિ મારગ એ સમે
 ઉપનય મુખ્ય જે કલ્પેરે
 તેહ પ્રપંચ પણ જાણવા
 કહીએ તે જેમ જલ્પેરે—જ્ઞાન ॥૭॥

ભાવાર્થ—આ મરલ માર્ગને તજીને જોઓ (દિગ્ગંજરી)
 ઉપનયને મુખ્ય તરીકે માને છે, એ પણ પ્રપંચજ છે છતાં
 જેમ તેઓ ઉપનયને કહે છે તેમ આહી આ, કહીએ છીએ (૭)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત સરલ નય નિગમ માર્ગને તજીને
 ઉપચાર આદિક ગૃહણ કરવાની ઇચ્છાથી જે દિગ્ગંજરીઓ ઉપ-
 નયની મુખ્ય તરીકે કલ્પના કરે છે તે જો કે છે તો ફેાકટવાદ
 વિવાદ તો પણ દિગ્ગંજર મત શ્વેતામ્બર મતની નજીકમાજ
 હોવાથી તેનું કથન જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આહી કલ્પ-
 વાય છે ઉપનય એટલે જે નયની સમીપમાજ રહે તે અર્થાત્
 નયને મળતા હોય તે (૭)

(નય ઉપનય કહે છે)

નવ નય ઉપનય ત્રીન છે

તર્ક શાસ્ત્ર અનુસાર રે

અધ્યાતમ વાંચે વલી

નિશ્ચયને વ્યવહારે રે—જ્ઞાન ૥૮૥

ભાવાર્થ—તર્ક શાસ્ત્રના અનુસારે નવ નવ અને ઉપનય ત્રણ છે અધ્યાતમના મનથી તો નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેજ નવ કહ્યા છે. (૮)

વિવેચન—દ્વિગબ્જગીઓના મતે તર્કશાસ્ત્રને અનુસારે નવ નવ કહ્યા છે જેનાં નામ ૧ દ્રવ્યાર્થિક ૨ પર્યાયાર્થિક ૩ નૈગમ ૪ મગૃહ ૫ વ્યવહાર ૬ ઋતુસૂત્ર ૭ શબ્દ ૮ મમિલિરૂઢ અને ૯ એવંભૂત અને ત્રણ ઉપનયના નામ ૧ સત્ભુત વ્યવહાર ૨ અસત્ભુત વ્યવહાર અને ૩ ઉપચરિત સત્ભુત વ્યવહાર આ પ્રમાણે દ્વિગબ્જના ન્યાય શાસ્ત્રમાં નવ નવ અને ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે અને બીજો એક અધ્યાત્મક નામનો મત છે તેમાં તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બેજ નવ કહ્યા છે એટલે નિશ્ચયથી હવ છે તે મિદ્ધ રૂપ છે અને વ્યવહારથી કર્મથી બધાએતો હોય તેને હવ કહે છે અને તે હવ કર્મથી શુકત થાયછે ત્યારે તેને શિવ રૂપ કહે છે (૮)

(હવે એ નવ નયનું અનુક્રમે વિવરણ કરે છે.)

પહેલો દ્રવ્યારથ નયો

દશ પ્રકારતસ જાણો રે

શુદ્ધ અકર્મોપાધિથી

દ્રવ્યાર્થિક ધુરે આણોરે—જ્ઞાન ॥૬॥

ભાવાર્થ—એ નવ નયમાં પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે તે દશ પ્રકારે જાણવો. જેમાં અકર્મોપાધિથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રથમ લેઈ જાણવો (૯)

વિવેચન—હવે એ નવ ઉપનયનું વિસ્તારથી વિવરણ કરતાં પ્રથમ જે દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો તેના દશ પ્રકાર કહે છે. કર્મોપાધિથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય એ પહેલો પ્રકાર છે. જે પોત પોતાના સ્વભાવ તથા વિભાવ પર્યાયથી દ્રવ્ય છે, દ્રવશે અને દ્રવતું હતું તે દ્રવ્ય કહેવાય છે દ્રવ્યના બીજા અનેક અર્થ કહ્યા છે (૧) જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે અને ત્યાગ કરે તે દ્રવ્ય (૨) જે પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત કરી છોડી દે તે દ્રવ્ય (૩) દુઃખે સત્તા અને તેનો જે અવયવ તે દ્રવ્ય છે. (૪) સત્તાનો જે વિકાર તેનેજ દ્રવ્ય કહે છે. (૫) રૂપ રસાદિક જે

શુણ્ય છે તેનો સંભાવ એટલે સમૂહ જે ઘટાદિ પદાર્થ છે તે દ્રવ્ય છે. (૬) જે થવાનું છે તે ભાવ છે અને તે ભાવી પદાર્થને ચોખ્ખો જે પદાર્થ છે તે પણ દ્રવ્ય છે. જેમકે રાજકુમાર દ્રવ્યમાં રાજા પર્યાયની ચોખ્ખતા છે. (૭) એવી રીતે જે ભાવ પૂર્વે ઘટી ગયા છે તે પણ દ્રવ્ય છે. આવી રીતે દ્રવ્યના ઘણા લક્ષણ છે. અને દ્રવ્યનું જે પ્રયોજન તે દ્રવ્યાર્થિક કહેવાય. અને શુદ્ધ એટલે ઉપાધિથી રહિત જે દ્રવ્યાર્થિક નય છે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. (૮)

(દ્રવ્યાર્થિક નયની શુદ્ધતા ખતાવે છે)

જીમ સંસારી પ્રાણીયા
 સિદ્ધ સમોવડ ગણીયે રે
 સહેજ ભાવ આગલ કરી
 ભવ પર્યાયન ગણીયે રે—જ્ઞાન ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—જેવી રીતે સંસારી જીવોને સિદ્ધ સમાન ગણીએ તે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક એટલે સહેજ ભાવ જે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ તેજ આગળ કરવું અને અનેક ભવ પર્યાયને ન ગણવા. (૧૦)

વિવેચન—નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતી તે સંસાર કહેવાય છે અને તેમાં જે જીવોનું ગમના ગમન થાય તે સંસારી જીવ કહેવાય છે. એ સંસારી જીવ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આઠ રૂચક પ્રદેશ પ્રમાણુ નિર્મળ છે અને તેથી તે સંસારી જીવ સિદ્ધ સમાન છે એટલે આઠે કર્મથી રહિત છે. આ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સમજવો. તાત્પર્ય એવું છે કે જીવની અનાદિ કાળના સંસારની ગણના નહિ કરતાં જીવનું બાહ્યથી અવિદ્યમાન સિદ્ધ સ્વરૂપ છે તે અભ્યંતરમાં વિદ્યમાન હોવાથી તેનું જ ગૃહણ કરવું અને એમ માનવાથી સંસારી આત્મા તે સિદ્ધ સમાન છે એમ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સમજવો. દ્રવ્ય સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે ચૌદ ગુણસ્થાનક અને ચૌદ માર્ગણીની અપેક્ષાથી સંસારી જીવમાં અશુદ્ધ નયની વિવક્ષા થાય છે પણ માત્ર લાવનું જ ગૃહણ થાય તો આત્મા શુદ્ધ નયની વિવક્ષાથી સિદ્ધ સમાનજ છે. (૧૦)

(હવે બીજો ભેદ કહે છે)

ઉત્પાદ વ્યય ગૌણતા
સત્તા મુખ્યજ બીજે

ભેદ શુદ્ધ દ્રવ્યારથે

દ્રવ્ય નિત્ય જીવ લીજેરે-જ્ઞાન ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણતાથી અને સત્તાની મુખ્યતાથી બીજો ભેદ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થનો જાણવો અને એ બીજા ભેદથી દ્રવ્ય ને નિત્ય માનવું (૧૧)

વિવેચન—ઉત્પાદ વ્યયધ્રોવ્યયુક્ત તત્સન્ એવું તત્ત્વાધનું વચન છે. એટલે જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ, વિનાશ, અને સ્થિરતા છે તે પદાર્થ સત્ છે. હવે દૈવ્યાર્થિક નયના આ બીજા ભેદમાં ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણતા અને સત્તાની એટલે નિત્યપણાની મુખ્યતા બતાવી અને જ્યારે ઉત્પાદ અને વ્યયને ગૌણ મનાય ત્યારે તો કેવળ સત્તા માત્ર માન્ય રહે છે અને તેથી આ નયથી દ્રવ્યના નિત્ય સ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે અને જે નિત્ય છે તે ત્રણે કાળમાં નિશ્ચય સ્વરૂપે રહે છે અને તે લાગે છે પણ ઠીક કારણ કે કણ કણમાં વિનાશશિલ્પ પર્યાયોનું પરીણામીપણું હોય છે અને તે પર્યાયોમાં અનિત્યપણાની ઉપલબ્ધિ જણાય છે પરંતુ છવ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યની જે સત્તા છે તે સદા અવ્યભિચારિણી છે અર્થાત્ નિત્ય ભાવના આશ્રયથી દ્રવ્યની સત્તા ત્રણે કાળમાં અવિચલિત

સ્વરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યના નિયમણાને લીધે સ તા
આહુક શુદ્ધ દ્ર વાથિક નય નામે ણીજો ભેદ થયો. ૧૧

(હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે.)

હવે ત્રીજો શુદ્ધ દ્રવ્યારથો
ભેદ કલ્પના હીનો રે
જમ નિજ ગુણ પર્યાયથી

કહીએ દ્રવ્ય અભિન્નો રે—જ્ઞાન ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો ત્રીજો ભેદ કલ્પનાથી
રહિત છે. જેમ દ્રવ્ય છે તે પોતાના ગુણ પર્યાયથી અભિન્ન
કહેવાય છે. (૧૨)

વિવેચન—જેમાં ભેદની કલ્પના નથી એવો
દ્રવ્યાર્થિક નયનો ત્રીજો ભેદ ‘ભેદ કલ્પના રહિત
શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક’ એ પ્રમાણે થાય છે. જેવી રીતે જીવ
દ્રવ્ય તથા પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય પોત પોતાના ગુણ પર્યાયથી અ-
ભિન્ન છે તેવી રીતે જેમાં ભેદ કલ્પના નથી તે ત્રીજો ભેદ ક-

હો છે. જોકે દ્રવ્યનો ગુણ પર્યાયથી ભેદ
 ભેદનું અર્પણ નહિ કરતાં માત્ર અભેદનુંજ
 આ ત્રીજો ભેદ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી જે
 ગુણ અને તેજ પર્યાય છે કારણકે તદાત્મક
 ક મોટા વસ્ત્રને ફાડીને તેમાંથીજ
 હોય તો તે નાનું વસ્ત્ર મોટા વસ્ત્રનો પર્યાય
 સમાધ શકે છે તેવીજ રીતે જેટલા ગુણ અને
 ઘણા તદાત્મકપણાથી દ્રવ્ય રૂપજ છે. ભેદ
 સ્થળે વિવક્ષાને અનુસારે જાણવા જોઈએ અર્થ
 પણાથી વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે દ્રવ્ય
 અભિન્નજ છે અને જ્યારે પર્યાય રૂપથી
 ત્યારે દ્રવ્યથી ગુણ પર્યાય ભિન્ન છે. (૧૨)

અશુદ્ધ કર્મોપાધિયા
 ચોથો એહનો ભેદારે
 કર્મભાવ મય આતમા
 હમ ક્રોધાદિક વેદારે—જ્ઞાન .

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિકનો ચોથો ભેદ કર્મોપાધિના કારણને સીધે અશુદ્ધ કહેા છે જેમ કોધાદિક ના મારણે આત્મા કર્મ ભાવમય જણાય છે તેમ એટલે કોધી કહેવાય છે [૧૩]

વિવેચન— દ્રવ્યાર્થિક નયને ચોથો ભેદ કર્મોપાધિ સહિત આત્મિક દ્રવ્ય હોય તેને કહેછે જ્યારે આત્મા કર્મને ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે તે કર્મોપાધિ સહિત કહેવાય છે અને કર્મના સંયોગથી આત્મિક દ્રવ્યમા અશુદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે આવી કર્મોપાધિ સહિત થએલી જે આત્મિક દ્રવ્યની અશુદ્ધતા તે દ્રવ્યાર્થિકનો ચોથો ભેદ કહ્યો છે આ ચોથા ભેદનું લક્ષણ એવું છે કે જેમ આત્મા કર્મભાવ મય થાયછે એટલે કર્મની પ્રકૃતિ આત્મ પ્રદેશ સાથે એકત્ર થાય છે ત્યારે આત્મા તાદશરૂપ અર્થાત્ કર્મ સ્વરૂપ દેખાય છે કોધની કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયથી આત્મા કોધી કહેવાય છે, માન કર્મના ઉદયથી જીવ માનો કહેવાય છે એવીજ રીતે જે વખતે જે દ્રવ્ય જે ભાવથી પરિણત થઇ જાય છે તે વખતે તે દ્રવ્ય તદ્ભાવ ન્પ સમજવો જોએ જેમકે અગ્નિમા પડેલું લોહુ અગ્નીની સાથે એકરૂપ થાય છે ત્યારે તે લોહાને પણ અગ્નિ કહેવામા આવે છે, તેમ આત્મા કર્મોના ઉદય અનુસાર ક્રોધી, વિદ્યી, એમ ત્રણે જુદી રીતે કહેવાયછે અને આવાજ કારણે મર આત્મિક દ્રવ્યના આઠ કર્મની ઉપાધીથી આઠ ભેદ કહેા છે [૧૩]

અને દ્રૌવ્યે રૂપ માનવાથી પ્રમાણ વચન થાય પણ નય વચન ન થાય એમ માનવું એ પણ ખોટું છે કેમકે મુખ્ય અને ગૌણ લાવને ગ્રહણ કરીને આ લક્ષણોનું ગ્રહણ થવાથી સૌ પોત પોતાના અર્થના ગ્રહણનાં મુખ્ય નય છે પણ પર અર્થમાં નથી (૧૪)

(હવે છઠા ભેદ કહે છે)

ગ્રહતો ભેદની કલ્પના
છઠો તેહ અશુદ્ધોરે
જમ આતમિક બોક્ષીએ
જ્ઞાનાદિક ગુણ શુદ્ધોરે—જ્ઞાન ૥૧પા

ભાવાર્થ-ભેદની કલ્પનાને ગૃહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે જેમ જ્ઞાનાદિક શુદ્ધગુણો આત્માના કહવાય છે તેમ. (૧૫)

વિવેચન—જે દ્રવ્ય, ભેદલાવની કલ્પનાને ગ્રહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક ભેદ સમજવો. જેમ આત્મન. ગુણઃ એટલે આત્માના શુદ્ધ ગુણો આ રથળે આત્મા અને તેના ગુણોને

(હવે પાંચમો ભેદ કહે છે)

તેહ અશુદ્ધ વલી પાંચમે

વ્યય ઉત્પત્તિ સાપેખો

ઉત્પાદ વ્યયધ્રુવ એકે

સમયે દ્રવ્ય હ્રમ પેખો—જ્ઞાન ૥૧૪ ॥

ભાવાર્થ—ઉત્પત્તિ અને નાશની અપેક્ષાથી અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય નામનો પાંચમો ભેદ કહેયો છે કારણ કે આત્મા દ્રવ્ય એકજ સમયે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રાવ્ય યુક્ત છે. [૧૪]

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નયનો પાંચમો ભેદ ઉત્પત્તિ અને નાશની અપેક્ષા રાખવાવાળો હોવાથી અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નામે છે કારણ કે એકજ સમયમાં દ્રવ્યનો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ થાય છે. કોઈ કહેશે કે એકજ વખતે એ ત્રણે ઉત્પાદ વ્યય દ્રાવ્ય સ્વરૂપ એકજ પદાર્થમાં કેવી રીતે થઈ શકે છે? તો તેનો જવાબ એવો છે કે સુવર્ણ દ્રવ્યમાં કદાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેજ સમયે પુર્વ પર્યાય જ કેયૂર [જાગ્રુગંધ] તેનો નાશ થાય છે પણ એ જને પુર્વાપર પર્યાયમાં સુવર્ણ તે, એક ધ્રુવ [નિત્ય] સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે. વળી ઉત્પાદ, વ્યય

અને દ્રૌવ્ય રૂપ માનવાથી પ્રમાણ વચન થાય પણ નય વચન ન થાય એમ માનવું એ પણ ખોટું છે કેમકે મુખ્ય અને ગૌણ ભાવને ગ્રહણ કરીને આ લક્ષણોનું ગ્રહણ થવાથી સૌ પોત પોતાના અર્થના ગ્રહણનાં મુખ્ય નય છે પણ પર અર્થમાં નથી (૧૪)

(હવે છઠા ભેદ કહે છે)

ગ્રહતો ભેદની કલ્પના
છઠો તેહ અશુદ્ધિરે
જમ આત્મિક બોલીએ
જ્ઞાનાદિકં ગુણ શુદ્ધિરે—જ્ઞાન ૧૧૫

ભાવાર્થ—ભેદની કલ્પનાને ગૃહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે જેમ જ્ઞાનાદિક શુદ્ધગુણો આત્માના કહવાય છે તેમ. (૧૫)

વિવેચન—જે દ્રવ્ય, ભેદભાવની કલ્પનાને ગ્રહણ કરે તે છઠો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક ભેદ સમજવો. જેમ આત્મનઃ ગુણઃ એટલે આત્માના શુદ્ધ ગુણો આ સ્થળે આત્મા અને તેના ગુણોને

બુદ્ધાદર્શીઓ જેમકે “મિશ્નો પાત્રમ્” એટલે લિશ્તુનુ વાસણ હવે વાસણ અને લિશ્તુ જેમ બુદ્ધા કીધા તેમ આત્મા અને તેના ગુણોને છડી વિલકિતથી બુદ્ધા પાડ્યા તે ભેદભાવની કલ્પના કહેવાય હવે ખરૂં જોતા લિશ્તુ અને પાત્રને જેવો ભેદ છે તેવો ભેદ આત્માનો અને તેના જ્ઞાનાદિક ગુણોનો નથી તેથી આ કલ્પિત ભેદ માનવામા આવ્યો છે એમ બોલાય છે ખરૂં પંજુ સ્વભાવિક ભેદ નથી કારણકે ગુણ ગુણી એક છીનથી બુદ્ધા નથી. (૧૫)

[હવે સાતમો ભેદ કહે છે.]
 અન્વય દ્રવ્યાર્થિક કહ્યું
 સપ્ત એક સ્વભાવો રે
 દ્રવ્ય એક જમ ભાષિયે
 ગુણ પર્યાય સ્વભાવોરે—જ્ઞાન ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—સાતમો ભેદ અન્વય દ્રવ્યાર્થિક કહ્યો છે. કારણકે ગુણ અને પર્યાયના સ્વભાવથી યુક્ત દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું કહેવાય છે. [૧૬]

વિવેચન—અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નામનો સાતમો ભેદ એક

સ્વભાવ કહ્યો છે. જેમ એક દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયે કરીને
 સુકત છે અર્થાત એક દ્રવ્યગુણ પર્યાય સ્વભાવજ છે જેમકે ઘટદ્રવ્ય
 છે તેનો રૂપ આદિક ગુણ અને કંમુગ્રીવાદિ પર્યાયમાં અન્વય છે કારણ
 કે ગુણ પર્યાયના રહેવાથી ઘટ આદિ દ્રવ્ય અવશ્ય રહે છે અને તે
 અન્વય કહેવાય છે. જેના રહેવાથી જેની ઉત્પત્તિ થાય તે તેના
 અન્વય છે. જેમકે દંડની સત્તામાં ઘટની ઉત્પત્તિ છે એટલે
 દંડ હોય તો ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે આ અન્વય કહેવાય
 છે. દ્રવ્ય સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ રીતે ગુણ પર્યાયમાં અન્વય છે તેથી કરી
 ને જ્યારે દ્રવ્ય સ્વરૂપ જણાય છે ત્યારે દ્રવ્યાર્થના આદેશ
 થી તે દ્રવ્યની સાથે અનુગત જેટલા ગુણ પર્યાય છે તે પણ
 જાણી શકાય છે. માટે એક સ્વભાવના અન્વયથી આ અન્વય
 દ્રવ્યાર્થિક નામનો સાતમો ભેદ સમજવો. (૧૬)

(હવે આઠમો ભેદ કહે છે.)

સ્વદ્રવ્યાદિક આહુકો

ભેદ આઠમો ભાસ્યોરે

સ્વદ્રવ્યાદિક ચારથી

છતો અર્થ જીમ દાખ્યોરે-જ્ઞાન ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—સ્વ દ્રવ્યાદિક આહુક નામનો આઠમો ભેદ દ્રવ્યાર્થિકનો કહ્યોછે. સ્વ દ્રવ્યાદિક ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી ઘટ આદિ પદાર્થનો સદૃષ્ય અર્થજ દેખાય છે. (૧૭)

વિવેચન—પોત પોતાના દ્રવ્ય આદિને અહુક કરવા વાળો આઠમો દ્રવ્યાર્થિક નયનો ભેદ કહ્યો છે કારણકે ઘટ આદિ પદાર્થ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વ કાળ તથા સ્વભાવથી સત્ રૂપ પછેજ દેખાય છે. સ્વદ્રવ્યથી ઘટ મૃત્તિકાથી બનેલો છે, સ્વ ક્ષેત્રથી પાટલી પુરનો છે, સ્વકાળથી ઘટ અમુક ઋતુનો છે અને સ્વભાવથી ઘટ શ્યામ કે રક્ત છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ એ ચારેમાં ઘટ દ્રવ્યની સ તા પ્રમાણે કરીને સિદ્ધ છે. માટે “સ્વદ્રવ્યાદિઆહુક દ્રવ્યાર્થિક નય” નામનો આઠમો ભેદ જાણવો. (૧૭)

(હવે નવમો ભેદ કહેછે.)

પર દ્રવ્યાદિક આહુકો
નવમ ભેદ તે માંહિરે

પર દ્રવ્યો દિક ચારથી

અર્થ છતો કિમ નાહિ રે—જ્ઞાન ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ—નવમો ભેદ ‘ પર દ્રવ્યોદિક આહુક ’ નામનો છે. અને પર દ્રવ્યોદિક ચતુષ્ટયથી પદાર્થ (ઘટાદિ) અસત્ રૂપ અર્થે કરીને સિદ્ધ છે. (૧૮)

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નવમો નવમો ભેદ, આઠમા ભેદથી ઉલટો એટલે “ પર દ્રવ્યોદિક આહુક ” નામનો છે. અને પર દ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પર કાળ અને પર ભાવ એમ ચતુષ્ટયથી ઘટ આદિ પદાર્થો અસત્ હોવાનું સિદ્ધ છે. જેમકે ઘટની અપેક્ષાથી પટ દ્રવ્ય પર છે માટે પર દ્રવ્યથી ઘટ અસત્ છે, પરક્ષેત્રથી ઘટ મથુરા કે પાટલીપુર જ્યાં બનતો હોય તેનાથી બીજા ગામને કહેવો તે ક્ષેત્રથી અસત્, ઘટ જો વસન્ત રૂતુમાં ઉત્પન્ન થયો હોયતો શિષ્મ રૂતુથી એ ઘટ અસત્ છે અને ભાવથી તો ‘ શ્યામ ઘટ ’ રક્તાદિપણથી અસત્ છે. માટે પર દ્રવ્યોદિકથી દ્રવ્ય અસત્ અર્થમાં જણાય છે તેથી નવમો ભેદ પર દ્રવ્યોદિક આહુક દ્રવ્યાર્થિક કહ્યો છે; (૧૮)

(હવે દશમો ભેદ કહે છે.)

પરમભાવ આહુક કહ્યો
દશમો જસ અનુસારે
જ્ઞાન સ્વરૂપી આત્મા
જ્ઞાન સર્વમાં સારેરે જ્ઞાન—૧૧૬૥

ભાવાર્થ—દશમો ભેદ પરમભાવ આહુક નામનો કહ્યો છે જેના અનુસારે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી કહેવાય છે અને જ્ઞાન તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. (૧૬)

વિવેચન—દ્રવ્યાર્થિક નયનો દશમો ભેદ પરમભાવ આહુક નામનો છે. જેમ આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપી કહેવો તે પરમભાવનું 'અહુષ્ટ કર્યું' કહેવાય. ભેદે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ આત્માના અનંત ગુણો છે તોપણ તે સર્વમાં જ્ઞાન ગુણ સાથી શ્રેષ્ઠ છે કારણકે જો જ્ઞાન હોય તો આત્માના બીજા ગુણોને જાણી શકાય અને જ્ઞાન ગુણ જ વારંવાર ઉપસ્થિત રહે છે તેથી આત્માનો પરમ સ્વભાવ જ્ઞાન ગુણજ છે આવી રીતે બીજા દ્રવ્યોના પણ અસાધારણ ગુણ રૂપ પરમ ભાવનું અહુષ્ટ કરી લેવું ભેદને આ પ્રમાણે

“પરમ ભાવ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક” નામનો દશમા ભદ્ર કહ્યા, ગાયામા
યથોં વિજયતી ઉપાધ્યાયે પૌતાનુ’ નામ દર્શાવ્યું છે. એ દશે
ભેદ પ્રથમ જે દ્રવ્યાર્થિક નય કહ્યો છે તેના થયા.

ઢાળ છઠ્ઠી.

એક વાર દરિશન આપ ગુરુ—એ દેશી.

: (હવે પર્યાયાર્થિક નયના ભેદ કહે છે.)

પદ ભેદ નય પર્યાય અરથો

પહેલો અનાદિક નિત્યરે

પુદ્ગલ પર્યાય કહીએ

ભ્રમભેરૂ ગિરિ મુખ નિત્યરે—॥ ૧ ॥

ખડુ ભાંતે ફેલી જૈન શૈલી

સાચડું મન ધારરે

ખોટડું જે કાંઈ જાણે

તિહાં ચિત્ત નિવારરે—ખડુ—॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ કહ્યા છે તેમાં (૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક એ નામનો ભેદ છે જેમકે પર્વતોમાં મુખ્ય એવો મેરૂ પર્વત પુદ્ગલનો એક પર્યાય છે તે છતાં તે અનાદિ અને નિત્ય છે. (૧) આવી રીતે જૈન માર્ગની શૈલી વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારને પામી છે માટે તેમાં મનને જે સત્ય જણાય તે ધારણ કરી રાખવું અને જે કાંઈ અસત્યરૂપ લાગે તે તરફથી ચિત્તને રોકવું. (૨)

વિવેચન—પાંચમી ઢાળમાં દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ કહ્યા હોયે આ છઠી ઢાળમાં પર્યાયાર્થિક નયના છ ભેદ કહે છે. એ છ ભેદમાં પહેલો ભેદ “અનાદિનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક” એ નામનો છે. જેની આદિ એટલે શરૂઆત ન હોય તે અનાદિ કહેવાય તથા જેની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ નહિ થતાં ત્રણે કાળમાં નિશ્ચલરૂપે રહે તે નિત્ય કહેવાય છે. જે પદ્ધતિ અનાદિએ હોય અને નિત્ય પણ હોય તે અનાદિ નિત્ય કહેવાય છે જે પર્યાય અવિનાશી અને નિત્ય હોય તે પર્યાય અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય તરીકે સમજવો જેમકે મેરૂપર્વત પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પર્યાય છે અને તે પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને નિત્ય છે કારણ કે તે શાશ્વતો છે જો કે અસંખ્યાત કાળે અન્યો અન્ય પુદ્ગલોનું સંક્રમણ થાય છે પણ

તેનાં જે આકાર છે તેતો એનો એજ રહે બીજા ઉદાહરણ તરીકે ગ્લન પ્રભાદિક પૃથ્વી કે શાશ્વતિ પ્રતિમાઓ ગણી શકાય. એ બધા અનાદિ અને નિત્ય પર્યાય છે આ ઉપરથી પહેલો ભેદ અનાદિ શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો થયો. (૧)

નય અને ભંગનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જેમાં રહેલું છે એવી જીનેશ્વરની વાણી તો આવા નયના અનેક ભેદ કરીને બહુજ વિસ્તારને પામી છે. તેમાં જે જે અપેક્ષા દર્શાવેલી હોય તે તે અપેક્ષાનું પુરતું લક્ષ પહોંચાડીને દીર્ઘ વિચાર પૂર્વક જે સત્ય લાગે તે તુરત હૃદયમાં ધારણ કરી લેવું અને જે શય યુક્ત લાગે તેનો તે વખતે નિવેધ નહિ કરતાં પોતાના મનને તે તરફથી બીજી બાજુ તરફ દોરી જવું. કહેવાને તાત્પર્ય એવું છે કે જો શબ્દ ફેર જણાયનો તે તે જોડુ માની સ્ત્રેષ કરવાની ભુલ ન કરવી પણ અર્થનો વિચાર કરી યથાર્થ વરૂપ સમજવું. (૨૨)

(હવે બીજો ભેદ કહે છે)

સાદિ નિત્ય પર્યાય અર્થો
જમ સિદ્ધનો પગજ્યોરે

ગ્રહે શુદ્ધ અનિત્ય સત્તા ગૌણ વયઉપપાઓરે-બહુ ॥૩॥

ભાવાથે—(૨) બીજો ભેદ સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થ નય જાણવો ઉદાહરણ તરીકે સિદ્ધનો પર્યાય સમજવો અને સત્તા ને ગૌણ માની જેમાં ઉત્પાદ અને વ્યય માનવામાં આવે તે અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો ત્રીજો ભેદ કહ્યો છે. (૩)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયનો બીજો ભેદ સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક સમજવો. એટલે જે પર્યાયની આદિ હોય અને જે નિત્ય પણ હોય તે સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક કહેવાય, જેમકે જે જીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવની મોક્ષમાં જવાની આદિ થાય છે પણ મોક્ષમાંથી તે જીવનું આવવું નહિ હોવાથી તે આદિ નિત્ય કહી શકાય ત્રીજો ભેદ (૩) અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો છે. એટલે જેથી પર્યાય નિરંતર અનિત્ય હોય અર્થાત્ તે સત્તામાં ગૌણ હોય અને ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી નિરંતર અનિત્ય રહે જે જે વસ્તુ વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન છે તેનો ઉત્પાદ વ્યયની પ્રાધાન્યતા માનવાથી અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો ત્રીજો ભેદ કહ્યો છે. (૩)

(હવે ચોથો ભેદ કહે છે)

જેમ સમયમેં પર્યાયનાશી
છતિ ગહત નિત્ય અશુદ્ધરે
એક સમયે યથાપર્યાય
તૃતીયરૂપે રૂદ્ધરે—ગાહુ ॥૪॥

ભાવાર્થ—પર્યાયર્થિક નયનો ચોથો ભેદ સ તા ગાહુક નિગ્ય અશુદ્ધ નામનો છે જેમ એક પર્યાય વિનાશી છે એમ કહેવાય છે પણ સન્તાનો વિનાશ કહેવાતો નથી. વળી એક સમયમાં ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રોવ્ય યુક્ત ત્રણ લક્ષણથી યુક્ત એવો પર્યાય હોય છે. (૪)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયના ચોથા ભેદનું નામ સત્તા ગાહુક નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાય છે એક સમયમાં પર્યાયનો ઉત્પાદ વ્યય તથા દ્રોવ્યરૂપ ત્રણે લક્ષણે કરીને યુક્ત હોય છે કારણકે ઘટમાં જ્યારે પૂર્વપર્યાય શ્યામપણું નહ યાય છે ત્યારે ઉત્તર પર્યાય રક્તપણું ઉત્પન્ન થાય છે હવે આર્હિઆ રક્ત પર્યાયનો ઉત્પાદ શ્યામ પર્યાયનો વ્યય અને ઘટ દ્રોવ્યનું દ્રોવ્યપણું એ ત્રણે લક્ષણ એક સમયમાં હોય છે, પર્યાય

તું શુદ્ધ સ્વરૂપ સત્તા હોય છે તે સત્તાનું જ્યારે અકુળ થય છે ત્યારે નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો થાયો ભેદ સિદ્ધ થાય છે જરી રીતે પર્યાયમા સત્તાનું દર્શન હોય નહિ છતાં અહીંઆ સત્તાને મૂળપણે દેખાડી તેથી તે નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કહેવાયો (૪)

(હવે પાંચમો ભેદ કહે છે)

પર્યાય અરથો નિત્ય શુદ્ધો

રહિત કર્મો પાધિરે

જેમ સિદ્ધના પર્યાય સરિખા

ભવ જંતુના નિરપાધિ રે—બહુ ॥૧૧॥

ભાવાર્થ—‘ કર્મો પાધિ રહિત નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક ’ નામનો પાંચમો ભેદ કહેવા છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સમારી જીવના પર્યાય સિદ્ધના જ્યો જેવા કહેવાય તેમ (૫)

વિવેચન—પર્યાયાર્થિક નયનો પાંચમો ભેદ કર્મોપાધિ રહિત નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો છે, જે પર્યાયમા કર્મની ઉપાધિ હોય છતાં તેની વિનક્ષા નહિ કરતા તેના શુદ્ધ અને

નિત્ય પર્યાયનીજ વિવક્ષા કરવી તે નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક કહેવાય છે. જેમકે સંસારી જીવકર્મની ઉપાધિએ કરીને યુક્ત હોય છે તે પણ તે કર્મને વિવક્ષા નહિ કરતાં તેની સત્તામાં રહેલા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ મૂળ શુદ્ધ જે સિદ્ધના જીવો જેવાજ છે તેનીજ વિવક્ષા કરીએ તો તે કર્મોપાધિરહિત શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય, ભાવાર્થ એ વેં છે કે સંસારી જીવને આઠ કર્મ લાગેલા છે અને તેનો વિચાર કરીએ તો જેમ લીલાં લાકડાથી ઉત્પન્ન થયેલો ધૂમાડો ઉપાધિ રૂપજ છે તેમ સહજ શુદ્ધ સ્વભાવી આત્મામાં કર્મનિજ શુદ્ધ નહિ હોવાથી ઉપાધિ રૂપજ છે તેથી કરીને જો કે સંસારી જીવ તે કર્મથી યુક્ત છે તે પણ જ્યારે તે ભવી જીવને કર્મથી રહિત સ્વરૂપમાં વિચારીએ છીએ ત્યારે તે સિદ્ધરૂપ દેખાય છે. તાત્પર્ય એવું સમજવું કે કર્મ રૂપ ઉપાધિભાવને વિવક્ષિત ન ગણીએ અને જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રને વિવક્ષિત ગણીએ તો નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો પાંચમો ભેદ સિદ્ધ થાય છે (૫)

(હવે છઠો ભેદ 'કહે છે.)

પર્યાય અર્થ અનિત્ય અશુદ્ધો

સાપેક્ષ કર્મોપાધિરૂ

સંસારવાસિ જીવને

જેમ જન્મ મરણ વ્યાધિર—બહુ ॥૬॥

ભાવાર્થ—છઠા ભેદ ‘અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક’ નામનો છે અને તેમા કર્મોપાધિની અપેક્ષા છે જેમ સંસારી જીવોને અનિત્ય અને અશુદ્ધ એવો જન્મ મરણનો વ્યાધિ છે તેમ. (૬)

વિવેચન—પાંચમા ભેદથી વિપરીત અર્થવાળો છઠા ભેદ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નામનો છે એટલે પાંચમા ભેદમાં જેમ કર્મોપાધિની વિવક્ષા નહોતી તેમ છઠા ભેદમા કર્મ ઉપાધિ નીજ વિવક્ષા કરવાની છે. પાંચમા ભેદમાં નિત્ય અને શુદ્ધ મુળ ગુણની અપેક્ષા હતી ત્યારે છઠાભેદમાં અનિત્ય અને અશુદ્ધ પર્યાયની અપેક્ષા છે. જેવીરીને સંસારી જીવોનાં જન્મમરણ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષાથી છે તથા તેમાં વર્તમાન પર્યાય અનિત્ય છે અને કર્મનાસંયોગને કારણે અશુદ્ધ પણ છે તેથી તે અનિત્ય અને અશુદ્ધ પર્યાય કહીશકાય છે માટે કર્મોપાધિની અપેક્ષા વાળો જે અનિત્ય અને અશુદ્ધ પર્યાય હોય તે પર્યાયાર્થિક નયના છઠા ભેદમાં ગણી શકાય છે. (૬)

(હવે નૈગમનય કહે છે.)

બહુમાન આહિક કહ્યો નૈગમ
ભેદ . તસ છે તીન રે
વર્તમાનારોપ કરવા
ભૂત અર્થે લીનરે-બહુ ॥૭॥

ભાવાર્થ-નૈગમ નય બહુ પ્રમાણ (સામાન્ય વિશેષાદિ) આદ્ય-છે અને તેના ત્રણ ભેદ છે. પેલો ભેદ નૈગમ ભૂતાર્થ નામનો છે તે વર્તમાનનું આરોપણ કરવા તત્પર રહે છે. (૭)

વિવેચન-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે મુળ નય અને તેના ભેદ કહ્યા, હવે જે માત્ર નય છે તેનું ભેદ સહિત વર્ણન કરે છે તેમાં પેલો નૈગમ નામનો નય છે. નૈગમ નય ઘણા પ્રમાણવાળો કહેવાય છે કારણ કે તે સામાન્ય વિશેષાદિ ઘણા પ્રકારના જ્ઞાનને અહુણ કરવા વાળો છે. નૈગમ-નૈકગમે એટલે જેમાં એકજ અર્થનું અહુણ નથી તે. તેમાંથી કારણનો લોપ ધવાથી નૈગમ નામ ધ્યુ. અર્થાત્ જે અનેક પ્રકારના પ્રમાણને માન્ય રાખે તે નૈગમ. આ નૈગમ નયના ત્રણ ભેદ છે તેમાં પેલા ભેદનું નામ ભૂતાદિ

નગમ છે તે એટલે જે ભૂત પદાર્થમાં વર્તમાનનું આરોપણ કરવાન તત્પર રહે તે પહેલો ભૂત નૈગમ. (૭)

ભૂત નૈગમ કહ્યો પહેલો

દિવાલી દિન આજરે

યથા સ્વામી વીરે જનવર

લહિયો શિવપુર રાજરે—ખહુ ॥૮॥

ભાવાર્થ—ભૂત નૈગમ નામનો જે પહેલો ભેદ કહ્યો છે તે સમજવાને ભૂત કાળમાં વર્તમાનનું એવી રીતે આરોપણ થાય કે જેમ આજે દિવાળીને દિવસે શ્રીવીર પ્રભુ મોક્ષ પડને પામ્યાં. (૮)

વિવેચન—હવે પહેલો ભૂતાદિ નૈગમ નામનો ભેદ સમજવાને દ્રષ્ટાંત કહે છે. શ્રીવીર પ્રભુ જો કે ચોથા આરાને અતિ દિવાળીના દિવસે મોક્ષે ગયા છે તોપણ વર્તમાનકાળે દિવાળીનો દિવસ આવે ત્યારે એમ કહી શકાય છે કે શ્રીવીર પ્રભુ આજે દિવાળીને દિવસે મોક્ષે ગયા, આમાં ભૂતકાળના વિષયમાં વર્તમાનકાળનું આરોપણ થયું, આરોપ તો જે પદાર્થમાં કાળા વગ્ધેદનો વિચાર હોય તેમાં થઈ શકે કારણ કે જો એમ ન

આરોપણ થાય અને છીપમાં ચાંદિનું આરોપણ થઈ જાય ' માટે વર્તમાનકાળમાં ભૂત કાળનું સ્મરણ કરાવે તે ભૂતનૈગમ કહેવાંય જેની પ્રતીતિ અને સંભવ હોય તેને ભૂતકાળમાં વર્તમાનનું આરોપણ થઈ શકે એવું તાત્પર્ય છે (૮)

(હવે નૈગમ નયનો બીજો ભેદ કહે છે)

ભુતવત કહે ભાવિ નૈગમ

ભાવિ જેમ જન સિદ્ધરે

સિદ્ધવંત છે વર્તમાને

કાંઈ સિદ્ધ અસિદ્ધરે—બહુ ॥૬॥

ભાવાર્થ—જેમ જનેશ્વર ભગવાનને સિદ્ધ કહી શક્યા તેમ ભાવી વાતને ભુતવત માને તે બીજો ભાવિ નૈગમ નામનો ભેદ છે અને ત્રીજો વર્તમાન નૈગમ નામનો ભેદ છે તેમાં સિદ્ધવત આરોપણથી કેવળી સિદ્ધ છે એમ કહેવાય છે. (૬)

વિવેચન—નૈગમનયનો પહેલો ભેદ ભૂત નૈગમ નામે કલ્પો અને બીજા બે ભેદ કહે છે. બીજો ભેદ ભાવિનૈગમ નામ

નો છે એટલે જે ભવિષ્યમાં થવાનું હોય તેમાં થઈ ગયાનું
 આરોપણ કરવું તે. જેમકે જીનેશ્વર દેવળી ભગવાન છે. અને
 તેઓ સિદ્ધ થવાના છે એમ નક્કી છે તેથી તેઓને સિદ્ધ થ-
 યા અગાઉ સિદ્ધ કહી શકાય છે તેથી બીજો ભેદ ભૂતવત્ ભા-
 વિનૈગમ સિદ્ધ થાય છે. અને ત્રીજો ભેદ વર્તમાન નૈગમ છે
 તેનો અર્થ ભાવિમાં વર્તમાનનું આરોપણ કરવું તે થાય
 છે જેમકે તેરમા ગુણ સ્થાનકે વર્તતા એવા દેવળીને વર્તમા-
 ન સિદ્ધ તરીકે કહી શકાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે વર્તમાન
 કાળમાં જીન અવસ્થા છે, થોડા કાળ પછી તેઓ સિદ્ધ અવ-
 સ્થાને પ્રાપ્ત થવાના છે જો કે વર્તમાન જીન અવસ્થામાં સિદ્ધ
 અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી તો પણ આરોપણી દેવળી સિદ્ધ છે
 એમ કહી શકાય છે, આ અપેક્ષાથી જીનેન્દ્ર ભગવાન કેટલેક અંશે
 સિદ્ધ અને કેટલેક અંશે અસિદ્ધ એમ સિદ્ધા સિદ્ધ રૂપ છે તોપણ
 વર્તમાન નૈગમથી તેને સિદ્ધ સમાનજ સમજવા જોઈએ. (૯)

(નૈગમ નયનું વળી ઉદાહરણ આપે છે)

ભાપિયે જીમ ભક્ત પચિયે
 વર્તમાના રોપ રે

કરે કિરિયા ભૂત લેધ

ભૂત વચન વિલોપરે—બહુ ॥૧૦॥

ભાવાર્થ—વર્તમાનના આરોપણથી જેમ (કાંઈક રાંધેલું હોય તોપણ) એમ કહેવાય છે કે રસોઈ રંધે ? છે. આમાં ભૂત ક્રિયા ને ગ્રહણ કરીને ભુતકાલિક વચનનો નાશ થાય છે. (૧૦)

વિવેચન—વર્તમાન નૈગમ ઉદાહરણથી સમજાવે છે. આરોપ કરવાથી ભૂત અને ભાવિ બંને વર્તમાન પણુને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમકે એમ કહેવાય છે કે રસોઈ રંધાય છે. આમ કહેવામાં તો વર્તમાનકાળનીજ પ્રતીતિ થાય છે તોપણ તેજ વખતે રસોઈનો કાંઈક ભાગ રંધાએલો છે અને કાંઈક ભાગ હજી પાકેલો નથી તેમ છતાં પૂર્વાપર અવધવ ભુતક્રિયા સમુદ્ધ ને ગ્રહણ કરીને એમ કહી શકાયકે રસોઈ રંધાય છે પણ રસોઈ રંધા ગઈ એમ તે વખતે કહી શકાશે નહિ, નૈયાયિક તો આંતંમ ક્રિયાના નાશ સુધી વર્તમાનપણું માને છે અને કહે છે કે રસોઈનો કાંઈક અંશ પકવ છે અને કાંઈક અંશ અપકવ છે તેથી તેવી સ્થિતિમાં ‘રસોઈ રંધાય છે’ એમજ કહી શકાય આમ માનવું ભુલ ભરેલું છે કારણ કે છેલ્લામાં છેલી ક્રિયાતો

હવે યજ્ઞેલી હોતી નથી માટે તે સ્થળે તો બાવિ નેગમથી
વર્તમાનનું આરોપદૃત શ્રેષ્ઠ સમજવું જોઈએ માટે જૂન કિ
યા લાખીને જૂન વાક્યનો લોપ કરવો તે અયોગ્ય છે (૧૦)

— —

(હવે સંમદ નય કહે છે)

સંમદે નય સંમદે
તે દિવિધ ઓધ વિરોપ રે
દ્રવ્ય સવિ અવિરોધિયા જેમ
તથા શવ અરોપ રે—બાહુ ॥ ૧૧ ॥

સંગ્રહ. આ ઉદાહરણ એવું છે કે ધર્માસ્તિકાય આદિ છએ દ્રવ્ય એક ખીજની સાથે અવિરોધિપણે વર્તે છે. કારણ કે એક દ્રવ્યના સદ્ભાવમાં છએ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તે સામાન્ય સંગ્રહ ભેદ કહેવાય અને જ્યારે એમ કહેવાય કે સર્વે જીવો અવિરોધિ છે તથા સંસારી અને સિદ્ધના જીવો અનંત છે, ચૈતન્ય લક્ષણ સુકત હોય તે જીવ કહેવાય, એ જીવના પાંચસે ત્રેસઠ ભેદ થાય છે છતાં સઘળા જીવો અવિરોધિ છે અર્થાત જીવને ધારણ કરવામાં કોઈ પણ જીવને વિરોધ નથી આવતો. આ પ્રમાણે છ દ્રવ્યમાંથી એક જીવ દ્રવ્ય વિશેષનું ગ્રહણ કરવાગી ખીજે ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરવા વાળું જે જ્ઞાન તે સંગ્રહ કહેવાય, એટલે જેમાં સંપૂર્ણ વિશેષોનું રહિત પાણું હોય તે સામાન્ય કહેવાય. અથવા જે એકીભાવથી પિન્ડી ભૂત વિશેષ સમૂહને ગ્રહણ કરે તે સંગ્રહ સમજવું એટલે પોતપોતાની વતીને જે ઈષ્ટ છે તે દ્વારા સંપૂર્ણ વિશેષોનું જે એકજ રૂપથી ગ્રહણ કરાય તે સંગ્રહ. એવા સંગ્રહ નયના બે ભેદ છે. (૧) પરસંગ્રહ અને (૨) અપર સંગ્રહ તેમાં જે સંપૂર્ણ વિશેષોથી ઉદાસીન રહીને માત્ર સત્તાનેજ શુદ્ધ દ્રવ્ય માને તે પરસંગ્રહ કહેવાય, જેમકે સંસાર સત્પણાને લીધે એક છે અને સત્પણામાં વિશેષ.

નહિ હોવાથી અથવા સત્તારૂપ જ્ઞાન તો સઘળા પદાર્થમાં છેજ એમ માનવાથી જ્ઞાન સઘળા પદાર્થોમાં છે તેથી સર્વત્ર સત્તારૂપ એકત્વ છે અને સત્તારૂપ એકત્વથી સઘળા પદાર્થોનો સંગ્રહ થાય છે. તાત્પર્ય એવું છે કે પરસંગ્રહમાં એક સત્તારૂપપણાને ગ્રહણ કરવાથી જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય છે અને સંગ્રહ નયના અનુસાર આ સંપૂર્ણ વિશ્વ સત્તારૂપથી એક કહેવાય છે. (૧૧)

(હવે વ્યવહાર નય અને તેના ભેદ કહે છે)

વ્યવહાર સંગ્રહ નિપય ભેદક

તેમજ દ્વિવિધ પ્રસિદ્ધ રે

દ્રવ્ય જીવાજીવ ભાષે

જીવ ભવિયા સિદ્ધ રે—ખહુ ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—સંગ્રહ નયના વિષયનો ભેદ દર્શાવનાર વ્યવહાર નય કહેવાય છે. તેના પણ સંગ્રહ નયની પેઠે બે ભેદ છે (૧) સામાન્ય એટલે જીવાજીવ દ્રવ્ય છે અને (૨) વિશેષ એટલે જીવમાં સંસારી અને સિદ્ધ પણ છે. (૧૨)

વિવેચન—સંગ્રહ નયના લેદક વિષયને દર્શાવનાર વ્યવહાર નય કહેવાય છે. જેના દ્વારાએ સંગ્રહ નયના વિષયનો વ્યવહાર થાય તે વ્યવહાર નયનાપણુ બે પ્રકાર છે (૧) સામાન્ય સંગ્રહ નયનો લેદક વ્યવહાર નય અને (૨) વિશેષ સંગ્રહનો લેદક વ્યવહાર નય છે. હવે બે લેદકને માટે ઉદાહરણ કહે છે. સામાન્ય સંગ્રહ લેદક વ્યવહાર નયનું ઉદાહરણ એવું છે કે જીવ અને અજીવ એવા બે દ્રવ્ય છે. કોઈ કહેશે કે જીવ અને અજીવ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ ભર્મવાળા છે છતાં બંનેની દ્રવ્ય સંસાર કેમ થઈ શકે? તેના જવાબમાં સમજવાનું છે કે દ્રવ્યનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પર્યાયમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દ્રવ્ય અને તે પ્રમાણે જીવ અને અજીવ બંને સાધારણ દ્રવ્યપદ્ધતી ગ્રહણ કરાય છે જેમકે જીવના કેવ મનુષ્ય તિર્યચ નારકી વિગેરે પ્રર્થાયો છે તેમ અજીવ સુવર્ણ મૃત્તિકાદિ દ્રવ્ય પણ ઘટ, કુંડળ, શરાબ આદિ પર્યાયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ અને અજીવ બંનેના પર્યાયોમાં દ્રવ્ય અનુગત છે. માટે દ્રવ્ય એવું પદ જીવ અજીવ બંનેને માટે સામાન્ય સંગ્રહ છે. માટે પ્રથમ લેદ સામાન્ય સંગ્રહ લેદક વ્યવહારનય સમજવો. બીજો લેદ વિશેષ સંગ્રહ લેદક વ્યવહાર નય કહેવા છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જીવ દ્રવ્યના સંસારી

અને સિદ્ધ એવા બે લેહ પાડતાં સામાન્યમાં વિશેષ વ્યવહાર નય થાય છે. આમાં પણ સંસારી જીવને સામાન્ય માની તેના દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ વિગેરે વિશેષ લેહ થઈ શકે. દેવને સામાન્ય ગણી વૈમાનિક વિગેરે ચાર ને વિશેષ વ્યવહાર કહેવાય. એવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિવક્ષાને અનુસારે સામાન્ય વિશેષની ભાવના કરતા જવી જોઈએ. આ વ્યવહાર નમનું એવું પ્રયોજન છે કે સામાન્ય સંગૃહીત વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. કેમકે દ્રવ્યને પર્યાય વગર કેવળ દ્રવ્ય ગણવાથી લોક વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી માટે “દ્રવ્ય લાવો” એમ કહેવાથી એવી આકાંક્ષા જરૂર થાય છે કે કયું દ્રવ્ય? જીવ કે અજીવ? જીવમાં પણ સંસારી કે સિદ્ધ? સંસારીમાં મનુષ્ય દેવ વિગેરે એમ ઉત્તરોત્તર પર્યાયો થઈ શકે. આજ રીતે સર્વત્ર સામાન્ય વિશેષ ભાવની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. (૧૨)

(હવે ઋણસુત્ર નય કહે છે)

વર્ત્તો ઋણસુત્ર ભાસે

અર્થ નિજ અનુકૂળરે

ક્ષણિક પર્યાય કહે સુષિમ

મનુષ્યાદિક સ્થૂલરે—ખડુ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—વર્તમાને વર્તતો પોતાને અનુકૂળ અર્થ ભાસે તે ઋણસૂત્ર નય કહેવાય છે તેના બે ભેદ (૧) સૂક્ષ્મ ઋણ સૂત્ર તે ક્ષણિક પર્યાયને માને અને (૨) સ્થૂલ ઋણસૂત્ર તે મનુષ્યાદિકભવ આત્મી પર્યાય સ્થૂલપણે માને છે (૧૩)

વિવેચન—હવે ચોથો ઋણસૂત્ર નય કહે છે. ઋણસૂત્ર નય નિશ્ચયપણે ભૂત ભવિષ્યથી રહિત કેવળ વર્તમાનકાળનોજ સ્વિકાર કરે છે. તેમાં પણ પોતાના આત્માને અનુકૂળ કાર્યના પ્રત્યયને માને છે. પણ પર પ્રત્યયને માને નહિ તેના બે ભેદ કહ્યા છે (૧) સૂક્ષ્મ ઋણ સૂત્ર એટલે તે સૂક્ષ્મ પર્યાયને માને છે. કેમકે આ નયની અપેક્ષાએ સર્વ પર્યાય ક્ષણિક છે ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રય દરેક પદાર્થમાં ક્ષણે ક્ષણે થાય છે અને તેથી વર્તમાન કાળે જે પર્યાયની સ્થિતિ વર્તતિ હોય તેને આ નય ગ્રહણ કરે છે. અન્યની અપેક્ષાથી અવસ્થાન્તરનો ભેદ હોવાથી નિજ વર્તમાન પણે તે પર્યાયની ક્ષણિક સ્થાયિકતા માનવી એજ ઉચિત છે માટે જે પર્યાય વર્તમાન કાળે વર્તતો હોય તેજ અનુકૂળ વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે તે

સૂક્ષ્મ રૂઝુ સૂત્ર અને (૨) સ્થૂલ રૂઝુ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે તે સ્થૂલપણે વર્તમાન મનુષ્યાદિ પર્યાયને માને છે, પણ અતીત અને અનાગત નારક તિર્યંચ આદિ પર્યાયોને માને નહીં. વ્યવહાર નય છે તે તો ત્રણે કાળના પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે તેથી કરીને સ્થૂલ ઋઝુ સૂત્ર નયની સાથે વ્યવહાર નયનો સંકર દોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. કેમકે ભુત ભવિષ્ય ની કડાકુંટથી રહિત એવા સરલ કેવળ વર્તમાન દાણ સ્થાપિ પર્યાય માત્ર સૂચિત કરવા રૂપ ને નયનો મુખ્ય અભિપ્રાય છે તેનેજ ઋઝુ સૂત્ર કહે છે (૧૩)

(હવે શબ્દ નય અને સમભિરૂઢ નય કહે છે.)

શબ્દ પ્રકૃતિ પ્રત્યયાદિ
સિદ્ધ માને શબ્દ રે
સમભિરૂઢ વિભિન્ન અર્થકં
કહે ભિન્નજ શબ્દરે—બહુ ॥૧૪॥

સાવાર્થ—પ્રકૃતિ, પ્રત્યય ધાતુ આદિથી ને શબ્દ સિદ્ધ હોય તેને પાંચમો શબ્દનય માને છે. અને છઠો સમભિરૂઢ

નયનું એવું માનવું છે કે જે ભિન્ન શબ્દ હોય તેનો અર્થ પણ ભિન્ન હોય. (૧૪)

વિવેચન—પાંચમો શબ્દનય તો પ્રકૃતિ, પ્રત્યય અને ધાતુ વડે જે શબ્દ સિદ્ધ થતો હોય તેનેજ ગ્રહણ કરે છે અને લિંગ, વચન તથા ધાતુ આદિના ભેદથી અર્થનો પણ ભેદ માને છે જેમ તટ નરજાતિ, તટી નારીજાતિ અને તટમ્ એ નાન્યતર જાતિ એમ રૂપ થાય છે. હવે અહિંયા ત્રણે લીંગમા શબ્દ સ્વ રૂપનો ભેદ થવાથી અર્થનો ભેદ થઈ જાય છે. અને આપ તથા જલ એ બંને શબ્દોનો અર્થ જોકે એકજ છે તો પણ અપ્ શબ્દ સ્ત્રી લીંગી અને નિત્ય બહુ વચન છે, જળ નપુંસક લિંગી અને એક વચન છે તેથી બહુ વચન અને એક વચનના ભેદથી અર્થ ભેદ છે. શબ્દ નય ઋગ્ચુસૂત્ર નયને કહે છે કે જો તમે કાળના ભેદથી પદાર્થનો ભેદ માનોછો તો લિંગ વચન આદિના ભેદથી ઉપસ્થિત જે પદાર્થ ભેદ છે તેને કેમ નથી માનતા? અરૂપી પદાર્થ પણ વચનથી કહી શકાતા નથી છતાં તેની અમુક સંજ્ઞા કરીને કથન થાય છે. તે નો શબ્દ નયમાંજ સમાવેશ થાય છે. છતાં સમભિરૂઢ નયનો અર્થ એવો છે કે તે શબ્દને ભિન્ન માને છે અને અર્થને પણ ભિન્ન માને છે કારણકે શબ્દનો ભેદ થવાથી અર્થનો પણ

લેદ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માનીને સમભિરૂદ નય શબ્દ-
 નયને કહે છે કે જો તમે લિંગાદિક લેદથી અર્થ લેદ માને છે
 તો શબ્દ લેદથી અર્થ લેદને કેમ નથી માનતા? જુઓ કે ઘટ
 શબ્દ ભિન્ન અર્થવાચક છે અને કુંભ શબ્દ ભિન્ન અર્થવાચક
 છે. કેમકે શબ્દ લેદથી ઘટ અને કુંભના અર્થમાં લેદ છે અને શબ્દ
 તથા અર્થની જે એકતા દેખાય છે તે શબ્દ આદિ નયની વાસનાને
 લીધે છે અર્થાત્ તે એકતાતો શબ્દ નયનોજ લેદ છે. સમભિરૂદ
 નયનું લક્ષણ એવું છે કે તે પર્યાય શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિના લેદને આ-
 ઢરૂં કરે છે જેમકે શકની વ્યુત્પત્તિ ઐશ્વર્ય સંયુક્ત અર્થને
 સૂચવે છે. (શકનોતિ इति शक्र) (इन्द्रति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीति
 इन्द्र) આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ પરથી જે અર્થ નિકળે તે સમ-
 ભિરૂદ માન્ય રાખે છે શબ્દ નયતો પર્યાયના અલેદમાં પણ
 લિંગવચન આદિના નિમિત્તથી અર્થ લેદ માને છે અને સમભિરૂદ
 નય તો પર્યાયના લેદમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થનો સ્વિકાર કરે છે
 જેમકે કુંભ અને ઘટનું આગળ દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમ અને
 અલેદ પર્યાય વાચક શબ્દોનો જે અર્થ નિષ્ઠ અલેદ છે
 તે તો અર્થથી જણાઈ આવે છે જેમકે શક, ઈંદ્ર આદિ શ-
 બ્દોનો તે તે કાર્યમાં લેદ રહે છે તો પણ તેઓનો શત્રીપતિ
 એવો એકજ અર્થ થાય છે. (૧૪)

(હવે સાતમે એવંભૂત નય કહે છે)

ક્રિયા પરિણત અર્થ માને
 સર્વ એવં ભૂત રે
 નવે નયના ભેદ એણી પેરે
 અઠાવીસ પ્રભૂત રે—ખડુ||૧૫||

ભાવાર્થ—પરણિત ક્રિયાની વખતે જે અર્થ થાય તે માને તે સાતમે એવંભૂત નય છે આવી રીતે નવે નયના અઠાવીસ ભેદ થાય છે. (૧૫)

વિવેચન—હવે સાતમા એવંભૂત નયનું સ્વરૂપ કહે છે. એવંભૂત નય તો જે વખતે જે ક્રિયા જે પરિણામને પામેલી હોય તે પરિણામની સ્થિતિને માન્ય રાખે છે જેમ કે રાજા જ્યારે સિંહાસને બેઠો હોય, છત્ર ચામરે કરીને સંયુક્ત હોય ત્યારે તેને રાજા કહે પણ સામાન્ય મનુષ્યની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેને રાજા કહે નહિ. સમભિરૂદ અને એવંભૂત એ બેમાં એવો ભેદ જણાય છે કે સમભિરૂદ તો રાજા શબ્દના અર્થથી તેને ગમે તે વખતે રાજા તરીકે ગ્રહણ કરે છે અને એવંભૂતનય તો રાજાપણના આક્રિયકરણ

ક્રિયામાં જ્યારે પરિણત હોય ત્યારે રાજા કહે છે પણ સ્નાન કરતો હોય અને કાંઈ રાજાપણાનું સાહિત્ય ન હોય ત્યારે 'રાજા કહે નહિ મતલબ કે જેમાં ક્રિયાનું પ્રધાનપણું હોય તેને એવંભૂત નય માન્ય રાખે છે અને જાતિ, શુભ, સંસાર, દ્રવ્ય તથા ક્રિયા એમ પાંચ પ્રકારે જે શબ્દની પ્રવૃત્તિ કહેલી છે તે તો કેવાળા વ્યવહાર નયથીજ છે પણ નિશ્ચય નયથી નથી એવું આ નયનું માનવું છે. તાત્પર્ય એવું છે કે શબ્દની તો ક્રિયા વાચકતાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ કારણ કે ઇંદ્ર ઐશ્વર્ય યુક્ત હોય છે છતાં જ્યારે તે ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારેજ તેને ઇંદ્ર કહી શકાય. આપ્રમાણેનવે નયના અઠાવીસ ભેદ કહ્યા છે જેમકે દ્રવ્યાર્થિક ના દશ ભેદ, પર્યાયાથિકના છ ભેદ, નૈગમના ત્રણ, સંગ્રહના બે, વ્યવહારના બે, રૂઝુ સૂત્રના બે, શબ્દનો એક, સમભિરૂદ નો એક અને એવંભૂતનો એક એમ અઠાવીસ ભેદ મંજીપથી કહ્યા છે. (૧૫)

(હવે નવે નયની સમાપ્તિ કહે છે)

નવેનય એમ કહ્યા ઉપ નય

તીન કહીયે સાંરે

સાચડો શ્રુત અરથ પરખી

લહો યશ વિસ્તારે—બહુ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના સાર શ્રુત એવા નવ નય અને ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે તે અનુસાર આગળ સત્ય અર્થ સમજી તેના વિસ્તારને પ્રારંભ કરો અથવા કીર્તિના વિસ્તાર કરો. (૧૬)

વિવેચન—એ પ્રમાણે નવ નય અને તેના લેહનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહ્યું છે જૈન શાસ્ત્રોમાં આ નવ નય અને ત્રણ ઉપનય (જે આગળ કહેવાશે) મુખ્ય વિષય તરીકે ગણાય છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવાથી પદાર્થનું સ્વરૂપ ચથાર્થપણે સમજી શકાય છે માટે તે બહુજ ઉપયોગી છે આવશ્યક નિર્ચયિતમાં કહ્યું છે કે “દ્રષ્ટિવાદ નામના અંગમાં સુત્ર અને અથ કહેવાને માટે આ તથાનુંજ પ્રરૂપણ છે” માટે તે ઘણું સાર ભૂત છે. તેથી શ્રુત શાસ્ત્રનો સત્ય અર્થ સમજી બહુ શ્રુત પણાના યશનો વિસ્તાર પામો.

ઢાળ સાતમી,

ચક્ર ઉપનુ' સાર રે-એ દશી.

હવે ઉપનય અને તેના ભેદ કહે છે.

સદ્ભૂત વ્યવહાર, ભેદ પ્રથમ તિહાં
ધર્મ ધર્મીના ભેદથી એ ॥૧॥

શુદ્ધ અશુદ્ધ દ્વિભેદ, શુદ્ધ અશુદ્ધના
તેહ અર્થના ભેદથી એ ॥૨॥

ભાષાર્થ—ત્રણ ઉપનયમાં પહેલો સદ્ભૂત વ્યવહાર ક
હો છે. અને તે ધર્મ અને ધર્મીના ભેદને દેખાડે છે. એના
વળી બે ભેદ છે (૧) શુદ્ધ અને (૨) અશુદ્ધ તે અર્થના ભે-
દથી કહેવાય છે.

વિવેચન—આગળની ઢાળમાં નવ નય અને તેના ભેદ
કહ્યા. હવે ત્રણ ઉપનયનું નિવારણ કરે છે. એ ત્રણ નયમાં
પહેલો નય સદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો છે ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે

જે નયની સમીપમાંજ રહે તે ઉપનય કહેવાય છે. હવે પહેલાં સદ્ભૂત વ્યવહારમાં જે ધર્મ અને ધર્મીની વચમાં અસાધારણ કારણ રૂપ છે તે ધર્મ કહેવાય છે, અને એ ધર્મ જેના હોય તે ધર્મી કહેવાય. હવે ધર્મ અને ધર્મીના સેદ્ધ થી ઉત્પન્ન થએલો સદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો પહેલો સેદ્ધ છે તેના પણ બે પ્રકાર કહેલા છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. જે શુદ્ધ ધર્મ અને શુદ્ધ ધર્મીના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવાય અને જે અશુદ્ધ ધર્મીના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય તે અશુદ્ધ વ્યવહાર કહેવાય છે. સદ્ભૂત તો એક દ્રવ્યજ છે તેમાં શિષ્ય દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા નથી. અને જે વ્યવહાર છે તેમાં શિષ્ય દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે આ પ્રમાણે સદ્ભૂત વ્યવહાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અથવા અર્થ થાય છે. (૨)

(હવે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનું ઉદાહરણ કહે છે.)

જેમ જગ કેવળ જ્ઞાન, આત્મ દ્રવ્યનું
મધ નાથાદિક તેહનું એ ॥ ૩ ॥

ગુણ પર્યાય સ્વભાવ, કારક તન્યનો

અરથ ભેદ છે એહનો એ. ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જેવીરીતે સંસારમાં કેવળ જ્ઞાન એ આત્મ દ્રવ્યનો એક ગુણ છે તેવીજ રીતે મતિજ્ઞાનાદિ પણ આત્માનાજ ગુણ છે. (૩) ગુણ ગુણી, પર્યાય પર્યાયિ, સ્વભાવ અને સ્વભાવી, કારક અને કારકવાન, એ સઘળા દ્રવ્યના અનુગત ભેદ છે અને તે ઉપનયનો અથ જાણવો. (૪)

વિવેચન—શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારતું ઉદાહરણ કહે છે. જેમકે કેવળ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ ગુણ છે એથી પરમ શુદ્ધ બીજું કશું નથી અને એ શુદ્ધ ગુણ તે આત્માનો છે હવે તેવીજ રીતે મતિ જ્ઞાનાદિક બીજા જે અશુદ્ધ ગુણો છે તે પણ આત્માનાજ છે. કેવળ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ આત્મા છે માટે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર સમજવો અને કેવળ જ્ઞાનના આવરણ સહિત એવું જે મતિ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ આત્મિક દ્રવ્ય નથી. વ્યવહારથી આત્માનો તે પણ ગુણ છે માટે તે અશુદ્ધ સદ્ભૂત, વ્યવહાર સમજવો. (૩) રૂપ છે તે ગુણ છે અને ઘટ છે તે ગુણી છે. મુદ્રા કુંડલ વિગેરે પર્યાય છે અને સુવર્ણ પર્યાયિ છે. જ્ઞાન સ્વભાવ છે અને જ્ઞાનને ધારણ કરનારો જીવ તે સ્વ

ભાવિ છે. ચક્રદંડ વિગેરે કારક છે અને કારકવાન અથવા કારકી કુમાર છે, અથવા ખીજી રીતે ગુણ ગુણી, ક્રિયા ક્રિયાવાન, જ્ઞાતિ વ્યક્તિ, તથા નિત્ય અને તેનું વિશેષ એ ષઢા એક દ્રવ્યના અનુગત ભેદ કહેવાય છે. અને તે સર્વ ઉપનયનોજ અર્થ સમજવો. અવયવ આદિ અનુક્રમે અવયવી આદીના આશ્રયે રહે છે પણ જ્યાં સુધી નાશ નથી થતો ત્યાં સુધી અવયવ અવયવીને આશ્રીને રહે છે પણ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તો અનાશ્રિત પછેજ રહે છે. (૪)

(હવે ખીજો અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો ભેદ કહે છે)

અસદ્ભુત વ્યવહાર, પર પરિણતિ ભક્ષે

દ્રવ્યાદિક ઉપચારથીએ—॥ ૫ ॥

દ્રવ્યે દ્રવ્ય ઉપચાર, પુદ્ગલ જીવને

જમ કહીયે જન આગમે એ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાદિકના ઉપચારથી પરદ્રવ્યના પરિણમન સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થએલો અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો (૫) પ્રથમ ભેદ—જન આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે પુદ્ગલમાં જીવને માનવો તે દ્રવ્યે દ્રવ્યનો ઉપચાર છે. (૬)

વિવેચન-હવે ખીજો ઉપનય જે અસદ્ભૂત વ્યવહાર તે ક
 હુ છે અર્થાત્ જે ધર્મ અધર્માદિ દ્રવ્ય તેના ઉપચારથી જે પ
 ર વસ્તુનું પરિણમન છે તે પરિણમનના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થ
 એલ અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવાય છે. જેમકે આત્મા શુદ્ધ, સ્ફ
 ટિકમણી સમાન છે તે આત્મભાવથી પર વસ્તુનું કર્મ છે અને
 તે કર્મ પુદ્ગલની પરિણતિ પંચ વર્ણાદિ શૈદ્રાત્મિકા છે. એ
 પંચ વર્ણ શૈદ્ર સ્વરૂપ પરિણતિનો સંબંધ જીવ પ્રદેશનો
 સંસર્ગ થયો તે છે એવી રીતે પર પરિણતિ જન્ય
 અસદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો ખીજો ભેદ કહેા છે. અને
 તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નવ પ્રકારે છે. તેના નામ (૧) દ્રવ્ય
 માં દ્રવ્યનો ઉપચાર (૨) ગુણમાં ગુણનો ઉપચાર (૩) પર્યાયમાં
 પર્યાયનો ઉપચાર (૪) દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર (૫) દ્રવ્યમાં
 પર્યાયનો ઉપચાર (૬) ગુણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર (૭) ગુણમાં
 પર્યાયનો ઉપચાર (૮) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર (૯) પર્યાય-
 માં ગુણનો ઉપચાર આ સર્વ ભેદ અસદ્ભૂત વ્યવહારના
 હોવાથી તેમાં અસદ્ભૂત વ્યવહારનો અર્થ સમજવો
 જોઈએ. અસદ્ભૂતમાં ઉપચાર અંતરગત હોવાથી તેને જુદો
 નય ગણ્યો નથી. કેમકે મુખ્યતા અભાવમાં પ્રયોજન તથા નિમિત્ત
 માં ઉપચારની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને એ ઉપચારપણ એક વ્યાસિરૂપ

સંબંધ છે. જેમ પરિણામ પરિણામિ ભાવ સંબંધ, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધેય ભાવ સંબંધ, તથા જ્ઞાન જ્ઞેયભાવ સંબંધ, જેથી લેદના ઉપચારથી વસ્તુનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તે વ્યવહાર કહેવાય છે જેમ ગુણ ગુણીનો વ્યવહાર, સંજ્ઞા સંજ્ઞીનો, સ્વભાવ અને સ્વભાવવાળાનો, કારક અને કારકીનો તથા ક્રિયા અને ક્રિયાવાંનનો પરસ્પર લેદ હોય તેાપણુ તે અલેદજ દર્શાવે છે તે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે અને શુદ્ધ ગુણ ગુણી, તથા શુદ્ધ દ્રવ્ય અને પર્યાયના લેદનું કથન છે તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે તેમાં પણ જે ઉપાધિ સહિત ગુણ ગુણીના લેદ વિષય છે તે ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. જેમકે જીવનો મતિજ્ઞાન આદિગુણ છે. અને ઉપાધિ રહિત ગુણ ગુણીના લેદનું કથન કરે તે અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર છે જેમકે જીવના કેવળ જ્ઞાનાદિ ગુણ છે એટલે પૂર્વમાં જીવ કર્મ આદિ ઉપાધિ સહિત છે અને અંતમાં જીવ કર્મોદિ ઉપાધિ રહિત વિવક્ષિત છે. તેથી કેવળ જ્ઞાન આદિ તેના ગુણોનો લેદ અનુપચરિત સદ્ભૂત ઉપનયથી દર્શાવેલ છે. તથા અશુદ્ધ ગુણ અને ગુણી અને અશુદ્ધ દ્રવ્ય પર્યાયના લેદનું જે કથન છે તે અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. એ પ્રમાણે બીજા પણ પ્રયોગ અનુસારે સમજી લેવું. (૫) હવે અસદ્ભૂત વ્યવહાર

ના નવલોદ વિવરીને કહે છે, તેમાં પહેલોલોદ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર એ નામનો છે. ગુણ પર્યાય સંયુક્ત જે દ્રવ્ય તેમાં બીજા દ્રવ્યનો ઉપચાર કરવો તે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કહેવાય જેમ કે શ્રીજન આગમમાં પુદ્ગલ અને જીવની એકતા છે. અર્થાત્ જીવ પુદ્ગલ રૂપ છે. હવે જીવ અને પુદ્ગલ બંને દ્રવ્ય છે તેથી દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર થવાથી જીવ પુદ્ગલ મય કહેવાય છે. એમ અસદ્ભુત વ્યવહારથી મનાય છે. જો કે પરમાર્થથી તો તેમ નથી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનું ક્ષીરનીરનું દ્વિત્વ કહ્યું છે જેમ કે પાણી રહીત દૂધ કહેવાય છે અને પાણી સહિત દૂધ હોય તો પણ તેને દૂધ જ કહેવાય છે. એવી જ રીતે અહીંના પણ જીવ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપચાર કહ્યો છે. તાત્પર્ય એવું છે કે પાણી દૂધમાં મળવાથી દૂધ રૂપ થઈ જાય છે અને દૂધના નામથી જ તેનું ચક્રણ થાય છે તેવી જ રીતે જીવ પુદ્ગલ સાથે મળી જવાથી પુદ્ગલ રૂપ સમજાય છે માટે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર થવાથી તે અસદ્ભુત વ્યવહારનો પહેલો લોદ કહેવાય છે (૬)

(હવે બીજો અને ત્રીજો લોદ કહે છે)

કાલી લેશ્યા ભાવ, શ્યામ ગુણે ભલી
ગુણ ઉપચાર ગુણે કહેા એ ॥૭ાં

પર્યાયે પર્યાય, ઉપચારે વલી
હયગય ખંધ યથા કહ્યા એ ॥૮॥

ભાવાર્થ—ભાવ લેશ્યા આત્માનો અરૂપી ગુણ છે તે પછી તેને કૃષ્ણ નીલાદિક કાળી લેશ્યા કહેવાય છે અને તે કાળાપણું પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે તેથી આત્મ ગુણમાં પુદ્ગલ ગુણનો ઉપચાર થયો (૭) પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર તે ત્રીજો ભેદ, જેમકે આત્મ દ્રવ્ય પર્યાયના નેવડાજ ઘોડા અને હાથી ના પર્યાય સ્કંધ થાય છે. (૮)

વિવેચન—અસદ્ ભૂત વ્યવહારનો ખીજો ભેદ ગુણમાં ગુણનો ઉપચાર કરવો તે છે. ગુણ છે તે રૂપ વિગરે છે તેમાં ખીજા ગુણનો આરોપ કરવો તે ગુણમાં ગુણનો ઉપચાર કહેવાય. જેમકે ભાવ લેશ્યામાં દ્રવ્ય લેશ્યાનો ઉપચાર થાય છે એટલે ભાવ લેશ્યા છે તે આત્માનો અરૂપી ગુણ છે અને તે આત્માના રૂપ રહિત ગુણને કૃષ્ણનીલ ઇત્યાદિ રૂપથી કહેવાય છે અને કૃષ્ણ નીલપણું તે પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણના ઉપચારથી છે. માટે ભાવ લેશ્યાને દ્રવ્ય લેશ્યાથી કહેવી તે આત્માના ગુણમાં પુદ્ગલના ગુણનો ઉપચાર સમજવો. જેમકે ભાવ લેશ્યા તે આત્માના અરૂપી ગુણ

છે અને કૃષ્ણ નીલ આદિ પુદ્ગલના ગુણ છે. (૭)
 ત્રીજો ભેદ પર્યાયમાં ઉપચાર કરવો તે છે. આત્મ દ્રવ્યના મ-
 નુષ્ય આદિ પર્યાયમાં પર્યાયનો ઉપચાર કહેવાય છે જેમકે
 આત્મ દ્રવ્ય પર્યાયના હાથી ઘોડા આદિ પર્યાય સ્કંધ, ઉપચાર
 રથી આત્માના સમાન જાતીય (તુલ્ય) જે દ્રવ્ય પર્યાય છે તે
 ના સ્કંધ એટલે પ્રદેશજ કહેવાય છે અને તે આત્માના પર્યા-
 યની ઉપર પુદ્ગલના પર્યાયનો ઉપચાર કરવાથી વ્યવહારની
 અપેક્ષાએ તે સ્કંધ વ્યપદેશિત થાય છે એ ત્રીજો ભેદ પર્યા-
 યમાં પર્યાયનો ઉપચાર થયો (૮)



ભાવાર્થ—હું ગૌરવર્ણ વાળો છું એમ આત્મ દ્રવ્યમાં
 ગુણનો ઉપચાર તે થાયો દ્રવ્યમાં ગુણના ઉપચારરૂપ ભેદ થ
 યો અને હું દેહ રૂપ છું એમ સમજવું તે આત્મ દ્રવ્યમાં
 પર્યાયનો ઉપચાર છે, એ પાંચમો ભેદ થયો. (૯) ગુણમાં
 દ્રવ્યનો ઉપચાર જેમકે આત્મા ગૌરવર્ણી છે એ છઠો ભેદ ત
 થા સાતમો ભેદ જે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર તે એમ કે દેહ
 તે આત્મા છે. (૧૦)

વિવેચન—દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર એ નામનો થાયો
 ભેદ કહે છે. જેમકે હું ગૌરવર્ણી છું એમ કહેવામાં હું તે આત્મ દ્રવ્ય
 છે અને ગૌર એટલે ઉજ્જવળ પણું તે પુદ્ગલનો ગુણ છે તેનો
 ઉપચાર હું જે આત્મા તેમાં થયો તેથી ગૌર છું એમ કહેવા-
 વામાં દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર થએલો સમજાય છે. તથા
 પાંચમો ભેદ દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર છે તેનું ઉદાહરણ એવું
 છે કે હું શરીરવાળો એટલે દેહી છું. હવે હું તે આત્મદ્રવ્ય
 તેમાં દેહ તે પુદ્ગલનો પર્યાય તેનો ઉપચાર થયો ત્યારે હું
 દેહી છું એમ કહેવાયું આ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર
 એ નામનો પાંચમો ભેદ થયો. (૯) છઠો ભેદ ગુણ
 માં દ્રવ્યનો ઉપચાર એટલે ગૌરવર્ણનો જે ગુણ તેમાં આત્મ
 દ્રવ્યનો ઉપચાર છે જેમકે “આ ગૌર દેખાય છે તે આત્મા” એ

વાક્યમાં ગૌરપણાને ઉદ્દેશીને આત્મા રૂપ દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું છે તે ગૌરપણા રૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ ઉપર આત્મ દ્રવ્યનું ઉપચાર પઠન છે હવે સાતમો ભેદ પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કર્યો તે છે. જેમ ‘આ દેહ તે આત્મા છે’ આ વાક્યમાં વિષય ભુલ જે દેહનો આકાર તે પુદ્ગલનો પર્યાય છે તેમાં આત્મ દ્રવ્યનો ઉપચાર કરેલો છે એટલે દેહ તેજ આત્મા છે. અહીંના દેહરૂપ પુદ્ગલ પર્યાયના વિષયમાં પુદ્ગલથી ભિન્ન જે આત્મ દ્રવ્ય છે તેનો ઉપચાર કરેલો છે. એ પર્યાય માં દ્રવ્યના ઉપચાર રૂપ સાતમો ભેદ છે. (૧૦)

(હવે આઠમો અને નવમો ભેદ કહ્યું છે)

ગુણ પન્નવ ઉપચાર, ગુણનો પન્નવે
જમ મતિ તનુ તનુ મતિ ગુણોએ ॥૧૧॥
અસદ્ભુત વ્યવહાર, એમ ઉપચારથી
એહ ત્રિવિધ હવે સાંભલો એ ॥૧૨॥

ભાષાર્થ—આઠમો ભેદ ગુણમાં પર્યાયનો ઉપચાર એ નામનો છે જેમ મતિ જ્ઞાન તે શરીર છે. અને નવમો ભેદ

પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર એ નામનો છે એટલે શરીર તે મતિ જ્ઞાન છે. (૧૧) એમ ઉપચારથી અસદ્ભુત વ્યવહાર નવ પ્રકારે કહ્યો છે હવે તેના ત્રણ ભેદ છે તે સાંભળો (૧)

વિવેચન—આઠમો ભેદ જે ગુણમાં પર્યાયનો ઉપચાર કહ્યો છે તેનું ઉદાહરણ એવું છે કે મતિ જ્ઞાન છે તે શરીરજ છે એટલે મતિ જ્ઞાન તે શરીર જન્ય છે તેથી કરીને મતિ જ્ઞાન રૂપ વિષયમાં શરીર રૂપ પુદ્ગલ પર્યાયનો ઉપચાર કરેલો છે. હવે નવમો ભેદ પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર કરવો તે છે જેમ પૂર્વ પ્રયોગ મતિજ્ઞાન છે તેજ શરીર છે તેથી વિપરીત જે શરીર તે મતિજ્ઞાન રૂપ ગુણ છે એમ સમજવું તે નવમો ભેદ થાય છે. અહીંઆ શરીર રૂપ પર્યાયના વિષયમાં મતિજ્ઞાન રૂપ ગુણનો ઉપચાર છે. આમાં સહુભાવી તે ગુણ છે અને ક્રમભાવિ તે પર્યાય છે. સહુભાવી એટલે સાથે રહેવાપણું તે દ્રવ્યથી છે અને ક્રમથી હોવાપણું તે પણ દ્રવ્યથીજ છે તેથી કરીને ગુણ તે દ્રવ્યનાજ છે. અને પર્યાય પણ દ્રવ્યનાજ છે. ગુણ અને પર્યાયનો તથા પર્યાય અને ગુણનો પરસ્પર ઉપચાર વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. મતિજ્ઞાન છે તે આત્માનો એક ઉત્પન્ન થએલો ગુણ છે અને શરીર પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સમવાયી કારણ છે જેમ મૃત્તિકાના પિન્ડમાં ઘટનું સમવાયી કારણ પણ છે. અને એવી સ્થિતિ

થયા પછી ઉપચાર થઈ શકે છે કેમકે પરની સાથે પરનો ઉપચાર થાય છે અને સ્વની સાથે સ્વનો ઉપચાર થતો નથી. (૧૧) આ પ્રમાણે અસદ્ભુત વ્યવહારના ઉપચારથી નવ પ્રકારે કહ્યા છે અને અસદ્ભુત વ્યવહારના બીજા ત્રણ ભેદ હવે આગળ કહે છે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. (૧૨)

(અસદ્ભુત વ્યવહારના ભેદ કહે છે)

અસદ્ભુત નિજન્નતિ, જીમ પરમાણુઓ
બહુ પ્રદેશી ભાષિયે એ ॥ ૧૩ ॥
તેહવી જ્ઞતિ જાણે, જીમ મુરત મતિ
મુરત દ્રવ્ય ઉપનીએ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—પહેલો ભેદ સ્વજ્ઞતિ અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો છે જેમકે પરમાણુઓ બહુ પ્રદેશી કહેવાય છે. (૧૩) બીજો ભેદ વિજ્ઞતીય અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો છે તે જેમ મૂર્તિમંત દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું મતિજ્ઞાન તે મૂર્તિમંતજ કહેવાય. (૧૪)

વિવેચન—હવે અસદ્ભુત વ્યવહારના ત્રણ ભેદ કહે છે. તેમાં પહેલો ભેદ સ્વજ્ઞતીય અસદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો છે

એકજ રવલાવના પરમાણુ મળવાથી તે પરમાણુઓ બહુ પ્રદેશી કહી શકાય, જોકે પરમાણુ અવયવ રહિત પદાર્થ છે અને તેથી તેમાં પ્રદેશ હોવાનો સંભવ નથી તોપણ બહુ પ્રદેશોના સંસર્ગથી પરમાણુઓ પણ બહુ પ્રદેશી કહી શકાય છે જેમકે જે અણુનો સ્કંધ, ત્રણ અણુનો સ્કંધ વિગેરે. (૧૩) ખીજે ભેદ વિજ્ઞાતીય અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો છે. એટલે અન્ય જાતિ જે અસદ્ભુત વ્યવહાર કરતો હોય તે વિજ્ઞાતીય અસદ્ભુત વ્યવહાર નામનો ભેદ છે. જેમકે મતિ જ્ઞાન છે તે જો કે આત્માના ગુણ છે અને તેથી તે અરૂપી છે અને પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુણ નથી તે છતાં મુર્ત એવા વિષય, લોક અને મનસ્કાર આદિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે તે મુર્તી મંત છે એટલે તેમાં પુદ્ગલ ગુણનો ઉપચાર કરવામાં આવેલો છે. અને આ ઉપચાર ચેતન ધર્મનો વિજ્ઞાતીય મુર્તીમંત પુદ્ગલ ગુણ છે. માટે વિજ્ઞાતીય અસદ્ભુત વ્યવહાર કહેવાય છે. (૧૪)

(હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે)

અસદ્ ભુત દોઢ ભાંત, જીવ અજીવને
વિષય જ્ઞાન જેમ ભાષિએ ॥ ૧૫॥

ઉપચરિતા સદ્ભૂત, કરી ઉપચારો

જેહ એક ઉપચારથીએ ॥ ૧૬॥

ભાવાર્થ—સ્વજાતિ અને વિજાતીય બંને પ્રકારથી ત્રીજો અસદ્ ભુત વ્યવહારનો ભેદ થાય છે. જેમકે વિષય જ્ઞાન તે જીવ અને અજીવ બંનેને છે. (૧૫) જે એક ઉપચારથી બીજા ઉપચારનું વિધાન થાય છે તે ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર કહેવાય છે. (૧૬)

વિવેચન—સ્વજાતિ અને પરજાતિ એ બંને સંબંધયુક્ત થવાથી ત્રીજો અસદ્ભુત વ્યવહારનો ભેદ થાય છે જેમ કે ‘મતિજ્ઞાન જીવ અજીવ વિષયક છે’ આ વાક્યમાં જીવ તે મતિજ્ઞાનની સ્વજાતિ છે કેમકે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપીજ છે અને અજીવ તે મતિજ્ઞાનનો વિજાતિ છે. જેમકે “આ ઘટ છે” એવું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન આદિનો વિષય ભુત છે તોપણ તે વિજાતિ છે કારણ કે આ જ્ઞાનમાં જડ અને ચેતનનો સંબંધ છે આ જીવ અને અજીવનો વિષય વિષયીભાવ નામનો ઉપચરિત સંબંધ તે અને તેનો સજાતિ વિજાતિ સંબંધી અસદ્ભુત વ્યવહાર છે, અને તેથી અસદ્ભુતનું જ જ્ઞાન થાય છે એમ સમજવું જો એમ કહે કે, સ્વજાતિ

અંશમાં અસદ્ભુત કેમ ન હોય? તો સમજવું કે વિઘ્નતીય અંશ (જડતા અંશ)માં વિષયપણાના સંબંધથી ઉપચરિત નોજા અનુભવ થાય છે. માટે વ્યવહારથી જે કહેણું હોય તેજ વિચારવાનું છે. (૧૫) અને જેમાં એક પ્રકારના ઉપચાર કરવા પછી બીજા ઉપચારનું વિધાન થાય તે ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર થઈ જાય છે. (૧૬)

(હવે તેનું ઉદાહરણ કહે છે)

તેહ સ્વજાતિ જાણેરિ, હું પુત્રાદિક
પુત્રાદિક છે માહરાંએ ॥ ૧૭ ॥
વિજાતિથી તે જાણેરિ, વસ્ત્રાદિક મુઝ
ગઢ દેશાદિક ઉભયથીએ ॥ ૧૮ ॥

સાવાર્થ—હું પુત્રાદિક હું અને પુત્રાદિક તે મારાં છે એમ કહેણું તે સ્વજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો (૧૭) વસ્ત્રાદિક મારા છે એમ કહેણું તે વિઘ્નતીય ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર છે અને આ ગઢ દેશ મારા છે એમ કહેણું તે સ્વજાતિ વિજાતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર છે. (૧૮)

વિવેચન—સ્વભતિ ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહારનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જેમાં પોતાની શક્તિથી ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર હોય તે. ઉદાહરણ તરીકે એમ કહેવું કે પુત્ર આદિ જે કહો તે હું જ છું, મારામાં બધું આવી જાય છે. અહીંઆ હું કહું છું તેનો અર્થ હું આત્મા થયો અને પુત્રાદિ તે પર પર્યાય છે તેથી હું પુત્રાદિ છું એ સંબંધ કલ્પના રૂપ છે. વળી આ પુત્ર મિત્ર સ્ત્રીઆદિ સઘળા મારા છે અર્થાત્ એ સઘળા મારી સાથે સંબંધ રાખનારા છે હવે અહિંઆ પુત્રઆદિના વિષય હું અને મારા પશ્ચાત્તું જે કથન છે તે ઉપચરિતથી ઉપચાર કરેલો છે તે એમ કે સ્વવીર્યના પરીણામને લીધે પુત્રઆદિ પોતાના આત્માનોજ લેદ છે અને તેથી પુત્રાદિ જુદા છે તોપણ પરંપરાથી અલેદ સંબંધનો ઉપચાર કરી શકાય છે અને પુત્રાદિ પોતાના શરીરના પર્યાયરૂપ હોવાથી પોતાનીજ ભતિ છે પણ હું અને મારું એ વ્યવહાર તો કલ્પનાથીજ થાય છે જો તેમ ન હોયતો પોતાનાજ શરીરથી ઉત્પન્ન થએલી જૂં વિગેરે પણ શરીર સાથે સંબંધ ધરાવે છે તો તેમાં પુત્રાદિ વ્યવહારનું કથન કેમ નથી કરાતું. ? માટે હું અને મારું એ માત્ર કલ્પના છે. (૧૭) અને હું વસાદિ છું એમ કહેવું તે સંબંધી પશ્ચાત્તું વાચક છે અને વસ્ત્રાદિ એ

સંબંધ વાચક છે. તથા વસ્ત્રાઆદિ હું છું એમ ઉપચારથી માનેલું છે, સંબંધ અને સંબંધીની કલ્પના હોવાથી વ્યતિકર અસદ્ભૂત વ્યહારનો તે વિષય થાય છે એટલે વસ્ત્રાદિ જડમાં આત્મ બુદ્ધિ એમ વસ્ત્રાઆદિનું ઉલટું જ્ઞાન થાય છે અને આ વસ્ત્રાદિ સઘળા મારા છે એમાં વસ્ત્રાઆદિ પુલ્કલ પર્યાય છે અને તેમાં મારાપણું તે તો ભોજ્ય ભોજક અથવા ભોગ ભોગીના ઉપચારની કલ્પના છે. અર્થાત વસ્ત્રાઆદિ ભોજ્ય છે અને આત્મા તેને ભોગવવા વાળો છે આ કલ્પનાજ છે કારણ કે જો કલ્પના ન હોય તો વલ્કલ જે વૃક્ષની છાલ અથવા ઘીજા પાંદડા જે શરીરને આચ્છાદન કરી શકે છે તેમાં આ હું છું અથવા મારા વસ્ત્ર છે એમ કહેવાતું નથી આ ઉપરથી જે વસ્ત્રોમાં ભોજ્ય ભોજક ભાવ રહેલો છે તેજ વિજ્ઞાતીય આત્મા આદિમાં નિજ સંબંધથી ઉપચરિત છે એવું તાત્પર્ય સમજવું. અને ત્રીજો સ્વભૂતિ વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહ્યો તેમાં ગદ દેશનું દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવે છે જેમકે ગદ દેશ તે હું છું અને ગદ દેશ તે મારાં છે એમ કહેવામાં સ્વભૂતિ વિજ્ઞાતિ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે કારણ ગદ અને દેશ વિગેરે જીવ અને અજીવ બંનેના સમુદાય રૂપ છે

ગઢ અને દેશ અજીવ પણ છે અને તેમા જીવો પણ રહેલા છે, માટે તેમા જીવ અને અજીવને સ્વજાતિ અને પરજાતિ ઉપચરિત છે (૧૮)

(ઉપનયની સમાપ્તિ કહે છે)

ઉપનય ભાષ્યા એમ, અધ્યાત્મ નય
કરી પરિક્ષા જશ લહો એ ॥૧૯॥

ભાષાર્થ—એ પ્રમાણે આ ઢાળમા ત્રણ ઉપનય અને તે ના ભેદ કહ્યા હવે આગળની ઢાળમા અધ્યાત્મ નય કહ્યા છે તે સમજી તેની પરીક્ષા કરી જશને પ્રાપ્ત કરો, (૧૯)

ઢાળ આક્રમી,

જાયા તુજ વિષુ ઘડીરે છ માસ—એ દર્શી.
(હવે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય કહે છે)

દોય મુલ નય ભાષીયા ગે
નિશ્ચયને ન્ય વહાર

નિશ્ચયને દ્વિવિધ કહ્યું રે

શુદ્ધ અશુદ્ધ પ્રકાર રે

પ્રાણી પરખો આગમભાવ.— ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ— મૂળ નયનો બેજ કદા છે જેના નામ નિશ્ચય અને વ્યવહાર છે. તેમાં નિશ્ચય નય બે પ્રકાર કહેયો છે (૧) શુદ્ધ નિશ્ચય અને (૨) અશુદ્ધ નિશ્ચય, આ નયના ભેદ સમજીને હું પ્રાણી ? તમે આગમના હેતુને જાણો. (૧)

વિવેચન—આગળની ઢાળોમાં નવ નય અને ત્રણ ઉપનયનું સ્વરૂપ જતાવ્યું હોયે આ ઢાળમાં અધ્યાત્મ ભાષા અનુસારે મૂળ બેજ નય છે તે કહે છે તેમાં (૧) નિશ્ચય અને (૨) વ્યવહાર તત્વનો જેથી નિશ્ચય થાય તે નિશ્ચય નય અને વસ્તુ પદાર્થનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તે વ્યવહાર નય. નિશ્ચયનય ના વળી બે ભેદ છે જેમાં (૧) શુદ્ધ નિશ્ચય નય. અને (૨) અશુદ્ધ નિશ્ચય નય. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. (૧)

(શુદ્ધ અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનું સ્વરૂપ કહે છે)

જીવ કેવલાદિક યથારે

શુદ્ધ વિષય નિરૂપાધિ

મધ નાણાદિક આતમારે

અશુદ્ધ તેહ સોપાધિરે—બ્રાણીપ્રસાદ

ભાવાર્થ—ઉપાધિ રહિત પણે જીવ કેવળ જ્ઞાનાદિ રૂપ છે તે શુદ્ધ નિશ્ચય, અને ઉપાધિ રહિત પણે જીવ મિ જ્ઞાન આદિ રૂપ છે એ અશુદ્ધ નિશ્ચય નય સમજવો. (૨)

વિવેચન—કર્મની ઉપાધિથી કેવળ રહિત અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન મય જીવ અનુપાધિક છે એટલે જીવ શુદ્ધ છે એમ કહેવું તે શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી કહેવાય છે તથા બીજો અશુદ્ધ નિશ્ચય ભેદ છે તેમાં મતિ જ્ઞાનાદિક આત્મા કહેવાય છે એટલે કર્મરૂપ ઉપાધિએ સંયુક્ત હોય અને મતિજ્ઞાના વરણીય કર્મના ક્ષયથી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાની આત્મા મતિ-જ્ઞાની કહેવાય અર્થાત્ મતિજ્ઞાન તે જીવ છે એમ અશુદ્ધ ઉપલક્ષિત થાય છે; કેમકે મતિજ્ઞાન છે તે સોપાધિક એટલે કર્મ જન્ય છે તાત્પર્ય એવું છે કે કેવળ જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ ગુણ છે તેથી કરીને તેવા શુદ્ધ ગુણે કરીને યુક્ત એવો આત્મા પણ શુદ્ધ છે અને તેથી તેને શુદ્ધ નિશ્ચય કહેવાય છે મતિ જ્ઞાન આદિ ગુણ છે તે અશુદ્ધ છે માટે અશુદ્ધ ગુણે કરીને યુક્ત એવો આત્મા અશુદ્ધ ગણાય છે તેથી તે અશુદ્ધ નિશ્ચ

ય કહેવાય છે. નિશ્ચય શબ્દ આત્માને લાગુ થાય છે અને શુદ્ધ તે કર્મના આપરણનો ક્ષય તથા અશુદ્ધ તે કર્મના આવરણનું હોવાપણું છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંનેની સાથે નિશ્ચય શબ્દ જોડવાથી એમ સૂચવાય છે કે કેવળ જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે અને મતિજ્ઞાન પણ આત્માનોજ ગુણ છે. આ હેતુથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને નિશ્ચયના ભેદ કહેલા છે. (૨)

(હવે વ્યવહાર નયના ભેદ કહે'છે.)

દ્વાય ભેદ વ્યવહારનાજ

સદ્ભુતા સદ્ભુત

એક વિષય સદ્ ભૂત છેજ

પર વિષયા સદ્ ભુતરે—ખાણી ૥ ૩૥

ભાવાર્થ—વ્યવહાર નયના પણ બે ભેદ છે (૧) સદ્ભુત વ્યવહાર અને (૨) અસદ્ ભુત વ્યવહાર તેમાં એક દ્રવ્યને આશ્રીને રહે તે સદ્ભુત વ્યવહાર અને પર દ્રવ્યને આશ્રી રહે તે અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો. (૩)

વિવેચન—વ્યવહાર નયના પણ નિશ્ચયની પેઠે બેજ ભેદ છે (૧) સદ્ભુત વ્યવહાર અને (૨) અસદ્ભુત વ્યવહાર. અ

સદ્ભૂત વ્યવહાર એક દ્રવ્ય વિષયિક છે એટલે એક દ્રવ્યને આશ્રીનેજ રહે છે અને બીજો જે અસદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો ભેદ છે તે પર વિષયિક એટલે પર દ્રવ્યને આશ્રીનેજ રહે છે. (૩)

(સદ્ભૂત વ્યવહારના ભેદ કહ્યો છે.)

ઉપચરિતાનુપચરિતથીજ

પહેલો દોષ મકાર

સોપાધિક ગુણ ગુણી ભેદે

જે અનિમિત્ત ઉપચારે—પ્રાણી ॥૪॥

ભાવાર્થ—સદ્ભૂત વ્યવહાર નામનો પહેલો ભેદ તે બે પ્રકારે છે (૧) ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર અને (૨) અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર જે સોપાધિક ગુણ ગુણીના ભેદ દેખાડે તે પ્રથમ ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનો ભેદ છે. (૪)

વિવેચન—એક દ્રવ્ય આમિત જે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે તેના બે પ્રકાર છે તેના નામ (૧) ઉપચરિત સદ્ભૂત અને (૨) અનુપચરિત સદ્ભૂત એ પ્રકારે છે. હવે આમાં ઉપાધિ સહિત ગુણ અને ગુણીના ભેદથી પ્રથમ ભેદ થાય છે જેમકે જીવસ્ય મતિ જ્ઞાન

એટલે જીવનું મતિજ્ઞાન હવે મતિજ્ઞાન તે આત્માનું આવરણ
યુક્ત અને મળસહિત જ્ઞાન છે એટલે તે ઉપાધિ સહિત છે
એમ ઉપચારથી કલ્પના થાય છે આ ઉપરથી પહેલો ભેદ ઉપ-
ચરિત સદ્ભુત વ્યવહાર થયો (૪)

(હવે સદ્ભુત વ્યવહારનો ખીન્ને ભેદ કહે છે)

નિરૂપાધિક ગુણ ગુણી ભેદે

અનુપચરિત સદ્ભુત

કેવલ જ્ઞાનાદિક ગુણારે

આત્મના અદ્ભુતરે—ખાણો ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ખીન્ને અનુપચરિત સદ્ભુત ભેદ નિરૂપાધિક
ગુણ ગુણીના ભેદથી જાણવો જેમકે કેવળ જ્ઞાનાદિ આત્માના
સદ્ભુત ગુણો છે. (૫)

વિવેચન—અનુપચરિત સદ્ભુત વ્યવહાર નામનો જે
ખીન્ને ભેદ છે તે અનુપાધિક ગુણ ગુણીના ભેદથી સિદ્ધ થાય
છે જેમકે કેવળ જ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત જે આત્મા છે તે નિરૂ-
પાધિક (કર્મથી રહિત થએલો) આત્મા છે. કારણકે જે આઠ

કર્મ છે તે આવરણથી ઉપાધિ યુક્ત થએલો. મતિ જ્ઞાનાદિ
 ગુણ છે તેથી આત્મા ઉપાધિ સંયુક્ત મતિ જ્ઞાની ગણાય છે.
 અહીંઆ કારણના અભાવથી કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે
 એ ન્યાયથી ઉપાધી સહિત મતિજ્ઞાનાદિ ગુણના અભાવથી
 ઉપાધિ સહિત ગુણી આત્મા પણ રહેતો નથી માટે ઉપાધિથી
 વર્જીત ગુણ ગુણીના ભેદની ભાવનાથી ખીન્ને અનુપચરિત
 સદ્ભૂત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે કેઈ એમ કહે કે કેવલઆદિ
 એમ જે આદિ પદ આપેલું છે તે કેમ હોઈ શકે? કારણ
 કે કેવળજ્ઞાનતો એકજ છે તેના જવાબમાં એમ સમજવાનું
 છે કે જો કે કેવળજ્ઞાનતો એકજ છે તોપણ કેવળજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
 થએલું જે અનંત સુખ, અનંત વીર્ય આદિ ગુણ છે તે ગુણો
 ની વિવક્ષાથી કેવલાદિ એમ કહ્યું છે. (૫)

(હવે અસદ્ભૂત વ્યવહારના ભેદ કહે છે.)

અસદ્ભૂત વ્યવહારનાજ

એમજ ભેદ છે દ્વાય

પ્રથમ અસંશ્લેષિત યોગેજ

દેવ દ-ત ધન જોયરે રે—પ્રાણી ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—એવીજ રીતે અસદ્ભુત વ્યવહારના પણ એજ ભેદ છે (૧) ઉપચરિત અસદ્ભુત અને (૨) અનુપચરિત અસદ્ભુત તેમાં પહેલો ભેદ અસંશ્લેષિત યોગથી એટલે કલ્પિત સંબંધથી હોય છે જેમકે દેવદત્તનું ધન. (૬)

વિવેચન—એવી રીતે સદ્ભુત વ્યવહારના બે ભેદ છે તેવીજ રીતે અસદ્ભુત વ્યવહારના પણ બે ભેદ છે (૧) ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર અને (૨) અનુપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર, હવે અસંશ્લેષિત યોગથી એટલે કલ્પિત સંબંધ માનવાથી ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર થાય છે જેમ દેવદત્તનું ધન” અહીંઆ દેવદત્તનો ધનની સાથે સ્વ સ્વભાવિ રૂપ સંબંધ માનવામાં આવ્યો છે તે કલ્પિત છે માટે ઉપચરિત માનવામાં આવ્યો છે કેમકે દેવદત્ત અને ધન એ બંને એક દ્રવ્ય નથી અને ભિન્ન દ્રવ્ય હોવાથી દેવદત્ત અને ધનમાં સદ્ભુત સંબંધ નથી માટે તે ઉપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહાર સમજવો (૬)

(અસદ્ભુત વ્યવહારનો બીજો ભેદ કહે છે)

સંશ્લેષિત યોગે બીજો

જેમ આતમનો દેહ

નય ઉપનય નયચક્રમારે

કહ્યા મુલ નય એહરે—પ્રાણી ॥ ૭૥ ॥

ભાવાર્થ—બીજે લેદ સંપ્રલેપિત યોગે એટલે કર્મના સંબંધથી કહ્યો છે જેમ આત્માનું શરીર આ રીતે નય ચક્રમાં નય ઉપનય અને બે મુળ નય કહ્યા છે (૭)

વિવેચન—અનુપચરિત અસદ્ભુત વ્યવહારનો બીજો લેદ સંપ્રલેપિત એટલે કર્મ જન્ય હોય છે જેમકે “જીવ દેહ રિયત છે” અહીંઆ આત્મા અને દેહનો સંબંધ દેવદત્ત અને ધનના સંબંધ જેવો કલ્પિત સંબંધ નથી. કેમકે યાવત્ જીવ સ્થાયિ હોવાથી અનુપચરિત છે. દેહની હયાતિ સુધી જીવ તેની સાથે રહેવાનો છે પણ ધન દેવદત્તની સાથે સ્થાયિ રહેવાનું નથી. અસદ્ભુત વ્યવહારનો લેદ કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ અને દેહ બંને જુદા વિષય છે છતાં સંબંધ ધરાવે છે. આ પ્રમાણે પુર્વકથિત લક્ષણ સહિત નય ઉપનય અને બે મુળ નય કહ્યા છે. શ્રી કેવલેન નામના દિગંબર આચાર્યે કૃત નયચક્ર શાસ્ત્રમાં પણ આજ પ્રમાણે નય ઉપનય અને મુળ નય કહ્યા છે તેમાં જરા પણ વિસંવાદ પાણાનું કથન નથી. (૭)

(હવે શ્વેતાંબર અને દિગંબરમાં અવિરોધ બતાવે છે)

વિષય ભેદ યદ્યપિ નહીરે

ઇહાં અમારે થુલ

ઉલટી પરિભાષા ઇસીરે

તો પણ દાજે મુલ રે—બ્રાણી ૥૮૥

ભાવાર્થ—જોકે અમારે શ્વેતાંબરને દિગંબરો સાથે વિષયનો મોટો ભેદ નથી તોપણ પાઠની શૈલી વિપરીત કરવા થી ખેદ થાય છે (૮)

વિવેચન—જો કે દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે દ્રવ્યાદિક પદાર્થના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નયના વિચારમાં વિષયનો અર્થાત્ અર્થનો ભેદ નથી. માત્ર શબ્દની રચનામાં કાંઈ પાઠ ભેદ જણાય છે પણ તે પાઠ ભેદ તરફ લક્ષ રાખવાનું નથી. કારણકે નૈયાયિકોને તો અર્થથીજ પ્રયોજન છે. નૈયાયિકો ને માટે શબ્દ તો પ્રયોજન વગરના છે છતાં દેવસેન આચાર્ય આ ઉત્ક્રમ શૈલી અર્થાત્ અર્થની સમાનતા અને શબ્દની અસમાનતા રૂપ વિપરીત ભાષા કરીને વૃથા સંતોષ થાય છે અને એ જોઈને અમારું અંતઃકરણ દુઃખિત થાય છે કારણ કે જન લગવાં

ના યથોક્ત સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ જે શુદ્ધ પરિભાષા છે તેનો ત્યાગ કરીને દેવસેનજી આચાર્ય નયચક્ર નામક ગ્રંથ રચીને વિપરીત પરિભાષાનું નિરૂપણ કરે છે (૮)

(હવે બોદિક મતની વિપરીત પરિભાષા કહો છે)

તત્ત્વાર્થે નય સાત છે રે

આ દેશાંતર પાંચ

અંતર ભાવિત ઉદ્ધરી રે

નવનો કિશ્યો પ્રપંચ રે—પ્રાણી ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં સાત નય કહ્યા છે અને આ દેશાંતરથી પાંચ નય કહ્યા છે. આ શાસ્ત્રની રીત મુકીને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ એ નય જુદા ગણી નવ નય કહેવા એ કેવો પ્રપંચ તે વિચારશો. (૯)

વિવેચન—તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં મુળ સાત નય કહ્યા છે અને મત મતાંતરથી પાંચ નયનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. શબ્દ સમભિરૂઢ તથા એવંબ્રુત એ જે ત્રણ નય કહ્યા છે તેનો એક શબ્દ નયમાં શમાવેશ થાય

છે તેથી નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઝડબુઝડ અને ણાકી
ત્રણનો એક શબ્દ નય એમ પાંચ નય થાય છે. તે એક એક
નયના સો સો ભેદ છે તેથી તેમાં સાત નય છે તેના
સાતસો ભેદ અને પાંચ નયના પાંચસો ભેદની કલ્પના થાય છે,
આજ વિષય આવશ્યકમાં પણ કહ્યો છે માટે આવી રીતની જે
શાસ્ત્રની પરિભાષા તેનો ત્યાગ કરીને જે દ્રવ્યાર્થિક અને પ
ર્યાયાર્થિક નય આ નયમાં અંતરગત છે તેને જુદા કરી
દેવસન આચાર્ય નવ નય કહે છે તે સ્વકપોલ કલ્પિત
પ્રપંચ છે. (૬)

(વળીપણ એજ ચર્ચા કહે છે.)

પન્નજયથ દ્રવ્યારથોરે

જે તુમે અલગા દીક

અપિયણ પિય ભેદથીરે

કેમ અગ્યાર ન ઈઠરે—પ્રાણી ॥૧૦૧॥

ભાષાર્થ—જે તમે પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક એ બે
નયને સાત નયથી જુદા જોયા તો અર્પિત અને અનર્પિત
ન કહ્યા. (૧૦)

વિવેચન—જો દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નય બુદ્ધા રૂપે દેખાવાથી તેને બુદ્ધા ગણી નવ નય તમે કહ્યા તો પછી અર્પિત અને અનર્પિત ભેદો સાથે જોડીને અગ્યાર નય કેમ ન કહ્યા, કારણ કે નૈગમ સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણ ભેદથી દ્રવ્યાર્થિક નય ત્રણ પ્રકારે છે અને ઋગ્ચુ સૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ તથા એવં ભુત એ ભેદથી પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારનો છે, એજ રીતે અર્પિત અને અનર્પિત રૂપ જે જે ભેદ છે તે સામાન્ય અને વિશેષના પર્યાય છે અને દ્રવ્ય તથા પર્યાયમાં રહે છે જેમકે સામાન્ય જે પ્રકારના છે (૧) ઉર્દ્ધ્વતા સામાન્ય અને (૨) તિર્યક સામાન્ય. આમાંથી ઉર્દ્ધ્વતા સામાન્ય તો દ્રવ્યરૂપ છે કારણ કે તે સઘળા પર્યાયમાં સાધારણ રૂપથી રહે છે અને તિર્યક સામાન્ય પ્રતીવ્યક્તિ જેમ ઘટ પટ આદિ તેના સદૃશ પરિણામ લક્ષણ વ્યંજન પર્યાયમાંજ રહે છે કારણકે સ્થુલ રૂપથી કાળાંતરે રહેવાવાળું અને શબ્દોના સંકેત ગોચર વ્યંજન પર્યાય છે એ પ્રમાણે પ્રાવચનીકોની પ્રસિધ્ધિ છે અને વૈશાદૃશ્ય 'રૂપ વિવર્ત' લક્ષણ સહિત વિશેષ છે તે પણ પર્યાયમાંજ અંતરગત થાય છે તેથી કરીને, સામાન્ય વિશેષથી અધિક નયનો અવકાશ રહેતો નથી. (૧૦)

સંગ્રહ વ્યવહારાદિકરે

જે 'તુમે ભેલો તેહ

આદિ અંત નય થોકમાંજ

કેમ નવી ભેલો એહરે—પ્રાણી ॥૧૧॥

ભાષાર્થ—જો સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયમાં અર્પિત અને અનર્પિતનો સમાવેશ કરશે. તો આદિ અને અંત નય માં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનો કેમ સમાવેશ કરાતો નથી. (૧૧)

વિવેચન—જો આ અર્પિત અને અનર્પિત નયનું સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયમાં સંમેલન કરવામાં આવેતો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયનું પણ અનુક્રમે પ્રથમના ત્રણ અને પાછલના ચાર નયમાં કેમ સંમેલન નથો કરાતાં? જો એમ કહો કે અર્પિત વિશેષ રૂપ છે અને અનર્પિત સામાન્ય છે તેથી અર્પિતનો વ્યવહાર આદિ વિશેષ નયમાં સમાવેશ થાય છે અને અનર્પિતનો સંગ્રહ નયમાં સમાવેશ થાય છે. આજ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયનો કેમ સમાવેશ ન થાય? શ્રી છનવાણી રૂપ સિદ્ધાંતમાં સાત નયનું જ કથન છે. તેનો ત્યાગ કરીને નવ નય કહેવા તે સુકત નથી. અને દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયનો

અનુક્રમે પ્રથમ ત્રણ અને અંતના ચાર નયમાં સમાવેશ થઈ શકે છે તેને જુદા કરવા તે પછુ પિષ્ટ પેષણ જેવુંજ છે. (૧૧)

(દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનો ડેવી રીતે
અંતરભાવ થાય છે તે કહે છે)

પજ્જવ નય તિચ્છ અંતમારે

પ્રથમ દ્રવ્ય નય ચાર

જન - ભદ્રાદિક ભાવિયારે

મહા ભાષ્ય સુવિચારરે—પ્રાણી ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—અંતના ત્રણ નય પર્યાયાર્થિક નામના છે અને પ્રથમના ચાર નય દ્રવ્યાર્થિક છે, શ્રી જનભદ્ર ક્ષમા શ્રમણ ગણીએ મહા ભાષ્યમાં કહેલું છે. (૨)

વિવેચન—અંતના ત્રણ નય એટલે શબ્દ, સમલિરૂદ અને એવંભુત એ ત્રણ નય પર્યાયાર્થિક કહેવાય છે તથા આદિના ચાર નય જે નૈગમ, સંગૃહ, વ્યવહાર અને રુચ્ચુ સુત્ર તે દ્રવ્યાર્થિક કહેવાય છે. વિશેષાવશ્યક સુત્રના મહા ભાષ્યમાં શ્રી જનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ગણીએ

એજ પ્રમાણે કહેલું છે અર્થાત્ ચાર નય દ્રવ્યાર્થિક છે અને
ત્રણ નય પર્યાયાર્થિક છે. ॥૧૨॥

સિદ્ધસેન મુખ એમ કહેરે
પ્રથમ દ્રવ્ય નય ત્રીન
તસ નંજુ સુત્ર ન સંભવેરે
દ્રવ્યાન્યશ્યકં લીનરે-પ્રાણી ॥૧૩॥

ભાવાર્થ—સિદ્ધસેન પણ આદિના ત્રણ નયને દ્રવ્યાર્થિક
નય કહે છે અને બાકીના ચારનય પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે દ્રવ્ય
ના વર્તમાન પર્યાય કહેવાથી સ્વજુસુત્રમાં દ્રવ્યાર્થિક નયનો સંભવ
રહેતો નથી. (૩)

વિવેચન—વળી મદ્ભવાદિ અને તાર્કિક શિરોમણી જે
સિદ્ધસેન દિવાકર છે તે પ્રથમના નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર
એ ત્રણ નયને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે અને અન્તના ચાર ન
યને પર્યાયાર્થિક કહે છે. બીજા આચાર્યો પણ તેમજ કહે છે.
દ્રવ્યાર્થિક નયના મતમાં સઘળા પર્યાય નિશ્ચયરૂપે કલ્પિત છે
કેમકે સઘળા પર્યાયમાં અનુગામિદ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થાય છે જેમકે

કુંડલમાં સુવર્ણદ્રવ્ય પર્યાયાર્થીક નયના મતે દ્રવ્ય પર્યાયથી ભિન્ન નથી કેમકે પર્યાયથી જે અર્થ ક્રિયા દ્રઢ છે તે અર્થ ક્રિયાનો નિત્ય ઉપયોગ કયાં થાય છે? અર્થાત સુવર્ણના કુંડલ આદિ અને મૃત્તિકાના ઘટ આદિથી જે આબૂપણ અને ઘટ ધારણ આદિરૂપ અર્થ ક્રિયા દ્રઢ છે તે નિત્ય નથી કેમકે પર્યાયોના નાશ થવાથી સુવર્ણ તથા મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય શેષ રહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયનું આ લક્ષણ છે તેથી કરીને અતીત અને અનાગત પર્યાયોના પ્રતિક્ષેપી શુદ્ધ અર્થ પર્યાયને માનવાવાળો ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્યાર્થિક કેવી રીતે થઈ શકે એવો આ આચાર્યોનો અભિપ્રાય છે તેથી કરી તે આચાર્યના મતમાં ઋજુ સૂત્ર નય દ્રવ્યાવશ્યકના વિષયમાં લીન નથી થઈ શકતા. માટે ક્ષણિક દ્રવ્યને કહેવાવાળો તો સૂક્ષ્મ ઋજુ સૂત્ર છે અને વર્તમાન પર્યાય ને પ્રાપ્ત થએલ દ્રવ્યને કહેવાવાળો સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર છે. એવા ઋજુ સૂત્રને દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત વાદિનો મત છે. (૧૩)

(શંકાનું સમાધાન કહ્યું છે)

ઈમ અંતર ભાવિત તણોરે
કેમ અલગો ઉપદેશ

પાંચ થકી જેમ સાતમાં

વિષય ભેદ નહિ લેશરે—પ્રાણી ॥ ૧૪॥

ભાવાર્થ—એવી રિતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય સાત નયમાં અંતર ભુત થાય છે છતાં તેનો જુદો ઉપદેશ કેમ કરોછો ? તેમજ મતાનરમાં પાંચ નય છે તેમાં જે નય મેળવી સાત નય જેમ કહેવાય છે તેમ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનો જુદો ઉપદેશ કેમ ન થાય ? એમ જો કોઈ કહે તો તે યુક્ત નથી કારણ કે શબ્દ, સમલી રૂઢ તથા એવં ભુતને જેમ વિષય ભેદ છે તેમ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિકને લેશ માત્ર વિષય ભેદ નથી. (૧૪)

વિવેચન—૨. ગાઉ કહ્યા પ્રમાણે સાત નય અથવા મતાં તરથી પાંચ નયમાં જેનો સમાવેશ થાય છે એવા જે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય તેનું જુદીરીતે નિરૂપણ કેવીરીતે થઈ શકે અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક સાત અથવા પાંચ નયથી ભિન્ન છે એમ કહેવું અયુક્ત છે કારણ કે નૈગમ સંયકુઆદિમાં તેનો અંતર ભાવ છે, જો એમ કહેવામાં આવે કે અન્ય મતમાં પાંચ નય કહ્યા છે તેમાં સમલિરૂઢ અને એવંભુત ને મેળવવાથી સાત નય ગણાય છે તેમજ તેજ પાંચ નયમાં દ્રવ્યાર્થિક

ક અને પર્યાયાર્થિક નય મેળવવામાં શી હરકત છે? પણ એ કહેવું નથી કેમકે શબ્દ અને સમભિદ્ધ નયમાં જેવો વિષય ભેદ છે તેવી રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયમાં વિષયભેદ દેખાતો નથી. એટલે તે સાત નયથી અભિન્ન છે. શબ્દ આદિ નય ભિન્ન વિષયક છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદ કહ્યા છે તે સર્વે શુદ્ધ અશુદ્ધ સંગ્રહ નયમાં અંતરગત થાય છે અને પર્યાયાર્થિક નયના છે ભેદ છે તે ઉપચરિત અનુપચરિત વ્યવહારમાં અને શુદ્ધ અશુદ્ધ રુચુસુત્ર નયમાં અંતરભુત થાય છે તાત્પર્ય એવું છે કે ગતાર્થ વિષયને ભેદ ભિન્ન માનીને નયના ભેદની કલ્પના કરીએ તો મુળ સાતની માન્યતાની પ્રક્રિયા ત્રુટી જાય છે (૧૪) .

(વળી પણ શંકાનું સમાધાન કરે છે.)

સંગ્રહ ને વ્યવહારથી રે
 નૈગમ કિંહા એક ભિન્ન
 તેણે તે અલગો તેહથી રે
 એ તો દ્વાય અભિન્ન રે—માણી૥૧૫૥

ભાવાર્થ—સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયથી તો નૈગમ નય કોઈ વખત ભિન્ન દેખાય છે તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહારથી અસંલગ્ન વિષયને ધારણ કરવા વાળો નૈગમ આ બંનેથી પૃથક છે અને દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક એ બંને સાત નય-થી કોઈ પણ સ્થલે ભિન્ન વિષયક નથી ૧૭

વિવેચન—તે કે ન ગ્રહ અને વ્યવહાર નયમાં નૈગમ નયના સામાન્ય અને વિશેષ નય એ બંને પર્યાય અંતર ભૂત થઈ જાય છે તોપણ કોઈ કાંઈ પ્રદેશાદી દ્રષ્ટાંત સ્થાનમાં સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયથી નૈગમ નય ભિન્ન વિષય વાળો પણ થઈ જાય છે. તેથી કરીને કોઈ કાંઈ ઠેકાણે ભિન્ન વિષયવાળો થતો હોવાથી નૈગમ નયને જુદો પ્રતિપાદન કરેલો છે પરંતુ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયતો નૈગમ સંગ્રહ આદિ નય વડે ભિન્ન વિષયના ધારક થઈ શકવાનો જરાપણ સંભવ નથી કારણ તે સાતે નયથી અભિન્ન છે માટે તે સાત નયથી આ બે નય જુદા કરીને નવ ભેદ કેવી રીતે કહી શકાય?

(વળી પણ એજ અર્થ કહ્યું છે)

ધમ કરતાં એ પામીએરે

સર્વ વિભક્ત વિભાગ

જીવાદિક પેરે કેન હિરે

ઇહાં પ્રયોજન લાગરે—પ્રાણી ॥૧૬

ભાવાર્થ—એમ કરતાં એટલે સાત નયના નવ નય કહેતા
તો જેના ભાગ કરેલા છે તેના ફરી ભાગ કરવા જેવું
થાય છે જીવાદિકની પેઠે અહીંઆ કંઈ પણ પ્રયોજન જ-
ણાતું નથી. (૨૬)

વિવેચન—સાત નયને બદલે જો નવ નય કહેવામાં આ-
વે તો જેના એક વાર વિભાગ કરેલો છે તે પદાર્થનો ફરીથી
વિભાગ કરવો પડે છે અને ત્યારે જીવાદિકની પેઠે અર્થાત જી-
વ અને અજીવ એવા દ્રવ્યયના ભાગ કરી ફરી જીવના સંસ-
રી અને સિદ્ધ એવા બે ભેદ કહેલા છે અને એમતો પાંચમે
ત્રેસઠ ભેદ જીવના કહેલા છે એવીજ રીતે દ્રવ્યાર્થિક અને
પર્યાયાર્થિક એ મૂળ બે ભેદ છે તેમાં નૈગમ આદિથી દ્રવ્યાર્થી-
કને ત્રણ પ્રકારનો કહીએ અને ઋણ સુત્ર અદિ ભેદથી પર્યાયા-
ર્થિક ચાર પ્રકારના છે એમ કહેવું તે યોગ્ય છે પણ સાત નય
માં બે નય વધારીને નવ નય છે એમ કહેવું તેતો સવંથી
મિથ્યાજ્ઞ જાણવું જીવ જેમ સંસારી અને સિદ્ધ કહ્યા છે તે
ઇતાં જીવ એ ત્રીજો ભેદ કહેવાતો નથી તેમજ દ્રવ્યાર્થીક કહે

તા નૈગમાદિ ત્રણ નય આવી જાય છે અને પર્યાયાર્થિક કહે
 તા સ્વભુક્ત આદિ ચાર નયનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ જીવ,
 સંસારી અને સિદ્ધ એમ ત્રણ ભાગ નહિ થતાં સંસારી જીવ
 અને સિદ્ધના જીવ એમ બંને લેહમાં જીવ સાથેજ છે જુદો
 લેહ નથી. તેમ આ બંને નય સાતે નયની સાથે છે પણ જુદા
 નથી વળી એમ કહે કે જીવ અજીવમાં આશ્રવાદિ તત્ત્વનું
 ગ્રહણ થઈ જાય છે છતાં તે જુદા કહેલા છે તેમ દ્રવ્યાર્થિક
 પર્યાયાર્થિક નૈગમાદિ નયનું ગ્રહણ થાય છે છતાં તેને જુદા
 કહી શકાય, આમ માનવું બુદ્ધ ભરેલું છે કારણ
 કે અહીંયા જીવ અજીવના જેવું પ્રયોજન નથી.
 કારણકે આશ્રવાદિ જુદા તત્ત્વ કહ્યા છે તે વ્યવહાર માત્રથીજ
 છે. તાત્પર્ય એવું છે કે જે લેહમાં પ્રબળ હેતુ ન હોય તે
 લેહ વ્યર્થજ છે. જીવ અજીવમાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થવા છતાં
 જુદા તત્ત્વો કહેવાનું પ્રયોજન એવું છે કે જીવ અને અજીવ
 એ બે સુખ્ય દ્રવ્ય છે, બંધ ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને મોક્ષ ગ્રહણ કરવા
 યોગ્ય છે અને આશ્રવ બંધનું કારણ છે તેથી આશ્રવને પણ હેયરૂપ
 કહેવું જોઈએ. અને મોક્ષતો સુખ્ય પદાર્થ છે કારણ કે તેને માટે
 તો સઘળા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે અને તેજ ઉપાદેય છે માટે
 મોક્ષના કારણ જે સંવર અને નિર્જરા તેનું પણ નિરૂપણ

કરેલું છે એવી રીતે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત તત્વો કહેવાનું પ્રયોજન છે. અને એજ પ્રયોજન અનુસાર સુલ બંધનું કારણ પુન્ય અને અસુલ બંધનું કારણ પાપ એમ જુદા કહેવાથી નવ તત્વ થઈ શકે છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યોયાર્થિક નયથી નૈગમ આદિનો ભિન્ન ઉપદેશ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

(નય સાતજ કહ્યા છે)

ભિન્ન પ્રયોજન વિષુ કહ્યારે
સાત મુળ નય સુત્ર
તેણે અધિકું કેમ ભાષિયેરે
રાખીયે નિજ ધર સુત્રરે—પ્રાણી ૧૧૭૧

ભાવાર્થ—ભિન્ન પ્રયોજન વગર શાસ્ત્રમાં મૂળ સાત નય કહ્યા છે મારે તેનું ઉદ્ભવન કરીને નવ નય કેમ કહી શકાય? મારે પોતાનાજ ધરનું સૂત્ર રાખવું.

વિવેચન—કાંઈ પણ ભિન્ન કારણ દર્શાવ્યા વિના શાસ્ત્રમાં સાત નય કહ્યા છે તે સૂત્ર સત્ત મૂલ નવાપણતા મૂળ નય સાત

છે એમ સ્પષ્ટપણે સૂત્રમાં કહ્યું છે તો પછી સૂત્રના વાક્યનું ઉલ્લંઘન કરીને સાતથી અધિક નય છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? માટે આપણા શાસ્ત્ર વચનની રક્ષા કરવાને માટે સાત નય છે એમજ કહેવું જોઈએ પણ સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. (૧૭)

(એમાં સાક્ષી બતાવે છે.)

દશ ભેદાદિક પણ ઈહારે

ઉપલક્ષણ કરી જાણ

નહિ તો કહેા અંતર ભંવેરે

પ્રદેશાર્થ કુણ ઠાણ રે—પ્રાણી ॥૧૮॥

ભાવાર્થ—દ્રવ્યાર્થિકના દશ ભેદ કહ્યા છે તે પણ ઉપલક્ષણથીજ સમજવાનું છે કારણ કે નહિતો પ્રદેશાર્થ નય નો શેમાં અંતર ભાવ થઈ શકે?

વિવેચન—દેવસેનજીના રચેલા નય ચક્ર ગ્રંથમાં દ્રવ્યાર્થિકના દશ ભેદ કહ્યા છે તે ઉપલક્ષણથીજ સમજવા જોઈએ અર્થાત્ આ ભેદ દિગ્દર્શન માત્ર છે એથી બીજા ઘણા ભેદ પણ થઈ શકે છે અને જો તે દશ ભેદને ઉપલક્ષણ માત્ર ન માનીએ

તો પ્રદેશાર્થ નયનો કયા નયમાં અંતરભાવ થઇ શકે? વળી પ્રકારાંતરથી બીજા અનેક ભેદ થઇ શકે છે (૧) અશુદ્ધ (૨) અશુદ્ધતર (૩) અશુદ્ધતર (૩) અશુદ્ધતમ (૪) શુદ્ધ (૫) શુદ્ધતર (૬) શુદ્ધતમ એમ અનેક ભેદ છે તે સર્વનો સંગ્રહ કયા નયમા કરી શકાશે? માટે આ જે દશ ભેદ છે તે પણ ઉપલક્ષણપણેજ માનવા જોઈએ. (૧૮)

(ઉપનયનો પણ વ્યવહારમાં સમાવેશ થાય છે)

ઉપનય પણ અલગા નહિરે
જે વ્યવહાર સમાય
નહિ તો ભેદ પ્રમાણનોરે

ઉપ પ્રમાણ પણ થાયરે—પ્રાણી ॥૧૯॥

ભાવાર્થ—જે ઉપનય કહ્યા છે તે જુદા નથી કારણ કે તેનો વ્યવહારમાં સમાવેશ થાય છે, જો એમ ન હોય તો પ્રમાણનો ભેદ ઉપપ્રમાણ પણ થાય. (૧૯)

વિવેચન—જે ત્રણ ઉપનય કહ્યા છે તે વ્યવહાર નગમાદિ નયથી જુદા નથી તત્ત્વાર્થ સુત્રમાં વ્યવહારનું લક્ષણ

પણ એવુંજ કહું છે કે જે બહુધા ઉપચારથી પૂર્ણ હોય અર્થાત્ જેમાં ઉપચાર અધિક હોય તે તે સંક્ષિપ્ત અક્ષરમાં વિસ્તાર સહિત અર્થના ધારક થાય છે. એમ છતાં જો નયના ભેદને ઉપનય કરી માનીએ તો સ્વપર વ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણ એ લક્ષણે લક્ષિત જ્ઞાન રૂપ પ્રમાણનો એક દેશ મતિ જ્ઞાના દિક અથવા દેશ અવગ્રહાદિક તેને ઉપપ્રમાણ કેમ નથી કહેતા ? માટે નય ઉપનયની જે પ્રક્રિયાકરી છે તે શિષ્યને સમજાવવા માટે છે.

વ્યવહારને નિશ્ચય થકીરે

સ્યો ઉપચાર વિશેષ

મુખ્ય વૃત્તિ જે એકનીરે

તો ઉપચારિ શપરે—બ્રાણી ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચય નયથી વ્યવહાર નયમાં ઉપચારની વિશેષતા શી છે ? જે એકની મુખ્યતા થાય છે તો અન્યનું ઉપચારિપણું થાય છે (૨૦)

વિવેચન—નિશ્ચય નયથી વ્યવહાર નય સાથે ઉપચારની વિશેષતા કેવી છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી કહે છે કે વ્યવહાર

નયમાં ઉપચાર છે, અને નિશ્ચય નયમાં ઉપચાર નથી એટલી વિશેષતા છે અર્થાત્ એક નયની મુખ્ય વૃત્તિ રહે છે ત્યારે અન્ય નયની ઉપચાર એટલે ગૌણ વૃત્તિ રહે છે સ્યાદ્રાદ રતનાકરમા આવાત છે જેમકે પોતપોતાના અર્થની સત્યતાનું અભિમાન સધળા નયોમાં પરસ્પર હોય છે અને સત્યતા તો સમ્ય દ્રર્શનના સંયોગથી થાય છે. માટે તાત્પર્ય એવું છે કે જ્યારે એક નય મુખ્યપણે હોય ત્યારે બીજા નય ગૌણપણે હોય અને એ ગૌણપણું તેજ ઉપચાર છે ઉદાહરણ તરીકે નિશ્ચય નયથી “આત્મા” એવો શબ્દ છે તેનું મુળ સ્વરૂપ તો નિદ્ધનાન્નેવું છે તે આત્મા સાથે જે જડપણાનું મંજોધન તે ગૌણથી છે. વ્યવહારથી આત્માને સંસારી કહેવાય છે અને જન્મ મરણ આદિ કરતો તે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ નારકી વિગેરે રૂપથી કહી શકાય છે. વ્યવહાર દશામાં અનંત શુભાદિપણું જે નિશ્ચયથી કહેલું છે તે ગૌણ દેખાય છે. (૨૦)

તેણે એ ભાષ્યે ભાષ્યુરે

આદરિયે નિરધાર

તત્ત્વ અરથ નિશ્ચય ગ્રહરે

જન અભિમત વ્યવહારરે પ્રાણી ॥૨૧॥

ભાવાર્થ—માટે ભાષ્યમાં જે પ્રમાણે કહેલું છે કે ‘નિશ્ચય નય તત્વાર્થને કહે છે અને વ્યવહાર નય મનુષ્યનું’ કહેલું. કહે છે. તેના નિશ્ચય પુર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ (૨૧)

વિવેચન—એથી કરીને ભાષ્ય એટલે. વિશેષાવશ્યકય ા વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના જે લક્ષણો છે તેનો નિશ્ચય પુર્વક આદર કરવો જોઈએ. ભાષ્યમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારના લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યા છે. નિશ્ચય નય છે તે તો તત્વાર્થનેજ કહે છે એટલે ચિન્તિત પુર્વક જે અર્થ સિદ્ધ છે તેનેજ કહે છે અને વ્યવહાર નય તો લોકોને જે ઈષ્ટ છે તે કહે છે કારણકે લોકોને જે અભિમત છે તેજ વ્યવહાર કહેવાય છે માટે વ્યવહાર છે તે પ્રમાણ ભૂત નથી પણ તત્વાર્થના જે ગ્રાહક છે તેજ પ્રમાણ ગણી શકાય છે પ્રમાણના સંપૂર્ણ તત્વાર્થ ગ્રહણ કરાવવાવાળો નિશ્ચય નય છે અને પ્રમાણના એક દેશ તત્વાર્થ ને ગ્રહણ કહે છે તેનો વ્યવહાર કહેવાય છે, નિશ્ચય અને વ્યવહારનો આ પ્રમાણે વિવેક છે, બાકી વ્યવહાર અને નિશ્ચય નય ના વિષયતો ભિન્નજ છે. માટે આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારને સમજવા જોઈએ.



(હવે ઉપચાર વિશે કહે છે)

અભ્યંતરતા બાહ્યને રે

જે બહુ વિગતિ અભેદ

નિરમળ પરણુતિદ્રવ્યનીરે

એ સર્વી નિશ્ચય ભેદ રે--પ્રાણી ॥૨૨॥

હાવાર્થ—બાહ્ય અર્થને ઉપચારે અભ્યંતરપણું હોય છે અનેક વ્યક્તિનો અભેદ દેખાય, અને જે દ્રવ્યની નિર્મળ પરિણુતિ છે તે સર્વ નિશ્ચય નયનો વિષય છે. (૨૨)

વિવેચન—બાહ્ય પદાર્થનું જે અભ્યંતરપણું એટલે અંતરગપણું છે તે નિશ્ચય નયનો વિષય છે જેમકે સમાધિ, નંદન વન, દભોલિ, સમતા, જ્ઞાન, મહા વિમાન વિગેરે, અને પુંડરીક અધ્યયન વિગેરે પણ એજ રીતે સમજવું અને બહુ વ્યક્તિ ગત જે અનેક વિષય છે તેનું. ભેદ રહિત-પણું તે પણ નિશ્ચય નયનોજ વિષય છે જેમકે 'એ આપા' ઇત્યાદિ સૂત્ર છે. તેવીજ વેદાંત દર્શન પણ શુદ્ધ સંગ્રહ નયના આદેશરૂપ હોવાથી શુદ્ધ નિશ્ચય નયના અર્થરૂપ સંમતિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. અને જે દ્રવ્ય એટલે

પદાર્થોની નિર્મળતા છે તે પણ નિશ્ચય નયનોજ વિષય છે અહીંઆ જે નિર્મળતા કહી છે તે પરિણામની નિર્મળતા સમજવાની છે. આવી રીતે અભ્યંતરત્વ આદિ નિશ્ચય નયનોજ વિષય છે, જેવી રીતે લોકોત્તર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેવીજ રીતે નિશ્ચય નયના ભેદ થાય છે અને એજ હેતુથી લોકોત્તર અર્થની ભાવના પ્રાપ્ત થાય એમ જાણવું જોઈએ (૨૨)

(હવે વ્યહાર નયનો વિષય કહે છે)

જેહ ભેદ છે વિગતિનોર

જે ઉત્કટ પર્યાય

કાર્યનિમિત્તઅભિન્નતારે

એ વ્યવહાર ઉપાયરે પાણી ॥ ૨૩॥

સાવાર્થ—જે વ્યક્તિનો ભેદ હોય છે, જે ઉત્કટ પર્યાય છે તથા જે કાર્ય કારણની એકતા છે તે સર્વ વ્યવહારના ભેદ છે. (૨૫)

વિધેયન—જે વ્યક્તિના ભેદ છે તેને નિશ્ચય રૂપથી વ્યવહારના ભેદ જાણવા જેમકે અનેક દ્રવ્ય છે, અનેક જીવ

છે. ઇત્યાદિ રીતીથી વ્યવહાર નયના અર્થ છે તથા જે નિશ્ચય નયમાં ઉદ્ધૃત પર્યાય છે તે પણ વ્યવહાર નયના ભેદ છે. એ હેતુથી એમ પણ કહેલું છે કે નિશ્ચય નયથી ભમર પંચ વર્ણી અર્થાત પાંચ રંગના છે. અને વ્યવહાર નયથી તો માત્ર કાળા રંગનાજ છે. ઇત્યાદિ રીતીથી સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે ઉત્કી પર્યાય છે તે પણ વ્યવહાર નયનોજ ભેદ છે અને જે કાર્ય કારણ તથા નિમિત્ત નિમિત્તની એકતા છે તે પણ વ્યવહાર નયનોજ વિષય છે જેમકે આયુધૃત છે, અહિઆ ઘૃતરૂપ જે આયુના કારણરૂપ કહેલું છે તેમાં આયુરૂપતા માની છે. અથવા જેવી રીતે પર્વત બળે છે, માચટો માંચ શબ્દ કરે છે, બાલા ધુસે છે, ગંગામાં ઘોષ છે ઇત્યાદિ જે રૂપી વિષયક અનેક વ્યવહાર ભાષા છે તે સર્વ વ્યવહાર નયના વિષયને ધારણ કરવાવાળીજ જાણવી. તાત્પર્ય એવું છે કે જે વ્યક્તિ નો ભેદ છે તથા જે ઉત્કટ પર્યાય છે અને જે કાર્ય કારણની એકતા છે ઇત્યાદિ સર્વ વ્યવહાર નયનાજ ભેદ છે. (૨૩)

(હવે સંક્ષેપમાં સમાધાન કરે છે.)

એમબ્રહ્મવિષયનિરાકારીરે

કરતાં તસ સંકેત્ય

કેવળ બાલ બોધવારે

દેવસેન આ લોચ રે—પ્રાણી ૧૧૨૪૧

ભાવાર્થ—એવી રીતે નિશ્ચય અને વ્યવહારાદિ નયના ઘણા અર્થને ટાળીને તથા તેનો સંકેત કરીને દેવસેન આ આયો કેવળ બાળકને બોધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે. (૨૪)

વિવેચન—એવી રીતે ઘણા અર્થને ધારણ કરવાવાળા જે નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય તેનો ત્યાગ કરી ને અને ફરી તેજ નયનો સંક્ષેપ કરીને પાંચ કે સાત નયને બદલે નય નવ છે એમ અધિકતા કરીને મંદ બુદ્ધિવાલાઓને સમજાવવાને માટે નયચક્ર અંથના કર્તા શ્રી દેવસેન આચાર્યે આ રચના કરેલી છે જે શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી પોતાના અંતરુ ગૌરવ બતાવવાનો પ્રયત્ન હોવાનો સંભવ છે. (૨૪)

(ઉપસંહાર કરે છે.)

એમ બહુવધ નય ભંગસુરે

એક ત્રિવિધ પ્રયત્ન

પરખો હરખો હૈયડેરે

મુજસ લહી પરમથરે—પ્રાણી ॥૨૫॥

ભાવાર્થ—એ રીતે બહુ પ્રકારે નય અને લગથી દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયરૂપ એકજ અર્થને જાણો અને તે જાણી તેનો પરમ થ અહુણ કરીને હૃદયમાં હરિપિત થાઓ.

વિવેચન—આ પ્રકારે શ્રી જીતેશ્વર મહારાજે કહેવા સૂત્રોના ક્રમવાર જે નૈગમ આદિ જ્ઞાત અથવા પાંચ નયના અનેક ભેદ રૂપ સમૂહથી ઇચ્છાનુસાર કોઇ પણ એક જીવઆદિ પદાર્થનો દ્રવ્ય ગુણપર્યાય રૂપ નિશ્ચય કરીને બહુ પ્રકારના નય ગમભગને મમજો અને તેનો પરમાર્થ અહુણ કરી મુજસ પામો તથા હૃદયમાં આનંદને પ્રાપ્ત કરો (૨૫)

ઢાળી નવમી.

ઇમ ધનો ધણને પરચાવે—એ દેશી.

એક અરથ તિહુ લક્ષણે

જેમ સહિત કહે જીનરાજરે

તેમ સદહણા મન ધારતાં

સીજે સઘળા શુભ કાજરે

જનવાણી પ્રાણી સાંભળો—૧૧૧૧

ભાવાર્થ—જેવી રીતે જીનેશ્વર ભગવાન એકજ પદાર્થને ત્રણે લક્ષણે કરીને યુક્ત કહે છે તેમ મનને વિષે સદહણાને ધાર, કરવાથી દરેક શુભ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, હે ભગ્ય પ્રાણી ? તમે જીનેશ્વર મહારાજની વાણીને સાંભળો (૧)

વિવેચન—એકજ પદાર્થ જીવ કે પુદ્ગલ, ઘટ કે પટ જેવી રીતે ત્રણ લક્ષણે કરીને મંયુક્ત હોય છે એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ, અને દ્વૈત્ય એ ત્રણે લક્ષણ દરેક પદાર્થમાં હોય છે એમ શ્રી જીનેશ્વર મહારાજે ત્રિપદિમાં કહ્યું છે. ઉપન્નૈવા ધ્રુવૈવા વિગમેવા કથંચિત ઉત્પન્ન થાય છે, કથંચિત દ્વૈત્ય પણ રહે છે અને કથંચિત નષ્ટ થાય છે. આ રીતે દરેક પદાર્થ ત્રણ પ્રકારના છે આ ત્રિપદિના અર્થને અકુણ્ણ કરી તેમાં ઘટ્ટા રાખનાર ભગ્ય પ્રાણી અગિયાર પદાર્થને પ્રજ્ઞ કરે છે અર્થાત્ નમ્યગ્દર્શન પામીને મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ પદાર્થ નિત્ય છે, કોઈ પદાર્થ અનિત્ય છે, એમ જે નૈયયિકોનું

કહેવું છે તે જન મત પ્રમાણે યોગ્ય નથી કારણ કે અમુક પદાર્થ એકાંત નિત્ય અને અમુક પદાર્થ એકાંત અનિત્ય માનવાથી લોક ચુકિતથી પણ તેમાં વિરોધ આવે છે તેથી કરીને દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રોવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણે કરીને સંયુક્ત છે એમજ સમજવું જોઈએ. શ્રીમાન હેમાચાર્યજી એ કહ્યું છે કે હીપકથી તે આકાશ પર્યંત સમસ્ત પદાર્થ એક સ્વભાવને ધારણ કરવા વાળા છે અને સ્વાદ્વાદ મુદ્રાતું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. માટે તેમાંથી અમુકને નિત્ય અને અમુકને અનિત્ય કહેવું તે વિરોધ દર્શક છે.

(હવે ત્રિવિધ લક્ષણ રૂપ અર્થાતું વિવરણ કરેછે)

ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવપામે
 છેસમય સમય પરિણામરે
 પટ દ્રવ્ય તણે પ્રત્યક્ષથી
 નવિરોધ તાણે એ હામરે—જન ॥ ૨૧ ॥

સાચાર્ય—ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રોવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ કરીને છેએ દ્રવ્યનો પરિણામ સમયે સમયે પ્રત્યક્ષપણે દેખાય

એ એમાં જરાપણ વિરોધ જોવા નથી. (૨)

વિવેચન—દાણે દાણે ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રાવ્ય એ ત્રણે લ
દાણે કરીને છએ દ્રવ્યના પરીણામ થાય છે. હવે કોઈ કહે કે
જ્યાં ઉત્પાદ તથા નાશ છે ત્યાં દ્રાવ્ય નથી, અને જ્યાં દ્રાવ્ય
છે ત્યાં ઉત્પાદ તથા વ્યય નથી, જ્યાં છાયા છે ત્ય
તાપ નથી અને તાપ છે ત્યાં છાયા નથી તેવીજ
રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને દ્રાવ્ય એકજ સ્થળે રહ્યાં
શકેજ નહિ. આ શંકાના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે જેમ
ઉષ્ણ તથા શીત સ્પર્શ પરસ્પરના પરીહાસથી ક્રમવાર અગ્નિ
તથા જળમાં દેખાય છે અર્થાત્ એક બીજાના ત્યાગથી ઉષ્ણ
સ્પર્શ અગ્નિમાં અને શીત સ્પર્શ જળમાં દેખાય છે અને
તે બંને સ્પર્શનો કોઈપણ એક સ્થાનમાં સંગ્રહ કરીએ તો
વિરોધ આવે છે પરંતુ આ સ્થળે તો સર્વ લક્ષણ એક વસ્તુ
માં પ્રત્યક્ષ રૂપથી દેખાય છે અને એક બીજાને દૂર કરવાથી
કોઈપણ એક પદાર્થમાં કેવળ એક ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રાવ્ય
એ ત્રણે લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી દેખાતું નથી તો પછી આ
વિરોધ કેવી રીતે ઠી શકાય? માત્ર અનાદિકાળની એકાંતની
વાસનાથી પ્રાણી પરસ્પર વિરોધ દેખે છે પરંતુ પરમાર્થથી બે વિચા
ર કરે તો કોઈપણ જાતનો વિરોધ નથી. કેમકે સમયના નિશ્ચયથી

જે ધાય છે તેજ વિરોધ દૂર કરવાને કારણ રૂપ છે. (૨)

(ફરી પણ તેજ કહે છે.)

ઘટ મુકુટ સુવર્ણહ અર્થિયા
વ્યય ઉત્પત્તિ થિતિ ચેખંતરે
નિજ રૂપે હોવે હેમથી
દુખ હર્ષ ઉપેક્ષા વંતરે ॥૩॥

ભાવાર્થ—દુઃખ તથા હર્ષથી મુક્ત અને ઉત્પત્તિ. નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે જોમાં છે એવા મુવર્ણ ઘટ મુવર્ણ મુકુટ અને મુવર્ણ એ ત્રણે રૂપ બદલતા હોવા છતાં તેમાં મુવર્ણ તો પોતાના સ્વરૂપે સ્થિત છે. (૩)

વિવેચન—જુઓ કે એકજ હેમ દ્રવ્યને વિષે ઘટાકારે નાશ અને મુકુટાકારે ઉત્પત્તિ તથા હેમાકારે સ્થિતિ એ ત્રણ લક્ષણ પ્રાપ્તિ દેખાય છે કેમકે હેમ ઘટ ભાંગીને હેમ મુકુટ થાય છે, તેમાં જેનો નાશ તેને દુઃખ અને જેની ઉત્પત્તિ તેને હર્ષ પણ થાય છે અને મુવર્ણ કે જે નિરંતર પોતાનાજ રૂપમાં સ્થિત છે તેને મુખ કે દુઃખ કંઈ નથી આવી રીતે

સર્વસ્વ ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રૌઘ્ય પર્યાય દ્રવ્ય રૂપથી જાણવું જોઈએ સુવર્ણ જે દ્રવ્ય છે તે નિત્ય છે અને તેનાપર્યાય જે ઘટમુકુટ તે અધ્રુવ છે તેથી સમજવું જોઈએ કે જે દ્રવ્ય છે તે નિત્ય છે અને તેના પર્યાય અનિત્ય છે.



(હવે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવનો અલેહ સંબંધ દેખાડે છે)

ઘટ વ્યય તે ઉત્પત્તિ મુકુટની

ધ્રુવતા કંચનની એકરે

દલ એકે વર્તે એકદા

નિજ કારયશક્તિ અનેકરે—છન ॥૪॥

ભાવાર્થ—હિમના ઘટના વ્યય અને હિમના મુકુટની ઉત્પત્તિ એ બંને એક કારણ જન્ય છે તથા બંનેમાં સુવર્ણનું ધ્રુવપણું છે આવી રીતે એકજ પદાર્થમાં એકજ કાળે અનેક કાર્યની શક્તિ રહેલી છે. (૪)

વિવેચન—જે સુવર્ણના ઘટનો નાશ તેજ સુવર્ણનું રૂપ ટની ઉત્પત્તિ છે કેમકે ઘટનો નાશ અને મુકુટની

અને કાર્ય એકજ કારણથી ઉત્પન્ન થયા છે ન્યાયનો એવો સિ
 દ્ધાંત છે કે જે દ્રવ્યને દ્રવ્યના નાશથી ઉત્પન્ન થએલ છે તે એકજ
 દ્રવ્યના ઉપાદાન કારણથી ઉપાદેય છે. જેમકે જ્યારે ઘટ દ્રવ્ય
 નો નાશ થવાથી મુકુટ ઉત્પન્ન થયો તો ઘટ દ્રવ્યના નાશનું
 ઉપાદાન કારણ જે સુવર્ણ છે તેજ મુકુટનું કારણ છે
 આ રીતે ઘટનો નાશ અને મુકુટની ઉત્પત્તિ એકજ
 સુવર્ણ રૂપ કારણથી થયેલ છે. આ રીતે એકજ સુવર્ણના કા
 રણથી એકજ કાળે પૂર્વ પર્યાયનો નાશ, ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પ
 ત્તિ અને મૂળ દ્રવ્યનું દ્રુવપણું એ ત્રણે લક્ષણ સાથે રહે છે
 આ પ્રમાણે ત્રણે લક્ષણ કરીને સહીત એકજ વસ્તુના ત્રણે લક્ષણ
 એક અમયમાં છે તો પણ સુખ દુઃખ અને માધ્યસ્થપણું એ
 ત્રણે પ્રકારની શક્તિ જણાતી હોવાથી તેમાં ભિન્નતા પણ
 આમ ઘવી જોઈએ આજ હેતુથી સ્યાત્ ઉત્પન્ન થાય છે સ્યાત્
 નષ્ટ થાય છે અને સ્યાત્ દ્રુવ છે એવા વાક્યનો પ્રયોગ
 કરવો પડે છે, ઉપન્નેવા એ મૂળ પાઠમાં પણ જેવા શબ્દ છે
 તે સ્યાત્ અર્થનોજ ગ્રંથક છે જેમકે સર્પ કાળો કહેવાય છે
 પરંતુ સર્પના પેટનો લાગ કાળો નથી અને શેપનાગ જે
 કહેવાય છે તે તો વળી સદ્દેજ છે તો પણ સ્યાત્
 શબ્દના પ્રયોગથી એવું સંબોધન થઈ શકે છે. ત્રિપાદિનું મહા

ચાકયમાં પણ સ્થાત્કારની લજના છે (૪)

બહુ કારય કારણ એકજો

કહિયે તે દ્રવ્ય સ્વભાવરે

તો કારણ ભેદા ભાવથી

હોય કારય ભેદા ભાવરે—જના ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—અનેક કાર્યનું એકજ કારણ છે એમ દ્રવ્ય નો જો સ્વભાવ કહ્યો તો કારણના ભેદ ભાવ વગર કાર્યનો ભેદ ભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ? (૫)

વિવેચન—હવે જ્યારે એમ કહ્યું કે એક કારણથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે એવો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે એમ કે સુવર્ણ દ્રવ્ય એકજ અવ્યક્ત રૂપ છે, સુકુદૃઢ જે તેના વિકાર છે તેતો મિથ્યા છે, અને સુખ દુઃખ તથા માધ્યસ્થપણ એ ત્રણે કાર્ય કરવાની શક્તિ આ એકજ સુવર્ણ દ્રવ્યમા છે તો પછી કારણના ભેદ વગર કેવું ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે જે કદ્યાણનું સાધન છે તે પ્રત્યેકનું કારણ હોય છે અને જે અનિષ્ટનું સાધન છે તે પ્રત્યેકને હાનિ પહોંચાડે છે. અને બનેલી તિલ્લજેમાં ઇંચ કે અંધ

તે માધ્યસ્થનું કારણ છે તો પછી આ ત્રણ પ્રકારના કાર્ય એ રૂપ કારણ દ્રવ્યથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કાર્યગત દ્રષ્ટાંતને અનુસરીનેજ કારણગત શક્તિની કલ્પના કરવી જોઈએ જો એમ ન માનીએ તો અગ્નીના સંયોગે જે જળ છે તે દાહ ઉત્પન્ન કરવા વાળા સ્વભાવનું ધારક છે એ કલ્પના જુઠી પડશે માટે કાર્યભેદ થવાથી કારણ ભેદ અવશ્ય માનવુંજ જોઈએ. અને અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા વાળી જે શક્તિ છે, તે પણ એકત્વ અનેકત્વ રૂપ સ્યાદાદને સૂચીત કરેછે (૫)

(હવે આ વિષયમાં યોદ્ધનો મત કહે છે)

શોકાદિ જનને વાસના

ભેદ કાઢ બોલે બુદ્ધરે

તસ મતસકારની ભિન્નતા

વિણુ નમિત્તિ ભેદ ક્રિમશુદ્ધરે છનાદા

ભાવાર્થ—દ્રવ્યમાં જે શોકાદિ થાય છે તે લોક વાસનાના ભેદથી થાય છે પણ શોકાદિ કારણમાં વસ્તુનો ભેદ નથી

આ પ્રમાણે જે ઐદ્ધ કહે છે તે નિમિત્ત શુન્ય છે અને તેમાં મનરકારની ભિન્નતા હોવાથી તે શુદ્ધ કેમ થઈ શકે? (૧)

વિવેચન—ઐદ્ધ કહે છે કે ઉત્પાદ અને વ્યય એકજ કાળે થાય છે અને જેમ ત્રાજવાની બાને બાબુ એકજ સાથે ઉંચી નીચી થાય છે તેમ ઉત્પાદ અને વ્યય એકજ કાળે થાય છે કેમકે ક્ષણિક સ્વરૂપ લક્ષણને ધારણ કરવા વાળામાં ધ્રુવતા તો છેજ નહિ માટે શોકાદિની જે ઉત્પત્તિ છે તે ભિન્ન ભિન્ન લોકોથીજ થાય છે કેમકે એકજ શેરડી બધાને સુખરૂપ છે ત્યારે ઊંટને દુઃખરૂપ છે તેમજ સુવર્ણના ઘટ મુકુટાદિમાં સમજવું જોઈએ આ પ્રમાણે ઐદ્ધને નિમિત્ત ભેદ વિના વાસના રૂપ મનના વ્યાપારની ભિન્નતા કેવીરીતે થઈ શકે છે પરંતુ શોકાદિનું ઉત્પત્તિ કારણ જેમ ભિન્નભિન્ન છે તેમ નિમિત્ત પણ ભિન્ન અવશ્ય માનવું જોઈએ ૨૬)

(ઐદ્ધ મતનું સમાધાન કરે છે)

જે નિમિત્ત ભેદ વિણ જ્ઞાનથી
શક્તિ સંકટપ વિકટપરે

તો બાહ્ય વસ્તુના લોપથી

ન ઘટે તુજ ઘટ પટ જલપરે--જનાજા

ભાવાર્થ—જે નિમિત્ત વિના જ્ઞાન શક્તિથીજ સંકલ્પ અને વિકલ્પ થાય છે. તો બાહ્ય વસ્તુના લોપથી ઘટ પટ આદિ કલ્પના વાસનાથી કેમ નથી થતી ? (૭)

વિવેચન—જે નિમિત્ત ભેદ વિના વાસના વિશેષથી ઉત્પન્ન થએલો જે જ્ઞાન સ્વભાવ છે તેથીજ શોક પ્રમોદની કલ્પના થાય છે એમ જે કહોતો બાહ્ય વસ્તુનો નાશ થઈ જવાથી ઘટ પટ આદિ નિમિત્ત વિના કેવળ વાસના વિશેષથી ઘટ પટ આદિ આકાર રૂપ પરીણામ નથી ઉત્પન્ન થતું અને ઘટ પટ આદિ નિમિત્ત વિના વાસના વિશેષથી ઘટ પટાદિના આકારનું જ્ઞાન થાયનો મમત્ત્વ બાહ્ય વસ્તુનો નાશ થઈ જાય અને આંતરંગીક તથા બાહ્ય આકારના વિરોધથી બાહ્ય આકારને મિથ્યા કહેવાવાળા બૌદ્ધના મતથી તો ચિત્રના પદાર્થમાં રહેવાવાળા નીલ પીત્ત આદિ વર્ણોના આકારનું જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ થાય છે તેમજ ઉપા (દિન) આદિ આકાર તથા નીલ આદિ આકાર પણ વિરૂદ્ધજ થાય છે અર્થાત્ વાસનાનીજ વિશેષથી આકારનું પરિણામ ત

થા આકારનું જ્ઞાન થાય છે. બાહ્ય નિમિત્તની એમા કોઈપણ વાસના નથી એમ કહેવાથી બધાને શુન્ય માનવાવાળાને માધ્યમિક જોઈ છે તેનો મત આવે છે ક્ષણિક વાદીનો મત રહેતો નથી. અને કહ્યું છે કે જો વાસના હશે તો શું શું નહિ થઈ શકે? અને જો બાહ્ય પદાર્થ છે તથા વાસના નથી તો કાંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. કેમકે વાસના વગર બાહ્ય પદાર્થ બુદ્ધિમાં પણ આવી શકતો નથી તેથી વાસના કે જે પોતેજ પદાર્થને રચતી છે તેને કેમ દુર કરી શકાય. અને શુન્યવાદ પણ પ્રમાણની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ રૂપ જે એ પક્ષ છે તેનાથી અંડિત છે તેથી સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રણીત શુદ્ધ સ્યાદ્રાદના ધારક સંપૂર્ણ નયનો આદર કરવો જોઈએ. (૭)

(દળી પણ કાર્ય કારણ વિષે કહે છે.)

ઘટ નાશ મુકુટ ઉત્પત્તિનો

ઘટ એજ રૂપે હેતરે.

એકાંત ભેદની વાસના.

નૈયાયાદિક પણ કેમ દેતરે.--જન ૥૮૥

ભાવાર્થ—ઘટનો નાશ તેમ મુકુટની ઉત્પત્તિનું એકજ
-વરૂપે કારણ છે તો પછી નૈયાયીકો ઉત્પત્તિ અને વ્યયમાં
એકાંત ભેદની વાસના કેમ આપે છે (૮)

વિવેચન ઉપર પ્રમાણે શોકાદી ત્રણે કાર્યના ભેદથી ઉત્પાદ
વ્યય અને દ્વૈત્ય લક્ષણ સિદ્ધ કરવામાં આન્યું અને ત્રણે
લક્ષણે કરીને યુક્ત હોવાથી સુવર્ણ ઘટના નાશનું
અને સુવર્ણના મુકુટની ઉત્પત્તિનું કેવળ ઘટ દ્રવ્ય
પોતેજ કારણ છે કેમકે સુવર્ણ ઘટના નાશથી
અભિન્ન રૂપ સુવર્ણ મુકુટની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં
સુવર્ણ ઘટના અવયવોના વિભાગ આદિ હેતુઓજ છે. અને
એજ કારણથી મહાપટના નાશથી નાના કટકાની ઉત્પત્તિના
સંબંધમાં પણ એક જ તંતુના સંયોગનો નાશજ કારણ રૂપ
છે એવી કલ્પનાતો ધણો ગૌરવ રૂપે ગણાશે આ પ્રમાણે
જાણતા છતાં એક તંતુના નાશથી ગણીને તે જેટલાં તંતુઓના
સંયોગના નાશથી તે મટનો કટકો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ તંતુ-
ઓને નૈયાયિક નાશ અને ઉત્પત્તિની સવેથા ભેદ વાસના કેવા
રીતે માને છે? કેમકે નૈયાયિકના મતનું તો એવું વચન છે
કે “જે પદ્મમાં કલ્પનાનું જે રવ છે તે તો અમો માનતા નથી
અને જે પદ્મમાં કલ્પનાનું લ રવ છે તે અમો માન્ય

રાખીએ છીએ.” (૮)

(વળી પણ ઉદાહરણથી એજ કહે છે.)

દુગ્ધ વ્રત દધી જીમે નહિ

નવી દુધ દધી વ્રત ખાયરે

નવી દોઢ અગોરસ વ્રત જીમે

તેણે તિય લક્ષણજગ થાય રે—જનાડા

ભાવાર્થ—જેને દુધનું વ્રત હોય તે દહીં ખાઈ શકે નહિ અને દહીંનું વ્રત હોય તે દૂધ ખાઈ શકે નહિ અને જેને ગોરસનો ત્યાગ છે તે ખાંતેને ખાતો નથી આ રીતે પણ ઉત્પત્તિ આદિ ત્રિવિધ લક્ષણ યુક્ત વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે (૯)

વિવેચન—જે માણસને માત્ર દૂધજ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા છે તે માણસ દૂધ સિવાય દુધથી ઉત્પન્ન થએલું દહીં તે ખાઈ શકતો નથી, અને એજ રીતે જેને માત્ર દહીં ખાવાનો નિયમ હોય તે દુધ ખાઈ શકે નહિ. જે કે પરમાર્થથી જોતાં દહીં તે દુધના પરીણામ રૂપ છે અને તેથી દુધ દહિંના અભેદ.

માનીએ તે: દુધના નિયમથી દહીં ખાવામાં વ્રતભંગ થાય નહિ
અભેદની વિવક્ષા કરીએતો દુધ પીવાથી દહીંના વ્રતનો ભંગન
થાય અને દહીં ખાનારા મનુષ્યને દૂધના વ્રતનો નાશ ન થાય
અને જેને ગોરસનો ત્યાગ હોય તેને દુધ અને દહીં ખાનેને
ત્યાગ થાય આરીતે દહીં પણાથી ઉત્પત્તિ છે, દુધરૂપે નાશ છે, અને
ગોરસપણે ધ્રુવપણું પ્રત્યક્ષ છે. આદ્રષ્ટાંતથી સંસારના દરેક પદાર્થમાં
ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવપણું સમજવું જોઈએ જ્યાં દ્રવ્ય
પર્યાય છે ત્યાં ઉત્પત્તિ આદિ ત્રણે લક્ષણ કહેવા જોઈએ. અને
ઉત્પાદ વ્યયતથા ધ્રુવથી મહિત હોય તે પદાર્થ સત્ છે એવું
તત્ત્વાર્થનું વચન છે તેથી જે સત્તાથી પ્રત્યક્ષ છે તેજ સાક્ષાત્
ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રૌવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ છે (૬)

ઉત્પન્ન ધટે નિજ દ્રવ્યના

ઉત્પત્તિ નાશ કેમ હોયરે

મુણ ધ્રુવતામાં પહેલા ભલીયા

છે એનુગમ શકિત દોયરે—જન ॥ ૧૦ ॥

ભાવ'ર્થ—ઉત્પન્ન થએલા ધટમાં પોતાના દ્રવ્યની ઉત્પ
તિ તથા નાશ કેમ હોય શકે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે

છે કે ઉત્પત્તિ તથા નાશ એ બંને એકતા રૂપ શક્તિથી
 મુખપંજામાં રહેલ છે. (૧૦)

વિવેચન—જેની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે એવો જે ઘટ
 છે તેની ઉત્પત્તિના બીજાજ ક્ષણે નિજ ઘટ રૂપ સંબં-
 'ધની ઉત્પત્તિ બંને નાશ કેવી રીતે હોય? કેમકે પ્રથ-
 મ ક્ષણ સંબંધ રૂપ ઉત્તર પર્વાયની જે ઉત્પત્તિ છે તેજ પુર્વપર્વાય
 નું નાશપણું છે એવું અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે? એમ પૂછતાં
 જવાબ આપે છે કે પ્રથમ ક્ષણમાં જે ઉત્પત્તિ વિનાશ તે
 એકતા સ્વરૂપ શક્તિથી દ્વૌબ્યમાં મળેલાં છે તથા
 તે નિત્ય છે. અને ઘટની ઉત્પત્તિ તથા નાશનો
 સંબંધ ઉપલક્ષણી ભુતં થઈને બીજે ક્ષણે જણાય
 છે અને જો એમ કહેવામાં આવે કે આ સમયે
 ઘટ ઉત્પન્ન થયો અને આ સમયે નષ્ટ થયો તો પછી ઉત્પ-
 ત્તિ અને નાશની આ ક્ષણની વિશિષ્ટતાજ થઈ ગઈ કેમકે
 ઉત્પત્તિ અને નાશની વિશિષ્ટતા દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં નથી તેથી
 દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં આ ઉત્પન્ન થયો એવો પ્રયોગ નહિ થઈ
 શકે. અને ઘટ એ શબ્દથી પણ અહીંયા દ્રવ્યાર્થના આદેશથી
 મૃત્તિકા રૂપ દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું તેજ ચોખ્ખું છે અને તેથી
 મૃત્તિકા સામાન્ય રૂપે ઘટની ઉત્પત્તિ અને નાશ વિશેષ રૂપથી

ઘટ ઉત્પન્ન થયો નષ્ટ થયો એવો પ્રયોગ પણ થાય છે, આ પ્રકારનું કથન ચોક્કસ છે. (૧૦)

ઉત્પત્તિ નાશ ને અનુગમે
ભૂતાદિને પ્રત્યય ભાનરે
પર્યાયારથથી સચિ ઘટે

તે માને સમય પ્રમાણુરે—જન ૥૧૧૫

ભાવાર્થ—ઉત્પત્તિ તથા નાશની રૂઝુસૂત્રાદિ પર્યાયાર્થિ કે નયથી એકતા માનવાથી ભૂતાદિ પ્રત્યયનું ભાન સમય પ્રમાણુ નિશ્ચય નયથી ઘટીત થાય છે. (૧૧)

વિવેચન—ઉત્પત્તિ તથા નાશ એ બંનેની એકતામાં પર્યાયાર્થિક જે રૂઝુસૂત્ર આદિ નયછે તેથી ભૂત આદિ પ્રતીતિનું જ્ઞાન સમય પ્રમાણુ ઘટે છે કેમકે નિશ્ચય નયથી કજ્જમાણે નહિ એ વચનને અનુસરિને ઉત્પન્ન થવા વાળા ઘટને ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે પરંતુ વ્યવહાર નયથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થયું અને ઉત્પન્ન થશે તેમજ નષ્ટ થાય છે નષ્ટથયું અને નષ્ટ થશે એ વિભક્તિથી જે કાળ ત્રયનો પ્રયોગ છે તે પ્રયોગ પ્રતિક્ષણે પર્યાય અને નાશ રૂપ મતને કહેવા વાળો જે રૂઝુસૂત્રનય છે તેથી જ્ઞાન જે વ્યવહારછે તે વ્યવહારનયને શ્રદ્ધા કરીને કહેવાય છે

એમ કે 'ઋતુસુત્રનયતો સમય પ્રમાણુ વસ્તુને માન્ય શણેછે તેમાં જે પર્યાયની વર્તમાન ઉત્પત્તિ તથા નાશ વિવક્ષિતછે તેને લીધેજ ઉત્પન થાયછે અને નષ્ટ થાયછે એમ કહેવું' યોગ્ય છે અને વર્તમાન પર્યાયમાં જે ભુત તત્વછે તેને લીધે ઉત્પન થયું અને નષ્ટ થયું એમ કહેવાયછે અને તેમાં જે ભુત તત્વછે તેને અનાગતની પેઠે વિચાર કરીને ઉત્પન્ન થશે નષ્ટ થશે એમ કહેવાયછે તાત્પર્ય એવુંછે કે વર્તમાન કાળ ભૂતની અપેક્ષાથી ભવિષ્યછે, આગામી કાળની અપેક્ષાથી તે ભુતછે અને વર્તમાનતો પોતે છેજ આ પ્રમાણુ આદિ કાળમાં સર્વત્ર ત્રણે કાળનો વ્યવહાર થઈ શકેછે આજરીતે અનાગત કાળમાં પણ આ સર્વ વ્યવહાર સ્વાત્ શબ્દના પ્રયોગથી સંભવછે અર્થાત કંથચિત્ ભુત કાળપ્રાપ્ત્યાદિ કથન યોગ્યછે કેમકે સર્વ કાળમાં સર્વ કાળને વ્યવહાર થઈ શકેછે (૧૧)

જે તુજ ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટનો

વ્યવહાર નાશનો હૃદયે

વ્યવહારે ઉત્પત્તિ આદરે

તો પહેલા અછતિ વિશિષ્ટરે-જન ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—જો ઉત્પત્તિ સહિત નાશનો વ્યવહાર માન્ય હોયતો તે વ્યવહારમાં નાશ સહિત ઉત્પત્તિ થાય છે એમ પણ માનો (૧૨)

વિવેચન—જો ઉત્પત્તિ સહિત નાશનો વ્યવહાર થાય છે તો તે વ્યવહારમાં જે નાશ સહિત ઉત્પત્તિ છે અર્થાત્ અસિદ્ધ શિષ્ટ જે ઉત્પત્તિ છે તેનો સ્વીકાર કરે તાત્પર્ય એવું છે કે ઉત્પત્તિ ધારા રૂપ નાશ વિષયમાં ભૂત કાળાદિ અનુભવ નથી હોતો અને નશ ધાતુ ના અર્થમાં નાશ તથા ઉત્પત્તિ બંનેને ગ્રહણ કરીને તે નાશ ની ઉત્પત્તિ કાળત્રયની સાથે અન્વયનો સંબંધ કહો છે તો એમ કહેવા વાળાને નષ્ટ થતા સમયની સાથે નષ્ટ થયેલ એવો પ્રયોગ ન થઈ શકે કેમકે તે કાળમાં નાશ અને ઉત્પત્તિનું અતીત કાલ પાછું નથી. આ પ્રમાણે જો વ્યવહારનું સમર્થન કરવામાં આવતું હોય તો વ્યવહારમાં ઉત્પત્તિ દ્વણનો સંબંધ માત્રજ કહો અને ત્યારે ત્યાં પ્રાગ ભાવ દ્વસંતા કાળત્રય રૂપ થી કાળત્રયના અન્વયનું સમર્થન કરે છે અને એવો વિચાર કરોછો કે ઘટના વર્તમાનત્વાદિમાં અને નાશના વર્તમાનત્વાદિનો વ્યવહાર નથી થતો પરંતુ ક્રિયા નિષ્ઠ જે આ પરિણામ રૂપ વર્તમાન તથા અતિતત્વ છે

તેને લીધેજ નષ્ટ થાય છે, નષ્ટ થયું તથા ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયું એ રીતે નશ ધાતુની આગળ વર્તમાન તથા ભૂતકાળના પ્રત્યયના વ્યવહારનું સમર્થન કરવું જોઈએ. આજરીતે અર્થાત્ એક કાળમાં બીજા કાળની અપેક્ષાથી ભુત કાળાદિ માનીને ક્રિયામાં, કાળની એકજ સમયમાં વિવક્ષા કરી ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયું, નષ્ટ થાય છે અને નષ્ટ થયું ઈત્યાદિ વ્યવહાર છે. આ પૂર્વોક્ત રીતીએ નિહાંત મતમાં ભુતકાળાદિ પ્રયોગની સંભાવના થઈ શકે છે અને બીજાના મને તો આ મમયે આઘટ નહ થયો એવો વ્યવહાર પ્રથમ ક્ષણે સર્વથા નથી થઈ શકતો કેમકે પ્રથમ ક્ષણમાં નશ્યમાન ક્રિયા થઈ શકે છે ત્યારે તેને નાશાનુકૂળ ક્રિયાનો ભૂતકાળ કેવી રીતે ઘોષિત થાય છે? અને નયનો ભેદ માનવાથી તો થઈ શકે છે અર્થાત્ ભવિષ્ય કાળની અપેક્ષાથી તેમાં ભુતત્વના આરોપથી નશ ધાતુના ભુતકાળના પ્રયોગની કોઈ અનુપપત્તિ નથી જે સમયમાં નશ્યમાન રૂપક્રિયા થઈ રહી હોય છે તે ક્ષણની તો અનુપપત્તિ વ્યાપીકા છે અને તેજ ક્રિયાના અધિકરણી ભુત જે દ્વંસ છે તેના અધીકરણની પણ ક્ષણજે કારણતે ક્ષણમા દ્વ સાનુકૂળ ક્રિયા થઈ રહી છે તેથી કરીને સ્વ ધિ કરણ ક્ષણત્વ વ્યાપક તથા સ્વાધિ કરણી સ્તુત દ્વ સાંધિ કરણત્વ સ્વરૂપતા અનુત્પન્નત્વમાં ચાલી ગઈ. આજ

બાળત આ ગાથામાં કહેલી છે જેમ ઉત્પન્નમાન કાળમાં
ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થએલું નષ્ટ થાય છે એવા બે ભેદ
કહીને ત્રિકાલ વિશેષને વિશેષિત કરે છે. (૧૨)

ઉત્પત્તિ નહિ જો આગળે

તો અનુત્પન્ન તે થાય રે

જમનાશવિના અવિનષ્ટ છે

પહેલા તુજ કેમ સુહાયરે—જન ૥૧૩૯

ભાવાર્થ—જો પ્રથમ દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ ન થઈ
અને અનુત્પન્ન થાય છે એમ જો વ્યવહાર માને છે તો
નાશ વિના જો અવિનષ્ટ છે તે પ્રથમ કેમ નથી રૂથતું? (૧૩)

વિવેચન—જો દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ નથી થતી તો
તે ઘટ આદિ તે દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં અનુત્પન્ન થાય છે
અને જેમ નાશ વિના અનષ્ટ થયું એમ જો કહેવાય તો તે
કેમ રૂથતું નથી? કારણ કે પ્રતિક્ષણે ઉત્પાદ નાશ પરિણામ
દ્વારા માનવા યોગ્ય છે અને જો દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં દ્રવ્યાર્થ દેશની અપે-
ક્ષાથી ઉત્પત્તિનો વ્યવહાર તમે કહો છો તો નાશના વિના નાશ વ્ય-
વહાર થવો પણ યોગ્ય છે અને એજ રીતીથી ક્ષણના અંતરભાવથી

દ્વિતીયાદી ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને ક-
 ર્પનારહિત અનુત્પન્નતા પણ નથી થઈ શકતી જો કે આ ક-
 ર્પનાથી અનુત્પત્તિ દશામાં પણ ક્ષણની અપેક્ષાથી ઉત્પન્નતા-
 માની છે તેપણુ પ્રતિક્ષણ ઉત્પત્તિ વિના પરમાર્થમાં તે અનુ-
 ત્પન્નતાજ યુક્ત છે. (૧૩)

(મોક્ષમાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવ છે એમ જણાવે છે)

એણે ભાવે ભાસિઓ
 સંમતિ માંહે એ ભાવરે
 સંઘયણાદિક ભવ ભાવથી
 સીજંતા કેવળ જાયરે—છન ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—સંમતિ અંતમાં પણ એજ અભિપ્રાય દર્શા-
 વ્યો છે કે સંઘયણાદિક ભવ ભાવથી સિદ્ધ થતી વખતે જ
 વરથ કેવળ પ્રયાવથી કવળજ્ઞાન પણ જતું રહે છે. (૧૪)

વિવેચન—આ પ્રકારે પ્રતિક્ષણના પરીણામથી સંપુર્ણ દ્ર-
 વ્યોમાં ત્રિવિધ લક્ષણનો યોગ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, આજ

અભીપ્રાયથી સંમતી ગ્રંથમાં પણ ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો છે કેમકે સંઘયણુ આદી ભવના ભાવથી સિદ્ધ થતાં
અર્થાત્ અષ્ટવિધ કર્મોનો નાશ કરતા હવને મોક્ષ સમયમાં
કેવળ જ્ઞાન જનું રહે છે આ અર્થે પ્રમાણ છે જ્યારે સિદ્ધ
થાય છે ત્યારે સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવળ
જ્ઞાન પણમાં તેજ નીત્યપણું છે કેમકે મોક્ષ
જવાના સમયમાં પણ વ્યય તથા ઉત્પાદ થાય છે
અને અસિદ્ધ દ્રવ્યથી પરિણત સિદ્ધ દ્રવ્યનું જે જ્ઞાન થાય છે
તેથી મોક્ષમાં પણ ત્રણ લક્ષણ પ્રગટ થાય છે. આજ અભિ
પ્રાયનો ભાવાર્થ સમજવાને કહ્યું છે કે “સંઘયણુદિ જે ભવ
સ્થ કેવળ વિશેષના પર્યાય છે તે સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થતા
હવને નથી થતા તેથી તેનો વ્યય થાય છે અને સિદ્ધ વ્યયથી
આ જે અર્થ પર્યાય ઉત્પન્ન થએલ છે તેથી સિદ્ધ કેવળ જ્ઞા
નની ઉત્પત્તિ છે કેમકે સુત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળ ભાવ નષ્ટ
થઇને બદલામાં કેવળ જ્ઞાનજ આવે છે અર્થાત્ સિદ્ધ કેવળ
જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અને આજ ભાવની અચેક્ષાથી
કેવળ જ્ઞાન બે પ્રકારના બાણુવા (૧) ભવસ્થ કેવળ જ્ઞાન
અને (૨) સિદ્ધ કેવળ જ્ઞાન આ પ્રમાણે મૂળમાં ઉપદેશ છે
અને આ રીતે સ્થૂલ વ્યવહાર નયથી સિદ્ધમાં પણ ત્રિવિધ

લક્ષણુ યુક્તતાનું આગમન થયું પરંતુ સૂક્ષ્મ નયથી સિદ્ધ
 પર્યાયમાં ત્રૈલક્ષણ્ય નહિ આવ્યું કેમકે ઋજુસૂત્ર આદિ જે
 સુક્ષ્મ નય છે તે સમય સમયમાં ઉત્પાદ તથા વ્યયને ધારણ
 કરે છે તેથી તે પ્રતિલક્ષણના ઉત્પાદાદિને લઇને તંથા દ્રવ્યાર્થિક
 નયથી લઇને પૂર્વોત્તર પર્યાયમાં દ્રવ્યત્વ રૂપથી ઉત્પત્તિ તથા
 નાશને એકતાથી ગ્રહણ કરીને જે સિદ્ધ પર્યાય
 ની માથે કેવળ જ્ઞાન છે તેમાં ત્રિવિધ લક્ષણની સંગતિ
 સારી રીતે થઇ શકે છે અને તેનેજ સુક્ષ્મતા જાણવી જોઇએ
 એમ વિચારીને હવે બીજો પક્ષ પ્રગટ કરે છે. તે એ પ્રમાણે
 છે કે મોક્ષમાં જે ઉત્પત્તિ આદિ ત્રિવિધ લક્ષણતા થાય છે
 તે સિદ્ધ દ્રવ્યની એકતાના અનુગમથી થાય છે જે કેવળજ્ઞાન
 પ્રથમ ભવસ્થ ભાવમાં સ્થિત હતું તેજ સિદ્ધસ્થદશામાં કેવ
 લ્ય છે ભવસ્થ પર્યાયનો તો નાશ થાય છે અને તે ભવસ્થ
 પર્યાયના નાશના સંન્નિધાનથી મોક્ષ સંજ્ઞક પર્યાયની ઉત્પત્તિ
 થાય છે અને પુર્વ ભવસ્થ પર્યાય તથા સિદ્ધ પર્યાય એ બંને
 દશામાં કર્મોના વિયોગથી ઉત્પન્ન જે કેવળજ્ઞાન છે તે ધ્રુવ
 છે તે કારણથી આ ત્રણે લક્ષણ મોક્ષમાં પણ જાણવા જોઇએ.
 ભાવાર્થ તો એ છે કે જે સંઘગણાદિ ભવસ્થ કેવળ વિશેષના
 પયોય છે તે પર્યાય સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થતા જે ભગવાન છે તેના

સિદ્ધમાન સમયમાં નથી, તેના ચાલ્યા જવાથી વ્યય થાય છે અને સિદ્ધત્વ રૂપથી મોક્ષ લક્ષણ અર્થ પર્યાય ઉત્પન્ન થયા છે તે કારણથી તેની ઉત્પત્તિ હોવા છતાં સિદ્ધત્વ પર્યાયનીપણ પ્રતીત થાય છે તેથી કરીને ધ્રુવત્વ અવ્યાહત છે તાત્પર્ય કર્મો નો નાશ થવાથી પણ જે કેવળજ્ઞાન થયું હોય છે તેના ઉત્પન્ન થવાથી સિદ્ધ દશાને પ્રાર્થ થએલ જીવને સંઘયણાદિનો અભાવ થઈ ગયો એ અપેક્ષાએ વ્યય છે અને સિદ્ધત્વઉત્પન્ન થયું તે અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે તથા પૂર્વ દશામાં ઉત્પન્ન જે કેવળ પર્યાય છે તેનો નાશ નહિ થવાથી તે દ્રોવ્ય છે આ પ્રકારે ઉત્પાદ વ્યય અને દ્રોવ્ય રૂપ ત્રણે લક્ષણ મોક્ષ દશામાં પણ પુર્ણપણે છે (૧૪)

(એજ જાણત ને સિદ્ધ કરે છે)

તો સિદ્ધ પણે વલી ઉપજે

કેવલ ભાવે છે તેહરે

વ્યય ઉત્પત્તિ અનુગમથી સદા

શિવમાં તિય લક્ષણુ એહરે-જન ૥૧૫૬

ભાવાર્ગ—જે સવસ્થ દશામાં કેવળ જ્ઞાન હતું તે સિદ્ધ રૂપમાં પણ ઉપજે છે મટિ વ્યય અને ઉત્પાદ દુર્મેશાં

અનુગમથી છે એવી રીતે મોક્ષમાં પણ ત્રણ લક્ષણ છે (૧૫)

વિવેચન—જે ભવસ્થ પર્યાયની અપેક્ષાને ધારક કેવળ જ્ઞાન પ્રથમ ભવસ્થ દશામાં સ્થિત હતું તે સિદ્ધાવસ્થામાં પણ થાય છે અહીં આ ભવસ્થના ક્ષીણ થવાથી અને સિદ્ધત્વના ઉત્પન્ન થવાથી વ્યય તથા ઉત્પાદ થાય છે અને નિત્ય અર્થાત્ કુલ પહું એવી રીતે છે કે વ્યય અને ઉત્પત્તિએ બંનેની જે એકતા છે તેથી કેવળ જ્ઞાન કુલ છે આ રીતીએ મોક્ષમાં લક્ષણ ત્રય સિદ્ધ થાય છે પણ આ લક્ષણ ત્રય કાલ્પનિક છે કારણકે પદાર્થના વિચાર કરવાના અનેક પ્રકાર છે એજ કારણથી સ્વપ્નનેવા વિગમેવા ધ્રુવેવા કથયિત્ ઉત્પન્ન થાય છે કથયિત્ નષ્ટ થાય છે અને કથયિત્ કુલ છે ઇત્યાદિ વાક્યની યોજના થાય છે અર્થાત્ આ ઉત્પાદ આદી કેાઈકેાઈ અપેક્ષાથી નિરૂપીત થાય છે (૧૫)

જે જ્ઞેયાકારે પરીણમે

જ્ઞાનાદિક નિજ પર્યાયરે

વ્યતિરેકે તેથી સિદ્ધને

તિય લક્ષણ ઇમપણુ થાયરે જીનો ૧૬૥

ભાવાર્થ—જે કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન આદી પોત નોં
પર્યાય સ્વેચ્છાકારે પરીણમેષે તેથી સિદ્ધ પ્રતિક્ષણે સ્વેચ્છા વ્યતિરેક
થી અન્ય અન્ય થાય છે એ હેતુથી પણ સિદ્ધ ત્રણે લક્ષણ
ના ધારક છે. (૧૬)

વિવેચન—જે કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન વિગેરે સ્વેચ્છા
વસ્તુના આકારથી પરિણત છે તે પોતાના પર્યાયને પ્રતિક્ષણે
વ્યતિરેકથી સિદ્ધના હોવાને અન્ય અન્ય હોય છે આ પ્રકારે
પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ લક્ષણના ધારક છે જેમકે જે આદિ પર્યાય
વર્તમાન કાળમાં સ્થિત છે તેનો દ્વિતિયાદિ ક્ષણમાં નાશ
થશે અને ભુત આકારથી ઉત્પાદનું આકારાત્વ થશે અને કેવળ
જ્ઞાન તથા કેવળ દર્શન રૂપથી અને કેવળ મત્ર ભાવથી તેમાં
ધ્રુવપણું છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાયમાં ઉત્પાદ વ્યય અ
ને દ્રાવ્ય એ ત્રણે ભાવનાં વિચર કરશે. જોગ્યે. એવી રીતે
સ્વેચ્છા અને દ્રશ્ય પદાર્થના આકારના મંજાંધથી કેવળનું ત્રણ
લક્ષણપણાનું કથન કર્યું છે. (૧૬)

(હવે સિદ્ધાન્તિક શુદ્ધ દ્રવ્યને ત્રણ લક્ષણ ચુકત કહે છે.)

ઇમ જે પર્યાયે પરિણમે

દાણ સંબધે પણ ભાવરે

તેથી ત્રિય લક્ષણ સંભવે

નહિતો તે થાય અભાવરે-છન ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—એમ જે દ્રવ્ય ક્ષણ સંબંધે પશ્ય પર્યાયથી પ
રિણમે છે તે તેજ ભાવથી ત્રિવિધ લક્ષણ યુક્ત સંભવે છે
નહિતરતો તે અભાવ રૂપ થાય (૧૭)

વિવેચન—આ રીતે જે (ભાવ) પદાર્થ ક્ષણના સંબં
ધથી પશ્ય પર્યાયથી પરિણમનને પ્રાપ્ત થાય છે તે તેજ ભાવ
થી ત્રિવિધ લક્ષણ સંપન્ન નહિ માનોતો તે અભાવ સ્વરૂપજ
થઈ જશે આમાં વિશેષ સમજવાનું એ છે કે ક્ષણ શબ્દ
થી દ્વિતિયાદિ ક્ષણનું શરૂઆત પ્રથમ ક્ષણે ભાવોગી સાધના
સંબંધથી પરિણમનો નાશ થયો અને બીજા ક્ષણના સંબં
ધથી પરિણામ ઉત્પન્ન થયું અને બંને ક્ષણના સંબંધ માત્રથી
ધ્રુવાવધે આ પ્રકારે કાળના સંબંધથી ત્રિવિધ લક્ષણનો સંભવ
હોવામાં આવ્યો અને જે કદી એમ ન હોય તો વસ્તુ અ
વસ્તુ થઈ જશે કેમકે ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રોવ્ય સંબંધજન્યતાજ
ભાવનું લક્ષણ છે અને એ ત્રિવિધ લક્ષણ સંબંધના અભાવમાં
તો પદાર્થ શશવિષાણુ (સસલાનાં શીંગડાં) ની પેઠે અભાવ
રૂપતાને પામી જશે (૧૭)

નિજ પર્યાયે એકદા

બહુ સંબંધે બહુ રૂપરે

ઉત્પત્તિ નાશ એમ સંભવે

નિયમે ત્યાં દ્વૈત્ય સ્વરૂપરે—છના ૧૮૥

ભાવાર્થ—પોતાના પર્યાયથી અને પારકા પર્યાયથી ઘણા સંબંધે અને ઘણા પ્રકારે એવી રીતે ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવે છે અને નિશ્ચયે કરીને ત્યાં દ્વૈત્ય સ્વરૂપે હોય છે. (૧૮)

વિવેચન—એકજ કાળે પૂર્વોક્ત રીતીએ પોતાના પર્યાય થી અર્થાત્ હવ પુદ્ગલના તથા પરપર્યાયથી અર્થાત્ આકાશ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ નાશ અને દ્વૈત્યના વિષયમાં અનેક પ્રકારના સંબંધને આકાર નિશ્ચય રૂપથી સંભવે છે. કેમકે જેટલા આપણા પર્યાય છે તેટલીજ ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે અને ઉત્પત્તિ નાશમાં અનેકાકાર હોવાથી દ્વૈત્યમાં પણ તેજ નિશ્ચયપણે છે અર્થાત્ જેટલા ધ્રુવ સ્વભાવ છે તેટલાજ તેના આકાર છે અને પુર્વાપર પર્યાયમાં અનુગત જે આધારાંશ છે તે પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રમાણેજ યથેઃ આમાં સંમતિ મંથદુઃ પ્રમાણ છે તેમાં કદાંચેકે એક સમયમાં એક

એક દ્રવ્યના અનેક ઉત્પાદ થાય છે અને ઉત્પાદ જોટલા જ તેના નાશ પર્યાય થાય છે આ કથન વ્યવહાર માર્ગથી અને ઉત્સર્ગ માર્ગથી સ્થિરતા નિશ્ચિત છે અર્થાત ધ્રુવત્વ નિશ્ચિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉમજ્જન નિમજ્જન ભાવશાલી ક્ષણ ક્ષણમાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ યુક્ત જલ કલ્લોલ અનેક થાય છે અને જળ તો તેજ પોતાના પરિમિત આકારની સ્થિતિથી પરિણત છે તેથી કરીને તે જલકલ્લોલના સંભવથી તેની પ્રકટતા તથા અપ્રકટતા થતી રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. (૧૮)

(હવે ઉત્પાદના ભેદાનુ કથન કરે છે)

દ્વિવિધ પ્રયોગજ વીસસા

ઉત્પાદ પ્રથમ . અવિશુદ્ધરે

તે નિયમે સમુદય વાદનો

યતને સંયોગજ સિદ્ધરે—જન ॥૧૯॥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ બે પ્રકારે છે (૧) પ્રયોગજ અને (૨)

વિશ્રસા તેમાં પ્રથમ ઉત્પાદ અવિશુદ્ધ છે કેમકે નિશ્ચયે કરીને તે સમુદાય વિવાદથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૯)

વિવેચન—ઉત્પાદ બે પ્રકારના છે (૧) પ્રયોગથી અને (૨) વિશ્રસાથી અર્થાત્ એકતો પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ છે અને બીજો સ્વભાવજનિત ઉત્પાદ છે તે બંનેમાં પ્રથમ પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અવિશુદ્ધ છે તથા તે નિર્ધારિત નિયમથી સમુદાયના વિવાદથી ઉત્પન્ન થાય છે એથી કરીને ચત્તે કરીને અવયવોના સંયોગથી સિદ્ધ કરેલ છે અને આ બાબતમાં સંર્ભાત ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે ઉત્પાદ ના બે ભેદ છે ૧ પ્રયોગજનિત અને ૨ વિશ્રમાજનિત તેમાંથી પ્રયોગજનિત ઉત્પાદ સમુદય વાદથી વ્યવહાર હોવાથી અવિશુદ્ધ કહેલ છે. (૧૯)

(હવે ઉત્પાદનો બીજો ભેદ કહે છે)

સહજે થાય તે વીસસા

સમુદય એકત્વ પ્રકારે

સમુદય અચેતન બંધનો

વસી સચિત મિસ નિરંધારક—અતઃ ૧૨૦

ભાવાર્થ—અને જે સ્વાભાવિક પદો ચત્તે વિના ઉત્પન્ન થાય તે વિશ્રમા ઉત્પાદ કહેવાય તેના બે ભેદ છે (૧) સમુદ

યજ્ઞનિત અને (૨) એકત્વીક જે સમુદય જનિત વિશ્રસા ઉત્પાદ તે અચેતન રક્ક ધ અને 'સચિત મિશ્ર શરીર વર્ણાદિક ના તેથી નિરધાર થાય છે. (૨૦)

વિવેચન—ઉત્પાદના બીજા લેહનું નામ વિશ્રસા ઉત્પાદ છે વિશ્રસાનો અર્થ એવો છે કે જે ચત્ત વિના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય તે વિશ્રમા ઉત્પાદ છે તે પણ જે પ્રકારે છે. (૧) સમુદય જનિત અને (૨) એકત્વીક તે બનેમાંથી અચેતન રક્ક ધથી ઉત્પન્ન સમુદયજ પ્રથમ વિશ્રસા ઉત્પાદ છે જેમકે અચેતન મેઘાદિથી સમુદય પુદ્ગલોનો ઉત્પાદ થાય છે બીજા સચિત મિશ્રથી ઉત્પન થએલો વિશ્રસા ઉત્પાદ છે શરીર વર્ણાદિકનો નિર્ધાર આ લેહથી સમજવો જોઈએ, વર્ણાદિકના જે પુદ્ગલ છે તે સચિત છે પરિણતિથી પરિણમનને પ્રાપ્ત થએલ તે ને આકારના વર્ણાદિ રૂપ પુદ્ગલોનો એકત્વ પ્રકાર અર્થાત અનેક પ્રકારના વર્ણાદિ રૂપ મળીને તથા ઉત્પાદની ધારાથી પરસ્પર પિંડરૂપ થઈને અવયવ સ્વરૂપ અને અવયવના ધર્મથી દેહ સ્વરૂપ દેખવામા આવે તેવા આકારના ધારક પરમાણુનો જે શરીર આદી પિંડનો અતિશય રૂપથી નિર્ધાર અર્થાત શરીરના રૂપની અવસ્થા થાય છે તે સચિત મિશ્રથી ઉત્પન્ન એકત્વ પ્રકારક બીજા વિશ્રસા નામનો

ઉત્પાદ છે આજ વિષય પન્નવણા અને ઠાણાંગ મુત્રમાં કહેલે છે પુદ્ગલ ત્રણે પ્રકારે પરિણત છે (૧) પ્રયોગ પરિણત (૨) મિશ્ર પરિણત અને (૩) વિશ્રસા પરિણત આ ત્રણે માં પ્રથમ જે પ્રયોગ પરિણત પુદ્ગલ છે તે જીવના પ્રયોગ થી અર્થાત્ જીવના વ્યાપારથી સંયુક્ત શરીરાદિ સચિત છે. મિશ્ર પરિણત એ છે કે જે પુદ્ગલ જીવથી મુક્ત છે જેમકે કલેવર આદિ અને વિશ્રસા પરિણત પુદ્ગલ એછે કે જે સ્વભાવથીજ પરિણત છે જેમકે ઇંદ્રનું ધનુષાદિ આ પ્રકારનો સિદ્ધાંત હોવાથી અહીયાં સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થવા વાળો જે વિશ્રસા નામનો લેહ છે તેના બે પ્રકાર જાતાં વ્યા છે તેમાં અચેતન સ્કંધ (અચેતન પુદ્ગલોનો સમુદાય) થી ઉત્પન્ન સમુદય નામનો પ્રથમ લેહ છે અને સચિત્ત મિશ્રથી ઉત્પન્ન અર્થાત્ ચેતન સહિત પુદ્ગલોથી મળેલા પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન એકત્વ પ્રકારના ધારક શરીર આદિના વર્ણ આદિનો નિર્ધાર સજ્જક દ્વિતીય લેહ છે આ બંનેમાં બે વિશેષતા છે કે સ્વાભાવિક પરિણમનમાં અચિત્ત પુદ્ગલોથીજ ૨. સાધ્ય વ્યવહારને ઉપદેશ કરેલો છે અને એકત્વિક વિશ્રમે ત્યાંદમાં સચિત્ત અચિત્ત બંને પ્રકારના પુદ્ગલોથી સાધ્ય વહારનો ઉપદેશ છે (૨૦)

(વળી ઉત્પાદનાં ભેદ દર્શાવે છે.)

સંયોગ વિના એકત્વનો
તે દ્રવ્ય વિભાગે સિદ્ધરે
જીમ ખંધ વિભાગે અણુપણુ
વલી કર્મ વિભાગે સિદ્ધરે-જન ૥૨૧૥

ભાષાર્થ—સંયોગ વિના જે વિશ્વસા ઉત્પાદ છે તે એકત્વિક છે અને તેના દ્રવ્યાંશથી ઉત્પાદ બાણવો જેમ ખંધના વિભાગથી અણુનો ઉત્પાદ થાય છે અને કર્મોના વિભાગથી જીવની સિદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે (૨૧)

વિવેચન—સંયોગ વિનાનો જે વિશ્વમા નામનો ઉત્પાદ છે તે એકત્વ છે અને તેજ એકત્વનો દ્રવ્યાંશથી અર્થાત્ તેદ્રવ્યના વિભાગથી સિદ્ધતા (ઉત્પાદ) બાણવી ભેદજે જેમ કે જે પ્રદેશાદિ સ્કંધના વિભાગથી પદ્મણુ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ તથા કર્મોના વિભાગ થઈ જવા પછી મિદ્ધ પણુનો ઉત્પાદ એવવયવોના સંયોગથી જ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે પરંતુ થી ઉત્પત્તિ નથી થતી એવી રીતે કેટલાએક સંયોગના મતમાં એક તંતુ આદિના વિભાગથી

રીતે ઘટીત થઇ શકેછે પ્રતિબંધક કાળ ભાવને અથવા શેષ
 અવસ્થિત અવયવ સંયોગથી અને કોઇ જગ્યોએ વિભાગથી
 દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં કારણતા માનવી જોઇએ આથી વિભાગ
 કરીને પરમાણુની ઉત્પત્તિ પણ અર્થથી સિદ્ધ
 થઈ ગઇ અને સંમતી શાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે સૂચિત કરેલું છે
 જેમ “ કોઈ કોઈ તો દ્રવ્યાંતરના સંયોગથીજ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ
 માને છે અને તર્કમાં કુશળ વિદ્વાન તો વિભાગથી પણ
 દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ચાહે છે કેમકે આણું તથા દ્વયલુક દ્રવ્યોથી
 પણ આણુ દ્રવ્યમાં ઉત્પત્તિ માની લીધેલી છે તેથી કરા
 ને દ્વી પ્રદેશ આણુ સ્કંધના વિભાગથી આણુ પ્રમાણુ દ્રવ્યની
 ઉત્પત્તિ આણુજન્ય, આણુ થઈ શકે છે આથી એવો અર્થ સ-
 મજવાનો છે કે જેમ પરમાણુની ઉત્પત્તિથી અર્થાત્ દ્વીપ્રદેશ
 સ્કંધના વિભાગથી જન્ય છે તેજ પ્રમાણુ જે સંયોગથી સ્કંધ
 સિદ્ધ નથી થતો તેવા જે ધર્માસ્તીકાયાદીકના અને જીવ
 તથા પુદ્ગલના સંયોગ છે અને તે દ્વારા જે સંયુક્ત દ્રવ્યની
 ઉત્પત્તિ છે તે અસંયુક્ત અવસ્થાના વિનાશ પુર્વક છે તથા
 ઋજુ સૂત્ર નયને અભીમત જે ક્ષણિક પ્રયાય પ્રથમ દ્વીતીય
 સમયઆદીના વ્યવહારનું કારણ છે તે દ્વારા જે ઉત્પાદ છે તે
 સર્વ એકત્વ ઉત્પાદ સમજવો જોઈએ. (૨૧)

(હવે તેમાં વિવાદ નથી તે કહે છે)

વિણ બંધ હેતુ સંયોગ ને
પર સંયોગે ઉત્પાદરે
વલીને ક્ષિણક્ષિણ પર્યાયથી
તે એકત્વજ અવિવાદરે—જન ૥૨૨૥

ભાવાર્થ—સ્કંધ હેતુ વિના ને સંયોગ છે,
પરના સંયોગથી ને ઉત્પાદ છે તથા ક્ષણિક પર્યાયથી ને
ઉત્પાદ છે તે એકત્વ ઉત્પાદ અવિવાદ પણ છે (૨૨)

વિવેચન—જેમ પરમાણુનો ઉત્પાદ એકત્વજ છે તેમજ
જેના સંયોગે બંધ થાય નહિ એવો જે ધર્માસ્તિદાયાદિકનો
જીવ પુદ્ગલાદીકનો સંયોગ તે દ્વારા ને ઉત્પાદ છે અને
પ્રથમ દ્વિતીય સમયાદી દ્રવ્ય વ્યવહારનું કારણ ને ક્ષણિક
પર્યાય છે તે દ્વારા ને ઉત્પાદ છે તે સર્વ અવિવાદ પણ એકત્વ
ઉત્પાદ નાણુવો નોઈએ (૨૨)

(વળી પણ ઉત્પાદનાજ ભેદ કહે છે)

પર પ્રત્યય ધર્માદિક તણુ.

નિયમે ભાસ્યો ઉત્પાદરે

નિજ પ્રત્યય પણ તેહિજ કહે।

જાણી અંતરંગ નયવાદરે-જીને ॥૨૩॥

ભાવાર્થ-ધર્માસ્તિકાય આદિની ઉત્પત્તિ પર પ્રત્યયથી થાયછે અને આંતરિક નયવાદને જાણવાથીતો નિજ પ્રત્યયથી પણ થાય છે. (૨૩)

વિવેચન-ધર્માસ્તિકાય આદિનો ઉત્પાદ પર પ્રત્યયથી થાયછે અને અંતરંગ નય યોજનાને સમજવામાં આવેતો નિજ પ્રત્યયથી પણ થાય છે ભાવાર્થ એજછે કે ધર્માસ્તિકાય આદિની ઉત્પત્તિ નિશ્ચય પુર્વક પર પ્રત્યયથીજ થાયછે એટલે તેના આધારભૂત ગમના ગમનની ક્રીયા જે જીવ પુદ્ગલમાં છે તે જીવ પુદ્ગલના નિમિત્તથી થાય છે એ પ્રમાણે કથન છે તથા જે ઉભય (યોતાના અને પર પ્રત્યય) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ વાદ્યાનુસાર ધર્માસ્તીકાયાદીકના ઉત્પાદથી નિજ પ્રત્યયથી ઉત્પાદ પણ કહેવાય છે કેમકે “આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તીકાય, અને અધર્માસ્તીકાય એ ત્રણેનો નિશ્ચયથી પર પ્રત્યયથી

ઉત્પાદ છે” આ પ્રમાણે સંમતિ થંથમાં કહ્યું છે માટે
ધર્માસ્તીક્રાયાદીનો ઉત્પાદ નિશ્ચયે કરીને પર પ્રત્યયથીજ
છે અને તે પણ તેમને આધાર ભુત ગતી આદિમાં પરીણુત
છવ પુદ્ગલાદીના નિમિત્તથી છે અને જે ઊભય જનિત છે
તે એક જનિત પણ થાય છે અને તેની જે નિજ પ્રત્યયતા
કહેલી છે તે આંતર નય વાદથી કહેલી છે એમ ભાવના સમ-
જવી જોઈએ. (૨૩)

(હવે નાશનું સ્વરૂપ કહે છે)

દ્વિવિધ નાશ પણ જાણીયે
એક રૂપાંતર પરિણામ રે
અર્થાંતર ગમનભાવગમનવલી
બીજો પ્રકાર અભિરામરે—જન ॥ ૨૪ ॥

ભાવાર્થ—નાશ પણ બે પ્રકારે છે (૧) રૂપાંતર વિગો-
ચર છે અને (૨) અધાતર ગમન નામનો ભેદ છે. (૨૪)

વિવેચન—વ્યય પણ બે પ્રકારનો જાણવો જોઈએ, તેમાં
પહેલો ભેદ રૂપાંતર વિગોચર અર્થાત એક રૂપથી રૂપાંતર પ-

રીણામ છે અને બીજો અર્થાંતર ગતીરૂપ છે અર્થાત એક પદાર્થ માંથી બીજો પદાર્થ થઈ જાય છે એટલે તાત્પર્ય એવું છે “ એક પદાર્થથી અન્ય પદાર્થતામાં ગમન થઈ જાય છે તે પરીણામ છે અને સર્વથા વિદ્યમાનતા અથવા નાશ થવો એ પરીણામનું સ્વરૂપ પરીણામને જાણવાવાળાને ઈષ્ટ નથી સત પર્યાય થી નાશ અને અવિદ્યમાન પર્યાયથી ઉત્પાદ જે છે તે પર્યાયાર્થિક નયની વિવક્ષાથી દ્રવ્યોનું પરીણામ કહેલું છે.” આ પ્રમાણે સંગતિ અને પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિનું વચન છે એનો અભીપ્રાય એવો છે કે જે સત્ પર્યાય કથંચીત્ રૂપાંતરને પામી જાય છે અને સર્વથા નષ્ટ નથી થતાં તે દ્રવ્યાર્થિક નયનું પરીણામ કહેલું છે આ અભીપ્રાયના વિચારવાળાના મતમાં એકતો રૂપાંતર પરીણામ વિનાશ છે અને એક અર્થાંતર ગમન વિનાશ છે આ પ્રમાણે વ્યયના પણ બે ભેદ થાય છે (૨૪)

(વળી બે પ્રકારના નાશનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે)

અધારાને ઉદ્યોતતા
રૂપાંતરને પરિણામ રે

અણુને અણુ અંત સંક્રમે

અર્થાંતર ગતિનો ઠામરે-જન ॥૨૫॥

ભાવાર્થ—અંધકારનું જે ઉદ્વેગમાં રૂપાંતર પછે સંક્રમણ છે તે પરિણામ રૂપ નાશ છે અને અણુથી જે અન્ય અણુની સાથે સંયોગ થાય છે અર્થાત્ અણુથી જે દ્રવ્યલુક સંક્રમણની પ્રાપ્તિ છે તે અર્થાંતર ગતિનો નાશ છે. (૨૫)

વિવેચન—નાશમાં અંધકાર રૂપ દ્રવ્યનું તેજો રૂપ દ્રવ્યમાં જે પરિવર્તન છે તેને રૂપાંતર પરિણામ રૂપ નાશ સમજવો જોઈએ અને એક પરમાણુનો બીજા પરમાણુ સાથે જે સંયોગ છે અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશાદિ ભાવનો અનુભવ કરતા પુર્વ પરમાણુત્વ રૂપનો નાશ થઈ જાય છે તે કારણથી અર્થાંતર ગમન થયું અર્થાત્ અણુ પર્યાયથી સંક્રમણ ઉત્પન્ન થયો તેથી કરીને અર્થાંતર ગતિ રૂપ નાશનું સ્થિરતા પછું થાય છે ભાવાર્થ એવો છે કે જ્યાં આકાર છે ત્યાં તે આકારના ધારક પરમાણુના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલું જે ઘોર અંધારું છે અને પછી તેજ જગ્યાએ જે પ્રકાશના પરમાણુનો સંચાર થાય છે ત્યારે અંધકારના પરમાણુ તથા પરમાણુનું સ્થાન દુર થયું અને તે અંધકારના પરમાણુ

તે તેજના પરમાણુમાં મળી ગયા, આનેજ રૂપાંતરણ ક્રમણ કહે છે અથવા રૂપાંતર વિગોચર નાશ કહે છે અને અવયવ રૂપ પરમાણુનો અવયવી રૂપ સ્કંધ રૂપમાં જે સંક્રમ છે તેથી જે અર્થાંતરનો ઉદભવ છે તેથી તે અર્થાંતર ગતી રૂપ નાશનો દ્વિતીય ભેદ સિદ્ધ થાય છે (૨૫)

(વળી પણ તેજ કહે છે)

અણુને છે યદપિ ખંધતા
રૂપાંતર અણુ સંબંધરે
સંયોગ વિભાગાદિક થકી
તો એણે એ ભેદ પ્રબંધરે—જન ૥૨૬૥

ભાવાર્થ—જો કે અણુને અણુ સંબંધે સ્કંધપણ છે તે રૂપાંતર પરીણામજ છે તોપણ સંયોગ અને વિભાગથીજ ભેદનો પ્રબંધ થઈ કે છે (૨૬)

વિવેચન—જો કે એક પરમાણુથી અન્ય પરમાણુના સંબંધના લીધે અણુસંબંધ સ્કંધતા છે તોપણ સંયોગ અને વિભાગથી અર્થાંતરદ્રવ્યના ઉત્પાદ અને નાશ રૂપ જે બે પ્રકાર

છે તેથીજ દ્રવ્યના નાશના જે પ્રકાર સમજવા જોઈએ કેમકે દ્રવ્યના ઉત્પાદ રૂપ વિભાગથી પર્યાયનો ઉત્પાદ રૂપ વિભાગ થાય છેતેવીજ રીતે દ્રવ્યના નાશ રૂપ વિભાગથી પર્યાયના નાશ રૂપ વિભાગ થાય છે તેથી કરીને સમુદય વિભાગ અને અર્થાંતર ગમન એવા જેજ વ્યવહારમાં ગણાય છે તેમાં તંતુ પર્યાયના અંત સુધી જે પડે નાશ છે તે પ્રથમ સમુદય વિભાગ છે અને ઘટની ઉત્પત્તિ સુધીજે મૃત્તિકા પિંડ આદિનો નાશ થાય છે તે બીજો અર્થાંતરગમન છે અને સંમતિમાં કહ્યું પણ છે કે આ રીતે નાશ પણ સમુદયજનિત અને મિશ્ર એમ જે પ્રકારે છે માટે સમુદય વિભાગ તથા અર્થાંતર ગમન એમ જે પ્રકારનો નાશ (વ્યય) થાય છે આ પ્રમાણે સયોગ વિભાગ એ બનેથી લેહની કદપના સમજવી જોઈએ (૨૬)

(હવે ધ્રુવપણાનું કથન કરે છે)

ધ્રુવ ભાવ થુલઃકજ્જુસુગનો

પર્યાય સમય અનુસારે

સંગ્રહનો તેહ ત્રિકાળનો

નિજ દ્રવ્ય જાતિનિરધારે-જન ॥૨૭॥

ભાવાર્થ—સ્થૂલ ઋતુ સૂત્રનયનો સમય અનુસાર પર્યાય છે અને સંગ્રહ નયનો નિજ દ્રવ્ય જાતિથી ત્રિકાલાત્મક ધ્રુવ છે. (૨૭)

વિવેચન—સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે પ્રકારનો ઋતુ સૂત્ર નય છે તેમાં સ્થૂલ ઋતુ સૂત્ર નયના મતથી સમય પ્રમાણુ જે મનુષ્ય આદીક પર્યાય છે તે ધ્રુવ સ્વભાવ છે ભાવાર્થ એવો છે કે પ્રથમ જે સ્થૂલ ઋતુ સૂત્ર નય છે તેને અનુસરીને મનુષ્ય આદી પર્યાયનો જે સમય છે તેટલા પ્રમાણુમાં ધ્રુવ છે જેમ કોઈ જીવ મનુષ્ય પર્યાયમાં પચાસ વર્ષ રહ્યો તો સ્થૂલ ઋતુ સૂત્રના મતમાં મનુષ્ય પર્યાયના પચાસ વર્ષજ દ્વૈવ્ય છે અને બીજા સંગ્રહ નયને સંમતનિજ દ્રવ્ય જાતિથી ત્રિકાળમાં વ્યાપક દ્વૈવ્યજાતિનું જોઈએ અને આત્મ દ્રવ્યથી શુદ્ધ અને પર્યાયમાં આત્મ દ્રવ્ય સમાના ધીકરણનાનો અંત્યાનુગમ છે તેજ દ્વૈવ્ય છે પુદ્ગલ દ્રવ્યથી શુદ્ધ અને પર્યાયમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અનુગમ છે તેજ દ્રવ્ય છે આ રીતે પોત પોતાની જાતિથી દ્વૈવ્યનો નિશ્ચય સમજવો જોઈએ અર્થાત આત્મ દ્રવ્યના શુદ્ધ પર્યાયમાં 'આત્મ દ્રવ્યનું' અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાયમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું દ્વૈવ્યપણું રહેશે અને તેની અનંતર જાતિમાં પણ એજ વ્યવસ્થા સમજાવી

જોઈએ જેમ મૃતિકા દ્રવ્યતુ દ્વૈવ્યપણું રહેછે (૨૭)

સર્વી અર્થ સમયમાં ભાષીયા
એમ ત્રિવિધ લક્ષણ શીલરે
જે ભાવે, એહની ભાવના
તે પાવે મુખ જસ લીલરે—જનાારતા

ભાવાર્થ—એ રીતે સિદ્ધાંતમાં સર્વ અર્થ વિન્ધિ પ્રકારે તત્ત્વશીલ તત્ત્વસ્વભાવ ઉત્પાદ વ્યય અને દ્વૈવ્ય રૂપે ભાષ્યા છે. મારે જે પુરૂષ એ ત્રણ લક્ષણ સ્વભાવની ભાવના ભાવે તે મુખ અને જશની લીલાને પામે. (૨૮)

ત્રિવેચન—ધર્મા સ્તિકાય, અધર્મા સ્તિકાય. આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ એ ૫૮ દ્રવ્ય જે નિરંતર પરિણામના ભાગી અને શક્તિયુક્ત છે તેને યથાર્થ તત્ત્વવેત્તા શ્રી તીર્થ કરોએ સિદ્ધાંતમાં પુર્વોક્ત ઉત્પાદ વ્યય અને દ્વૈવ્ય સ્વરૂપ ત્રણ લક્ષણથી વિરાજમાન વર્ણુન કરેલા છે ભાવાર્થ એવો છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં સંપૂર્ણ પદાર્થ અનેક પ્રકારે ત્રિવિધ લક્ષણ સહિત કહી શકાય છે અને દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ વ્યય દ્વૈવ્ય રૂપે શીલ અર્થવા સ્વભાવના 'ધારક' છે તેથી કરીને જે

લબ્ધ્ય હવે પદ દ્રવ્યને ત્રિવિધ લક્ષણની લાવનાથી
સમ્યક્ પ્રકારે સમજીને એની લાવના લાવશે તો તે ઉત્તમ
એવું મોક્ષનું સુખ અને જગતમાં જશ કીર્તીને પામશે (૨૮)

ઢાળ દશમી.

આજ ના હૃદયે દિસે નાહલો—એ દેશી

ભિન્ન અભિન્ન તિવિહ તિય લક્ષણે

ભાષિયો ઇમ મેં અત્યરે

ભેદ દ્રવ્ય ગુણ પજજવના હવે

ભાષીજે પરમતથ—॥ ૧ ॥

સમકીત શુદ્ધો રે ઇણીપરે આદરે

સમકિત વિણ સવિ ધંધ

સમકિત વિણ જેરે હક મારજો પડ્યા

તે સવી જાતી રે અંધ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ રીતે ભિન્ન, અભિન્ન અને ત્રિવિધ તિય
લક્ષણ યુક્ત ગુણ પર્યાયાદિ અર્થનું નિરૂપણ કરીને હવે

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરમાર્થે જે ભેદ છે તે કહ્યું છું માટે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વનો આ રીતે આદર કરે. કારણ કે સમકિત વગરની સઘળી ક્રિયા કલેશ રૂપ જાણવી અને સમકિત વિના ધર્મ રૂપમાર્ગમાં હઠવાદથી પડ્યા છે તે સર્વ જાતી અંધ જેવા છે. (૨)

વિવેચન—દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય કથંચિત્ ભિન્ન છે અભિન્ન પણ છે અને તે ત્રિવિધ લક્ષણ યુક્ત છે એ પ્રકારે વિસ્તારીને આગળ ની ઢાળમાં કહ્યું હવે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના જે પરમાર્થ ભેદ છે એટલે જે સ્વભાવથી દ્રવ્ય આદિના ભેદ છે તેને કહે છે. તે સમજીને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ વાળા થવું જોઈએ કારણ કે સમ્યક્ત્વ તો હયા દાન અને ક્રિયા સર્વતુ સુખ કારણ છે તે સમ્યક્ દર્શન વિના ધર્મ રૂપ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો પુરૂષ જન્માંધ ની પેઠે ઘણું દુઃખ પામે છે. દ્રવ્ય આદિના જ્ઞાનથીજ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહેલ છે જીવ આદિ નવ પદાર્થને જાણવા વાળા છે તેને સમ્યક્ દરશન થાય છે વળી એમ પણ કહ્યું છે કે સમ્યક્ત્વ સહિત થોડીપણ ક્રિયા સફળ થાય છે અને સમકિત વગરની ક્રિયા મેલ રૂપ ફળને આપવાવાળી થતી નથી. તેથી કરીને સમ્યક્ત્વ વગર ધર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મદુબ્ધ જાતી અંધ પુરૂષના જેવું દુઃખ પામે છે અર્થાત્ હઠવાદને સ્ત્રીધે

તત્વથી તેઓ દૂર રહે છે માટે દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાયને જાણવાથી જે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ થાય છે તેનો આદર કરવો જોઈએ અર્થાત દ્રવ્યાલોકના જ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વને શુદ્ધ કરીને તેને શ્રદ્ધા કરવું જોઈએ. (૨)

(હવે ૫૬ દ્રવ્યના નામ કહે છે)

ધર્મ અધર્મહ ગગન સમય વલી

પુદ્ગલ જીવજ એહ

૫૬ દ્રવ્ય કહ્યાં શ્રીજીન શાશને

જાસન આદિન છેહ—સમ ૧૧૩૧

ભાવાર્થ—ધર્મ અધર્મ આકાશ કાળ પુદ્ગલ અને જીવ એ ૫૬ દ્રવ્ય જીવ શાશનમાં કહેલા છે જેની આદિ કે અંત નથી. (૩)

વિવેચન—ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશોસ્તિકાય કાળ, પુદ્ગલ અને 'જીવ' એ છ પદાર્થ શ્રી જીવ શાશનને વિષે શ્રી વીતરાગ દેવે કહેલા છે તે છ પદાર્થની આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી આ પદાર્થમાંથી કાળ દ્રવ્ય સિવાય બાકી પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય છે, અસ્તિ

પ્રદેશનું નામ છે એટલે પ્રદેશથી જે કહી શકાય તે અસ્તિકાય કહે
વાય છે. હવે કાળની અસ્તિકાયતા કેમ નથી તે વિશે કહે છે
કે કાળ અપ્રદેશી છે કેમકે એક સમય બીજા સમયથી ભેદને
પ્રાપ્ત થતો નથી. તેવીજ રીતે ઘટીકા આદિનો પણ ભેદ થતો
નથી. અને ધર્મ અધર્મ તથા આકાશ એ
ત્રણે એક એક છે અને કાળ પુદ્ગલ તથા જીવ
એ ત્રણે અનંત છે, જીવના સિવાય બધા કર્તા છે ઇત્યાદિ
સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય આદિ ભેદોને જાણવા માટે પ્રશમરતી ગ્રંથ
પાંચવો જોઈએ. છએ દ્રવ્યના સમસ્ત ભેદ પરિણામિત્વ, જીવ-
ત્વ, મૂર્તત્વ, સપ્રદેશત્વ, એકત્વ, ક્ષેત્રત્વ, ક્રિયાવત્વ, નિત્યત્વ,
કારણત્વ, કર્તૃત્વ, સર્વગતત્વ, અસર્વતત્વ અને પ્રદેશતત્વ છે,
આ ભેદોમાંથી સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ એટલે જે
ધર્મજીવ અને પુદ્ગલમાં એકપણે હોય તેમાં તો જીવ પુદ્ગલનું
સાધર્મ્યપણું છે અને જે ભિન્ન ભિન્ન છે તેમાં તો વૈધર્મ્ય
છે એમ સમજવું જોઈએ. (૩)

(હવે ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ કહે છે)

ગતિ પરિણામીરે પુદ્ગલ જીવને

જશને જલ જેમ હોય.

તાસ અપેક્ષારે કારણ લોકમાં

ધરમ દ્રવ્ય છેરે સોય—સમ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—લોકમાં અપેક્ષા કારણથી પુદ્ગલ તથા જીવને ગતી આપવાનો જેનો પરિણામી સ્વભાવ છે તે ધર્માસ્તિકાય છે જેમ માછલાને સદા ગતી પરિણામી જલ છે (૪)

વિવેચન—જીવ તથા પુદ્ગલને ગતી આપવામાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પરીણામ રૂપ અર્થાત સહાયક છે કારણ કે તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય ચોદશજ લોકમાં રત્ન પ્રમાણ જે આકોશ અંડ છે તેમાં અપેક્ષા કારણ છે અને ગમન કરાવવાના વ્યાપારથી રહિત અધિકરણ સ્વરૂપ કારણ જે જેમકે જલ છે તે માછલાને ગતિ પરિણામી છે કારણકે ગમના ગમનમાં અપેક્ષા કારણ છે તેજ સેતે ગમનમાં પરિણત જીવ પુદ્ગલને ધર્મ દ્રવ્ય પણ અપેક્ષા કારણ છે ભાવાર્થ એવો છે કે મત્સ્ય સ્થળમાં પોતાની ગતિ કરવા જતાં વ્યાકુળ થાય છે તેથી સ્થળમાં ગતિ કરવાની તેની ઇચ્છા થતી નથી કદાચ કોઈ એમ કહે કે મત્સ્ય સ્થળમાં ગમન નથી કરતું તે જાળના અભાવને લીધે છે ગતીમાં જાળને જે અપેક્ષા કારણ માનો છે તે પ્રમાણ જુન નથી. આવી શંકા કરનારને એવો ઉત્તર છે કે અન્વય

અને વ્યતિરેકથી લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે તેથી તે જગમાં ગમનની કારણતા સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જેના હોવાથી કાર્ય થાય અને જેના અભાવે કાર્ય ન થાય તે અન્વય વ્યતિરેક છે. અને જેમાં અન્વય વ્યતિરેક ઘટી જાય તેજ લોકમાં કારણ મનાય છે તેજ પ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી જળ પણુ અસ્તિયની ગતિમાં કારણ રૂપ છે.

(હવે અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ કહે છે)

થિતિપરીણામીરે પુદ્ગલગ જીવની
થિતિનો હેતુ અધર્મ
સર્વ સાધારણ ગતિ થતિ હેતુતા
દ્વાય દ્રવ્યનોરે ધર્મ—સમ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ—જીવ તથા પુદ્ગલની પરીણામી સ્થિતિનો હેતુ અધર્માસ્તિકાય છે અને આગતિ તથા સ્થિતિ હેતુતા રૂપ સર્વ સાધારણ ધર્મ જ ને દ્રવ્ય ધર્મ અને અધર્મમાં છે (૫)

વિવેચન—જીવ તથા પુદ્ગલની સ્થિતિ પરીણામી અર્થાત્ અપેક્ષા કારણ અને સ્થિતિનો હેતુ અધર્મ દ્રવ્ય છે. ગતિ અને સ્થિતિમાં પરિણત જે ધર્મ તે ગત્યાદિ કહેવાય છે

એવો સંમર્શતમાં સાધરણ ધર્મ એજ દ્રવ્યમાં છે અન્ય દ્રવ્યો
માં નથી. અર્થાત્ ધર્મ દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈપણ દ્રવ્યમાં
ગતિ નથી અને અધર્મ સિવાય બીજા કોઈપણ દ્રવ્યમાં સ્થિ
તિ સ્વભાવ નથી આથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે અર્ચિત્રથા
સ્થિતિમાં પરિણત જે સર્વ દ્રવ્ય છે તેમાં એક એક દ્રવ્યની
લઘુતાથી જે કારણતા સિદ્ધ થાય છે તે કારણપણું આ એજ
દ્રવ્યમાં છે આથી કરીને મત્સ્યાદિના ગમનનું જે અપેક્ષા કા
રણપણું જલ દ્રવ્યમાં છે ત્યાં ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યના લક્ષ
ણની અતિ ંદાપિત ન થઈ કારણકે ત્યાં પણ ધર્મ દ્રવ્યાદિ
ગતિ આદિમાં કારણ છે એજ તાત્પર્ય છે (૫)

(હવે ધર્માસ્તિકાયને વિષે પ્રમાણ કહે છે)

સહજે ઉર્ધ્વગતિ ગામી મુકતને
વિના ધર્મ પ્રતિબંધ
ગગને અનંતેરે કહીએ નવિટલે
ફિરવારસનોરે ધંધ—સમ ॥ ૬ ॥

સાવાર્થ—સ્વાભાવીકે પછે ઉર્ધ્વ ગમન કરવા વાળા
મોક્ષના જીવને ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિબંધ વગર અનંત

આકાશનું પરિભ્રમણ કરવા-છેતાં કદી દ્રવ્યના રસનો ધંધ
ટળેનહિ (૬)

વિવેચન—સદુજ્જ સ્વભાવે ઉર્ધ્વ ગમન કરનારા સિદ્ધના
જીવને જો ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો 'પ્રતિબંધ' ન હોય
તો લોકા લોકમાં વ્યાપિ રહેલા આકાશમાં એક
સમયમાં-લોકનાં અંત સુધી જવા વાળા સિદ્ધના
જીવને ઉર્ધ્વ ગમન રૂપ ગતિની નિવૃત્તિ કોઈ
કાલે ન થાય કારણ કે અનંત આકાશ પ્રમાણુ લોકાકાશ
છે અને તે લોકાકાશનેજ જો ગમનનું કારણ માને તો ઘટ
આદિમાં 'કંઠ' વિશિષ્ટ જે આકાશ છે તે હેતુ થઈ જાય તેથી
કરીને લોકાકાશને ગતિમાં કારણ માનવું અયુક્ત છે. કારણ
કે ધર્માસ્તિકાય વિશિષ્ટ જે આકાશ છે તેજ લોકાકાશ છે
તાર્પર્યઃ એવું છે કે ગતિ હેતુતા ધર્મ દ્રવ્યનો
સ્વભાવ છે અને તે ગતિ હેતુતાથી યુક્ત જે આકાશ છે તેની
લોકાકાશ એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે તેથી તે કલ્પિત
લોકાકાશમાં ધર્મ દ્રવ્યના સ્વભાવની કલ્પના અયોગ્ય છે તેથી
કરીને ધર્માસ્તિકાયને ગતિનો હેતુ અવશ્ય પ્રમાણુ રૂપ માનવો
એકાએક અને ધર્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ તથા જીવોને ગમન કરાવવા

રૂપે સ્વભાવના ધારક છે ઇત્યાદિ જે સિદ્ધાંત છે તે પ્રમાણે
ચિંતારવા યોગ્ય છે (૬)

(હવે અધર્માસ્તિકાયના વિષયમાં પ્રમાણ કહે છે.)

જો યિતિ હેતુ અધર્મ ન ભાષીયે
તો નિત્ય યિતિ કોઈ કાણુ
ગતિ વિણ હોવેરે પુદ્ગલ જંતુની
સંભાલો જન વાણુ—સમ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—જો સ્થિતિના હેતુ રૂપ અધર્મ દ્રવ્ય ન કહિ
એ તો જીવ અને પુદ્ગલની કોઈ એકજ સ્થળે સ્થિતિ થઈ
જાય અને પુદ્ગલ તથા જીવની ગતિજ બંધન થઈ જાય મા
ટે જનેશ્વર પ્રભુની વાણીને યાદ કરો (૭)

વિવેચન—જો જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિનું
કારણ અધર્મ દ્રવ્ય નહિ માને તો સર્વ જગ્યાએ
વિશ્વાસ પૂર્વક જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિજ સિદ્ધ થશે કોઈ પણ
ઠેકાણે ગતિ થઈ શકશે નહિ તાત્પર્ય એવું છે કે સર્વ જીવ તથા
પુદ્ગલના સંબંધમાં સાધારણ રૂપથી સ્થિતિ હેતુ બૂત અધર્મ
દ્રવ્યને નથી કહેતા પરંતુ ધર્માસ્તિકાયના અભાવ પ્રયુક્ત

જે ગનિને, અભાવ છે તેથી અલોકમાં અભાવ છે એમ કહેવાય છે
 તો તમારા મત પ્રમાણે અક્ષાકાકાશમાં પણ કોઈ પણ સ્થાનમાં
 ગતિ વિના પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્યની નિત્ય સ્થિતિ માન્ય
 કરવી પડશે. ધર્મ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી અલોકમાં ગતિ નથી
 થતી એમ કહેશે તો અન્વય વ્યતિરેકથી જેમ ધર્મ દ્રવ્યને
 ગતિમાં કારણતા છે તેમજ સ્થિતિમાં અધર્મ દ્રવ્ય કારણ રૂ-
 પ માનવું જોઈશે માટે ગતિની સ્થિતિ એક સ્વતંત્ર પર્યાય છે
 અને તેનું કારણ અધર્મ દ્રવ્ય છે પરંતુ ગતીના અભાવે સ્થિતિ
 અને ધર્મના અભાવે અધર્મ એ કારણ રૂપ નથી જેમ
 ગુરુત્વ લઘુત્વ એક એકના અભાવ રૂપ છે તેમજ ધર્માસ્તિકાય
 અને અધર્માસ્તિકાય પણ ભાવ રૂપ છે કેમકે એકનું કાર્ય
 ગતી છે અને બીજાનું કાર્ય સ્થિતિ છે માટે શ્રી જીનદેવની
 વાણીથી તત્ત્વને શ્રદ્ધા કરીને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્મા-
 સ્તિકાય એ બંને દ્રવ્ય સિદ્ધ સિદ્ધ સ્વભાવ વાળા છે એમ
 સમજવું જોઈએ. (૭)

(હવે આકાશ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહે છે.)

સર્વ દ્રવ્યનેરે જે દીપ્તે સર્વદા

સાધારણ અવકાશ

લોક અલોક પ્રકારે બાપોચો
તેહ દ્રવ્ય આકાશ—સમ ॥૮॥

ભાવાર્થ—સર્વ દ્રવ્યને જે હમેશા સાધારણ રૂપથી અવ-
કાશ આપે તે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે લોક તથા
અલોક એ બે નામથી કહેલો છે. (૮)

વિવેચન—જે સર્વ દ્રવ્યને સાધારણ રૂપથી અવકાશ
આપે છે તે આકાશ દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમ પશ્ચિમેને આધાર
રૂપ આકાશ છે તેમ સર્વ દ્રવ્યને એક આકાશસ્તકાય દ્રવ્યજ
આધારરૂપ કહેલા છે. જો કે આ વ્યવહાર નવ લેદથી થાય છે
તો પણ તે તે દેશમાં અનુગત જે એક આકાશ છે તેની આજ
વ્યવહારથી સિદ્ધિ થાય છે અને તે તે પ્રદેશમાં ઉદ્ધ
દેશાન્વરહેદથી મુર્તિપણના અસાવ આદીથી અવકાશ
દાતૃત્વ રૂપથી આકાશના વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્ર
માણે શ્રી વર્દમાન સ્વામિનું જે વચન છે તે અચુદ્ધત નથી કા
રણ કે આકાશ શુન્ય રૂપપણાથી પ્રતીતિ છે અને હમેશા અ
નુભવમાં આવતા સંપુર્ણ દ્રવ્યનાં આધારમણાનો તે અંશ છે
તેનો નાશ થવાનો પ્રસંગ છે અને જ્યાં સુધી ગતિનું સંધા
ન છે ત્યાં સુધી પણ લોક વ્યવહારથી આકાશદેશ પ્રતિસંધ

ચોક્કત વ્યવહાર છે અને લોકાકાંશ તથા અલોકાકાંશ એ લેદ્યો એ પ્રકારના કહેલા છે કેમકે એવું સૂત્ર છે કે દુર્વિદે અગાસે પૂજતે લેપ્યા ગાસેય અલોયાગાસેય. (૮)

(વળી પણ આકાશ દ્રવ્યનો વિચાર કહ્યો છે)

ધર્માદિકેસુરે સંયુક્ત લોક છે

તાસ વિયોગ અલોક

તે નિરવધિછેરે અવધિ અભાવને

વલગી લાગેરે ફાક—સમ ૧૧૮૥

સાવાર્ય—ધર્માદિ દ્રવ્ય સહિત જે આકાશ છે તે લોકાકાંશ છે અને જે ધર્મ આદિ દ્રવ્યથી શૂન્ય છે તે અલોકાકાંશ છે અને તે પોતેજ અવાધ રહિત છે તેનો અંત અનિર્વોદ્યોગ છે. (૯)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યથી જે સંયુક્ત છે તે લોકાકાંશ છે અને તેથી જે અસંયુક્ત છે તે અલોકાકાંશ છે અને તે અલોક અંત રહિત છે કારણ કે તે અલોકને પોતો નો સ્વરૂપથી અંતવાળો કહેવાતો નિસ્થંક છે. કોઈ શંકો કરશે કે જેમ લોકાકાંશનો અંત છે તેમ અલોકાકાંશનો પણ અંત

હોવો જોઈએ, આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે લોકાકાશતે
 ધર્માદિ દ્રવ્યના અધિકરણ રૂપ હોવાથી ભાવ રૂપ છે તેથી
 તેના અંતતો ઘટિત થાય છે પરંતુ તે પછી ધર્માદિ દ્રવ્યથી
 શૂન્ય શશલાના સિંગડાની માફક જે અલોકાકાશ છે તેના
 અંત કેવી રીતે માની શકાય. જે અવિદ્યમાન અલોક છે તેની
 મર્યાદાનું, કથન કરવું એ યોગ્ય નથી. અને જે કદી આ
 અલોકાકાશને ભાવ સ્વરૂપ અગીકાર કરી છ દ્રવ્ય સિવાય
 કોઈપણ દ્રવ્ય નથી એવા વ્યવહારથી આકાશ દેશ
 સ્વરૂપ જે અલોકાકાશ છે તેને સાંતતા કહેવા બોળાની બુદ્ધિને
 ઘાંત થાય છે. માટે અલોકાકાશને તો અનંતજ્ઞ માનવો જોઈએ ધર્મ
 અને અધર્મ દ્રવ્યના સામર્થ્યથી લોકાકાશ સાન્ત કહેલ છે અને
 તેથી તે ભાવ રૂપ છે અને ધર્માદિના સદ્ભાવથી અલોકાકાશ
 અભાવરૂપ છે જે અલોકાકાશને સાંત માનીએ તો ધર્મ અધર્મના
 સામર્થ્ય સુક્ત છ દ્રવ્યથી ભિન્ન દ્રવ્યતાને તે પ્રાપ્ત થશે
 તેથી કરીને અલોકાકાશના સંબંધમાં જે અવધિ રહીતપણું
 કહ્યું છે તેજ બંરાબર છે. તાત્પર્ય એવું છે કે જેટલા આકાશ
 પ્રદેશમાં ધર્મ અધર્મ વ્યાપ્ત થઈને રિથત છે તેટલાજ પરિ-
 માણ સહિત આકાશ હોવું જોઈએ અને જ્યાં ધર્મ અધર્મ
 અનેનો અભાવ છે ત્યાં આકાશનો પણ અભાવજ સમજવો

જોઇએ, અર્થાત્ અલોકાકાશ અનંત છે. (૯)

(હવે 'કાળ દ્રવ્યનું' લક્ષણ કહે છે)

વૈતાણુ લક્ષણુ સર્વ દ્રવ્યહ તણો

પૃથ્થવ દ્રવ્ય ન કાલ

દ્રવ્ય અનંતનીરે દ્રવ્ય અભેદથી

ઉત્તરાધ્યયનેરે લાલ સમ—॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—પરાવર્તન જેનું લક્ષણ છે એનું કાળ દ્રવ્ય તે સર્વ દ્રવ્યનું પર્યાય દ્રવ્ય મનિલું છે અને દ્રવ્યના ભેદથી તે કાળનું અનંત પણું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલું છે (૧૦)

વિવેચન— સર્વ દ્રવ્યોનું વર્તના લક્ષણ કાળ છે. અર્થાત્ દ્રવ્યને નવીન અને જીર્ણ કરવાવાલો કાલ છે અને તે પર્યાય દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે તે કાળના પર્યાયોમાં અનાદિ કાળથી દ્રવ્યોના ઉપચારિક વ્યવહારનું અનુસરણ કરીને કાળ દ્રવ્ય એમ કહેવાય છે માટે પર્યાય દ્વારાએ દ્રવ્યનો ભેદ હોવાથી તે કાળ દ્રવ્યની પણ અનંતતાએ કાળ દ્રવ્ય અનંત છે તે વિશે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં

કહેલું છે અને કાલ પુરુંગલ તથા જીવ એ છેલા ત્રણ દ્રવ્ય
અનંત છે અને તે અનંત જીવ દ્રવ્યના વર્તમાન અનંત પર્યાય
છે તેથી કરીને કાળ દ્રવ્યપણુ અનંત છે એવું આગમમાં
કહેલું છે અને આ કાળ દ્રવ્યનું વિસ્તારથી વર્ણન પણ તેજ
આગમોથી અવધારણુ કરવું જોઈએ.

(જીવા જીવથી કાળ અલિપ્ત છે તે બતાવે છે.)

જીવ અજીવજ સમયે તે કહ્યું

તેણે મ જુદો રે તેહ

એક વખાણેરે આચારય ઇસ્યું

ધરતાં શુભ મતિ રેહ—સમ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—કેટલાએક શુભ બુદ્ધિ વાળા આચાર્ય
કહે છે કે કાળને જીવ અજીવ રૂપજ કહેલ છે માટે તે જુદો
કેમ હોઈ શકે? (૧૧)

વિવેચન—કાળને જીવ અને અજીવ આ બંને
દ્રવ્યથી સિન્ન નથી કહેલ માટે જીવ-અજીવથી તેને
લિપ્ત કેમ કહો છો? આ રીતે સિદ્ધાંત-વિશુદ્ધ બુદ્ધિના ધારક
એક આચાર્ય કહે છે, જુઓ કે ગૌતમ સ્વામીએ એક વખતે

શ્રી મહાવીર સ્વામિને પુછ્યું કે આ કાળ જીવ છે કે અજીવ ? ત્યારે શ્રી ભગવાન્ જોડ્યા કે હું જોતમ ? જીવ પણ કાળ છે અને અજીવ પણ કાળ છે જીવ અજીવથી ભિન્ન રૂપ નથી (૧૧)

(વક્ત્રી પણ તેજ કાળ દ્રવ્ય વિષે કહે છે)

ખીજા ભાસેરે જોઈપ ચક્કને

ચારે જે થિતિ તાસ

કાલ અપેક્ષા કારણ દ્રવ્ય છે

ષટ્તની ભગવઈ ભાસ—સમ ॥ ૧૨

ભાષા—ખીજા અર્થો કહે છે કે સંસારમાં જ્યોતિષ ચક્કના સંચારથી જે સ્થિતિ છે તે કાળ છે અને કેટલાએક કાળને અપેક્ષા કારણ કહે છે ભગવતીજીમાં છ દ્રવ્ય છે એમ જે કહ્યું છે તેથી તેજ સિદ્ધ થાય છે (૧૨)

વિવેચન—અન્ય આચાર્યોને એવી રીતે નિરૂપણ કેટલું છે કે જ્યોતિષ ચક્કના સંચારથી જે અવસ્થા વિશેષ છે તેજ કાળ છે જોઈકાર જ્યોતિષ ચક્ક છે તેના સંચારથી પરત્વ અપરત્વ તથા નવીન પુરાણ આદિરૂપ જે પદાર્થોની સ્થિતિ છે તેમાં અપેક્ષા કારણ કાલ છે કારણ કે

મનુષ્ય લોકમાં સુર્યની જે ગતિરૂપા ક્રિયા છે તેજ
પદાર્થની ઉપનાયિકા છે અર્થાત સુર્યની ક્રિયા તે તે
પર્યાયોમાં પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા વાળી છે અને આ કલ્પના
જ્યાંસુધી દ્રવ્યનું સંચાર ક્ષેત્ર છે ત્યાં સુધી ધરીત થાય છે.
વર્ગી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એવું વચન છે કે

કેણ મતે દ્રવ્યા પન્નતા
ગોયમા દ્વિ દ્રવ્યં પળતા
તં જહા ધમધિકાણ
જાવ સ્વદા મમયે

હું ભગવાન? દ્રવ્ય કેટલા છે? ભગવાને કહ્યું કે હું જો
તમ? દ્રવ્ય છ છે ધર્માન્તિકાય, અધર્માન્તિકાય, આકાશ,
જલ, પૃથ્વી અને કાળ.

આ પ્રમાણે ભગવતીજનો પાઠ છે માટે અધિક્ષા કારણ
થી કાળ દ્રવ્ય કહ્યું છે (૧૨)

ધર્મ સંગ્રહણીરે એ દોય મત કહ્યા
તત્ત્વાર્થ મારે જાણુ

અનપેક્ષિત 'દ્રવ્યાર્થિક' નય મત બીજું તાસ વખાણુ-સમ ॥ ૧૩ ॥

સ્વાવાર્થ-કાળ દ્રવ્યના સબંધમાં આ બંને મત ધર્મ સંબંધણીમાં કહેલા છે અને અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિક નયના મત માં તત્વાર્થ વ્યાખ્યાનથી બીજો મત કહેલો છે (૧૨)

વિવેચન-ઉપર કહ્યા તે બંને મત શ્રી હરીભદ્ર સૂરીએ ધર્મ સંબંધણી અંશમાં કહ્યા છે શ્રી સિદ્ધસેનજીએ તત્વાર્થ માં પણ એમ કહ્યું છે કે કાલશ્વેત્યેકે કાળ પણ દ્રવ્ય છે એવું એક આચાર્ય કહે છે આ કાળ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથી ધાય છે કેમકે આ કાળચુલ્લ જે લોકવ્યવહાર છે તેથી સિદ્ધ છે અને અપેક્ષા રહીત છે જો એમ ન હોય તો જેમ પરાવર્તનનું અપેક્ષા રૂપ કારણ હોવાથી કાળ દ્રવ્યને સિદ્ધ કર્યું તેમ કાળ જે પુર્વાપરને સાધે છે તેથી સિન્ન પરત્વ અપરત્વાદિ વ્યવહારના નિયામક હોવાથી દિશા નામક દ્રવ્યપણુ સિદ્ધ થઈ જાય અને આકાશ અવગાહનને માટે છે તથા દીશા તે આકાશથી સિન્ન નથી, જો એમ ન હોય તો કાળ તથા આકાશથી સિન્ન દીશા રૂપ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ આપીએ તો કાળ બાકી અને દીશા એ બંને પૃથક દ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જશે. આ પ્રમાણે સિદ્ધસેનજી

કૃત નિશ્ચય, દ્વાનિ શિકાના અર્થને વિચારીને આકાશથી દિશાનુ-
કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એમ જાણવું. અને આ પ્રકારના સિદ્ધા-
તનો સ્વીકાર કરવાવાળાને ૬૧/૧ દ્રવ્ય કથંચિત કાર્યજ છે અર્થાત્
માનવુંજ જોઈએ અને તેથી પરત્વ અપરત્વની મિદ્ધિ થશે માટે
કોલેશ્વર્યેકો એ સૂત્ર અનપેક્ષિત દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથીજ
કહેલ છે એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટીથી વિચારી લેવું જોઈએ (૧૩)

“(હવે કાળ દ્રવ્યના અધીકારમાં દિગંબર મત કહે છે)

મંદ ગતે અણુ ચાલત સચરે

નહ પ્રદેશ એકે ઠોર

તેહ સમયનોરે ભાજન કાલાણુ

ધમ ભાસે કોઈ ઓર—સમ ૧૧/૧૪૧

ભાવાર્થ—આકાશ પ્રદેશના એક સ્થાનમાં મંદ ગતિથી
જેટલા પરમાણુ જેટલા સમયે સચરે તે પર્યાયને સમય કહિ
યે અને તે કાળ પર્યાયનું ભાજન તે કાલાખાણુ કહેવાય એમ
દિગંબર કહે છે (૧૪)

વિવેચન—આકાશ પ્રદેશના એક સ્થાનમાં જેટલા
કાલમાં મંદગતિથી પરમાણુ જાય છે તેટલા સમય પ્રમાણુ જે

કાલ છે તે કાલના સ્થાનમાં કાલાણુ એવો વ્યવહાર થાય છે અને એક આકાશના સ્થાનમાં મંદ ગમનના ધારક પરમાણુ જેટલા કાલમાં જાય છે તેટલા તે કાલને પર્યાય રૂપથી સમય કહે છે અને સમય રૂપ જે કાલ છે તે પર્યાય રૂપ સમયનું ભાજન કાલાણુ છે અને તે કાલાણુ એક આકાશના પ્રદેશમાં એક છે આ પ્રમાણે જ્યારે કરીએ છીએ ત્યારે લોકાકાશના સમસ્ત પ્રદેશના સમાન કાલાણુ થાય છે અર્થાત લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ છે આ પ્રમાણે અસંખ્યાત કાલાણુ થાય છે તેજ દ્રવ્ય સ્વરૂપમાં કહ્યું છે કે રત્નની રાશીની પેઠે કાલાણુ અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે. (૧૪)

(આદિગંજર મતને અનુસરીને બીજા કોઈએ કહ્યું છે તે બતાવે છે)

યોગ શાસ્ત્રનારે અંતર દ્વલોકમાં

એ પણ મત છેરે ધડ

લોક પદેશેરે અણુઆ જૂજુઆ

મુખ્ય કાલે તિકાં દીઠ—સમ ૥૨૫૥

। ભાવાર્થ—યોગ શાસ્ત્રના અંતર દ્વલોકમાં અણુ

૨ મત પણ ઈષ્ટ છે કેમકે તે રૂલોકમાં લોક પ્રદેશ ને લિન્ન
લિન્ન કાલાણુ સ્થિત છે તે લિન્ન સ્થિતિ કાલ દ્રવ્યની
પ્રધાનતા છે. (૧૫)

વિવેચન—યોગ શાસ્ત્રમાં એમ સાંભળ્યું છે કે લોકાકાશ
ના પ્રદેશમાં ને લિન્ન લિન્ન કાલાણુ સ્થિત છે તે કાલાણુ કાળ
દ્રવ્યની મુખ્યતાને પ્રતિપાદન કરેછે અર્થાત્ લોકપ્રદેશમાં ને લિન્ન
લિન્ન કાલાણુ છે તે કાલાણુ કાળ દ્રવ્યની મુખ્યતાનું પ્રતિપાદન કરે
અર્થાત્ લોકપ્રદેશમાં ને લિન્ન લિન્ન કાલાણુ છે તેજ મુખ્યકાળ છે એવો
વ્યવહાર છે. એક આકાશ પ્રદેશમાં એક એમ સર્વ લોકાકાશના
પ્રદેશમાં ને સઘળા કાલાણુ છે તે જેટલા આકાશના પ્રદેશ છે
તેટલાજ છે અને પદાર્થને ને નવું અને જીર્ણ કરેછે તેજ
મુખ્ય સર્વ પ્રધાન કાલ કહેલ છે. (૧૫)

(વળી પણ તેજ કાળની ચર્ચા કરેછે)

મયય ઉર્ધ્વતારે એહનો સંભવે

પુર્વ અપર પર્યાય

નિર્ચક પર્યાય થટે નહિ ખવનો

વિષ્ણુ પ્રદેશ સમુદાય સમ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વ અને અપર અ બે પર્યાયમાં કાળ દ્રવ્ય
 નો ઉદ્ભવ પ્રચય સંભવે છે અને અંધના પ્રદેશ સમુદાય
 વિના કાળ દ્રવ્યને તિર્યક પ્રચય સંભવે નહિ (૧૬)

વિવેચન— આ કાળમાં દ્રવ્યના પુર્વોપર બે પર્યાયનો
 ઉદ્ભવ પ્રચય થાય છે કેમકે જેવી રીતે મૃત્તિકા રૂપ દ્રવ્યના
 સ્થાસ, કોશ, કુશલ આદિ પુર્વ અપર પર્યાય થાય છે તેવીજ
 રીતે આ કાળ દ્રવ્યના પણ સમય આવડી અને મુહુર્ત આદિ
 પૂર્વ અપર પર્યાય વિદ્યમાન છે પરંતુ સ્કંધના પ્રદેશ સમુદાય
 કાળના નથી માટે ધર્મોસ્તિકાય આદિની પેઠે સમાન તિર્યક
 પ્રચયતાનો સંભવ નથી અર્થાત કાળને તિર્યક પ્રચયપણું નથી
 આજ કારણથી કાળ દ્રવ્યને અસ્તિકાય કહેવામાં નથી આવતું
 અને પરમાણુ પુદ્ગલની પેઠે તિર્યક પ્રચયતા નથી માટે
 ઉપચાર પણ કાળ દ્રવ્યને તિર્યક પ્રચયતા કહેવા યોગ્ય નથી (૧૬)

(હવે દિગંજર વક્ષને પ્રતિષ્ઠા દુપાત્ર આપે છે)

એમ અણુગતિનીરે લેઈ હેતુતા
 ધર્મ દ્રવ્ય અણુ થાય
 સાધારણતારે લેઈ એકની
 સમય અંધ થણુ થાય—સમ ॥ ૧૭ ॥

દ્રવ્યના અધિકારથી સાધારણ ગતિ હેતુતા આદિની ઉપસ્થિતિ છે તેવીજ દૃષ્ટના થઈ શકે છે. અને તે છતાં કાલ દ્રવ્યની દૃષ્ટના કરવા વાળાના મતમાં મંદઅણુની વર્તના રૂપ હેતુનીજ ઉપસ્થિતિ છે અને આ દૃષ્ટનાના આગૂડ સિવાય બીજું કોઈ પણ કારણ નથી. (૧૭)

(વળી પણ તેજ કહે છે.)

અપ્રદેશતા રે મુને અનુસરી

જે અણું કહીયેરે તેહ

તો પર્યાય વચનથી જોડીયે

ઉપચારે સર્વી એહ-સમ્ ॥૧૮॥

ભાવાર્થ—સૂત્રમાં કાળને અપ્રદેશ કહ્યો છે તેને અનુસરીને જે કાલાણું કહીએ તો આ સર્વ ઉપચારથી પર્યાય વચનમાં યોજીત થાય છે (૧૮)

વિવેચન—જે કાળને પ્રદેશ રહિત નિરૂપણ કરીને તે કલ્પિત કાળને અણું કહોછે તો આ સર્વ ઉપચારથી પર્યાય વચનમાં યોજીત કરવામાં આવેલો જે એમ કહોકે સૂત્રમાં કાળ પ્રદેશ રહિત કહ્યો છે તેને અનુસરિનેજ અમે કાલાણું કહીએતો

સંપુર્ણ જીવ અજીવ પર્યાય રૂપજ કાળ છે એમ કહેવામાં
 વિરોધ નથી લોકાકાશ પ્રદેશોનું પ્રમાણ કાલ છે એવું જે
 વચન છે તે સર્વ ઉપચારથીજ માનવા યોગ્ય છે મુખ્ય શક્તિ
 થી તો તે પર્યાય રૂપ કાળ છે એજ સૂત્ર સંમત છે માટે
 કાલશ્વેત્યેકે એ સૂત્રમાં એકેએ પદથી કાલ સર્વ સમંત દ્ર-
 વ્ય નથી એમ સ્ફુટ થાય છે આથી પણ પ્રદેશનો અભાવ
 સૂત્રને અનુસરી જે કાળના અણુપણાનું કથન કરે
 છે તારે પણ આ સર્વ ઉપચારથી પર્યાય વચન આદી સાથે
 યુક્ત કરીને ઉપચારતા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આકાશ આદિનો
 વિલાગ પણ પરમાણુ રૂપ છે કેમકે કાળજના ચુર્ણથી પુર્ણ
 કાબલીની પેઠે પુદ્ગલથી ભરેલા જગતમાં એવો કોઈ પણ
 આકાશનો પ્રદેશ નથી કે જે પરમાણુથી ઠાંસીઠાંસીને ભરેલા
 ન હોય માટે તમારો હેતુ યોગ્ય નથી. (૧૮)

(હવે ઉપચારનો પ્રકાર દર્શાવે છે)

પર્યાયે જેમ ભાષ્યો દ્રવ્યનો

સંજ્ઞયારથ ઉપચાર

અપ્રદેશતારે યોજન કારણે

તેમ અણુતાનોરે સાર—સમ ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ—જેમ પર્યાય રૂપથી કાળ દ્રવ્યની પર્યાય રૂપ તા ઉપચારથી કહી છે તેમજ અપ્રદેશત્વ યોગથી કાળની અણુતાના વિષયમાં ઉપચારજ કરણ છે (૧૯)

વિવેચન—જન સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્યતો છજ છે આ સંખ્યા ની પુર્તીને માટે જેમ પર્યાય રૂપથી કાળ દ્રવ્યના વિષયમાં દ્રવ્યત્વના ઉપચારની કલ્પના ભગવતિઆદિ સુત્રમાં કરેલી છે તેજ રીતે સુત્રમાં કાલની અપ્રદેશતાનો જે યોગ છે તેથી કાલાણુના વિષયમાં પણ ઉપચાર જણવો. તાત્પર્ય એવું છે કે સૂત્રમાં કાળને પ્રદેશ રહિત કહેલ છે તેજ રીતે કાલાણુતા પણ ખૂત્રાત કરેલ છે. તેની યોજનાથી લોકાકાશના પ્રદેશમાં સ્થિત પુદ્ગલ પરમાણુના વિષયમાં પણ યોગ શાસ્ત્રાન્તર પ્રલોકમાં કાલાણુઓનો ઉપચાર કરેલો છે અને અનાદિ કાળથી અપ્રદેશત્વ વ્યવહારના નિયામ ન ઉપચારની વિષયતાથી તે કાળ મુખ્ય છે એજ કારણથી જે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાંજ રહેતા વાળું કાળ દ્રવ્ય છે એમ કહે છે તેને પણ મનુષ્ય ક્ષેત્રાવચ્ચિન્ન જે આકાશાદિ છે તેમાં કાળ દ્રવ્ય ના ઉપચારનુંજ શરણુ છે આ માત્ર દિગ્દર્શનરૂપ કથનજ છે (૧૯)

(હવે પુદ્ગલ તથા જન દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહે છે.)

વર્ણ ગંધ રસ કાસાદિક ગુણે

લખીયે પુદ્ગલ ભેદ

સહજ ચેતનારે ગુણ વલી જાણીયે

જીવ અરૂપ અવેદ—સમ ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—વર્ણુ ગંધ રસ અને સ્પર્શાદિક ગુણોથી પુદ્ગલના ભેદ જાણવા અને સ્વાભાવિક ચેતના ગુણવાળો રૂપ રહિત અને વેદ રહિત એવો જીવ પદાર્થ છે, (૨૦)

વિવેચન—વર્ણુ ગંધ રસ અને સ્પર્શ આદિ ગુણોએ કરીને સહિત હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના અન્ય ધર્મોસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યથી ભેદ જાણી શકાય છે. ચેત, પીળો, લીલો, રાતો અને કાળો એ પાંચ વર્ણુ છે. સુગંધ તથા દુર્ગંધ એ બે ગંધ છે. તીખો કડવો કસાએલો ખાટો મીઠો અને ખારો એ છ રસ છે ઠંડો ઉષ્ણ કઠોર કેમળ હલકો ભારે ચીકણો અને લૂખો એ આઠ જાતના સ્પર્શ છે. આ સર્વ પુદ્ગલના ભેદ છે. અને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન જે ચેતના તેનાથી યુક્ત હોવાથી સર્વ અચેતન દ્રવ્યથી જીવ ભિન્ન છે અને વ્યવહાર નયથી રૂપ તથા વેદનોધારક છે. પરંતુ નિશ્ચયથી જીવ રૂપ રહિત અને વેદ રહિત છે કારણ કે જીવ સત્તા માત્ર નિર્ગુણ તથા વિકાર રહિત છે (૨૦)

(હવે કાળ સમાપ્ત કરતાં કહે છે)

એમ એ ભાષ્યારે સંખેયે કરી

દ્રવ્યતણા પદ ભેદ

વિસ્તા તે તારે જાણી શ્રુતચક્રી

સુજશ લહે ગતખેદ—સમ ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી દ્રવ્યના છ ભેદ કહ્યા તેનો વિસ્તાર શ્રુત સિદ્ધાંતથી જાણી ખેદ રહિત થયાં થકાં ઉત્તમ પ્રકારના જશને પામો. (૨૧)

વિવેચન—એ પ્રમાણે સૂત્રમાં કહેલા છ દ્રવ્ય સંક્ષેપથી કહ્યા. ધર્મ, અધર્મ, અકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્ય સિદ્ધ કર્યાં. આ પદ દ્રવ્યનો વિસ્તાર સૂત્ર સિદ્ધાંતમાં ઘણો છે ત્યાંથી સમજી લેવો અને તો સંક્ષેપ ગાત્રથી કહેલ છે. પદ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જેમ જેમ વિશેષ સમજાશે તેમ તેમ ખેદ ઓછો થશે અને સુખોદય તથા સુજશની વૃદ્ધિ થઈને ઉચ્ચતા ને પ્રાપ્ત કરશે. (૨૧)

ઢાળ અગ્યારમી.

સોવન ગિરિભુપણ ત્રિસલા નંદન—એ દેશી.

હવે ભેદ ગુણના ભાષી જે
તિહાં અસ્તિતા કહિયેછ
સદ્ભુતતા વસ્તુતા જાતિ
વ્યકિત રૂપતા લહિયેછ
પરિછેવ જે રૂપછ
પ્રમેયત્વ આણાગમ સુપીમ
અગુરુ લઘુત્વ રૂપછ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હવે ગુણના ભેદ કહે છે. (૧) અસ્તિત્વ ગુણ જેથી સદ્ભુતતાનો વ્યવહાર થાય (૨) વસ્તુત્વ ગુણ તે જાતિ વ્યકિતરૂપપણું સમજાવું (૩) દ્રવ્યત્વ તે દ્રવ્યનો ભાવ છે (૪) પ્રમેયત્વ એટલે જે પ્રમાણથી જાણી શકાય એવો જે પ્રમાણનો વિષયતે પ્રમેયત્વ (૫) અગુરુ લઘુત્વ ગુણ તે શુદ્ધ આજ્ઞા આદી છે. (૧)

વિવેચન—હવે મુળ ગુણોના લેહનું વિવરણ આઠાળમા કહે છે. મુળ ગુણ છ કહ્યા છે. તેમાં (૧) અસ્તિત્વ ગુણ છે તે સત્તાથી થય છે અને તેથી લોકમાં સદ્ભુતતાનો વ્યવહાર થાય છે (૨) વસ્તુત્વ ગુણ છે તે જાતિ વ્યક્તિ રૂપ પ્રે, જાતિ સામાન્યને કહે છે, જેમકે ઘટમાં ઘટત્વ વ્યક્તિવિશેષનું નામ છે; જેમ આ ઘટ દ્રવ્યથી સુવર્ણનો છે, ક્ષેત્રથી પટણુ નગરનો છે, કાળથી વસંત રુતુમાં ઉત્પન્ન થયો છે. અને કં ણુ ગ્રીવ આદિ આકારનો ધારક છે આજ કારણથી અવગ્રહ નામના માંત જ્ઞાનના પ્રથમ લેહ રૂપ જ્ઞાનથી સર્વ સ્થાનમાં સામાન્ય રૂપનું જ ભાન થાય છે અને મતિ જ્ઞાનનો ત્રીજો લેહ જે અપાય છે તે દ્વારા વિશેષ રૂપનું જ્ઞાન છે. અને પરિ પુર્ણ જ્ઞાનથી સામાન્ય અને વિશેષ જાને રૂપ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે આ પ્રમાણે વસ્તુત્વ નામનો બીજો ગુણ છે. (૩) દ્રવ્યત્વ નામનો ગુણ છે. પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે દ્રવ્યનો જે ભાવ તે દ્રવ્યત્વ કહેવાય છે દ્રવ્યનો જે ભાવ છે તે પર્યાય રૂપ આધારતા થી જાણવા યોગ્ય જાતિ વિશેષ છે. દ્રવ્યત્વ એ જાતિ રૂપ છે માટે ગુણ નથી થતો એમ નૈયાયિકોની પેઠે વાતના નહિ. કરવી જોઈએ કેમકે ગુણ તો સહુભાવી છે અને પર્યાય દ્રમ

ભાવી છે એમ જૈનશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે અને દ્રવ્યત્વમાં જો
 ગુણ માનશે તો રૂપાદિની પેઠે સમાન ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ
 ભાગી દ્રવ્યત્વ થશે અર્થાત દ્રવ્યત્વ જ્યારે ગુણ થશે ત્યારે
 પણ કથંચિત્ સર્વ પ્રમેયમાં અનુગત ગુણ છે અને પરંપરા
 સંબંધથી પ્રમાત્વરૂપ જ્ઞાનથી પણ પ્રમેયનો વ્યવહાર થાય છે
 માટે પ્રમેયત્વ ગુણ સ્વરૂપથી અનુગત છે એ પ્રમાણે પ્રમેયત્વ
 નામનો ચોથો ગુણ છે (૫) અગુરુ લઘુત્વ—આ ગુણ ઘણો
 સૂક્ષ્મ છે માટે તે જન શાસ્ત્રની આજ્ઞાથીજ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય
 છે કેમકે જન ભગવાને કહેલા જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે હેતુથી
 ખંડિત નથી થતા માટે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને તેની આજ્ઞાથીજ માની
 લેવા જોઈએ કેમકે જનેન્દ્ર દેવ મિથ્યાવાદિ નથી. વળી અગુરુ
 લઘુત્વ, ગુણ વાળીથી અગોચર છે કેમકે ‘અગુરુ લઘુ પર્યાય
 રૂપ આદિ ગુણોમાં જેમ હિનતા અને અધિકતા રહે છે તેમ
 દ્રવ્યત્વમાં પણ રહેશે માટે જ્યાં ગુણત્વ છે ત્યાં ઉત્કર્ષ અપ-
 કર્ષ તો હોયજ છે એની વ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી તિરસ્કાર
 કરવો જોઈએ (૪) પ્રમેયત્વ પ્રત્યક્ષ આદિરૂપ પ્રમાણથી જે
 જાણી શકાયએવો જે પ્રમાણનો વિષયને પ્રમેયત્વ ગુણકહે છે તે પ્રમેય
 સૂક્ષ્મ છે. વચનથી અગોચર છે’ એમ કહ્યું છે માટે અગુરુ
 લઘુ નામથી જે પંચમ ગુણ છે તે અગુરુ લઘુત્વ સમજવો
 જોઈએ. (૧)

(હવે ખીજા ગુણો મહે છે)

પ્રદેશત્વ અવિભાગી પુદ્ગલા
 ખેત્ર ભાવજે વ્યાપીયોછ
 ચેતનતા અનુભુતિ અચેતન
 ભાવ અનનુભવ થાપિયોછ
 મૂરતતા રૂપાદિક સંગતિ
 અમૂર્તતા તદભાવોછ
 ૬૧ સામાન્ય ગુણા પ્રત્યેકે
 આઠ આઠ એ ભાવોછ—૥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—(૬) પ્રદેશત્વ એટલે જે અવિભાગી પુદ્ગલ
 થાદત ક્ષેત્રે રહે તાવત્ ક્ષેત્ર વ્યાપી પણ હોય તે છોડા ગુણ
 સમજવો (૭) ચેતન્યત્વ એટલે જે અત્યંતે અનુભવ રૂપ
 ગુણછેતે (૮) અચેતન એ ચેતન્યથી વિપરીત અણવ નવ
 નો ગુણછે (૯) મૂર્તતા એટલે રૂપાદિકના ધર્મ છે (૧૦)
 અમૂર્તત્વ ગુણ તે મૂર્તતાથી વિપરીત એટલે છે આ ૬
 ગુણ સામાન્ય રૂપથી મૂર્ત રૂપને નિહાવીને એક એક
 દરેક દ્રવ્યના આઠ આઠ ગુણ હોય છે (૨)

વિવેચન—વિભાગ રહિત પુદ્ગલ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે તે-
 ટલા ક્ષેત્રમાં વ્યાપનશીલ પ્રદેશત્વ છે તાત્પર્ય એવું છે કે જે પુદ્-
 ગલનો વિભાગ નથી થતો અને એવાજે અવિભાગ પુદ્ગલ પર
 માણુ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે તેટલાજ ક્ષેત્રનું પોતાની સ્થિતિ
 માં અવગાહન કરવાવાળું જે છે તે પ્રદેશત્વ છે વળી તે પ્રદેશ-
 ત્વ જેટલા ક્ષેત્રમાં સ્થિત છે તેટલાજ ક્ષેત્રમાં આશ્રય વિધિત્વ
 પણ છે એમ સમજવું (૭) ચેતનત્વ એટલે આત્માનો જે
 અનુભવ રૂપ ગુણ છે તે હું સુખ દુઃખનો અનુભવ
 કરું છું અથવા હું સુખી કે દુઃખી છું એવો વ્યવહાર
 ચેતનત્વ ગુણથીજ થાય છે અને આ ગુણથીજ અવયવે
 વિગેરે મોટા ન ના થાય છે (૮) અચેતનત્વ નામનો
 આઠમો ગુણ ચેતનત્વથી વિપરીત અજીવ માત્રમાં
 આ જડ ગુણ છે તેથી તે ચેતનાથી રહિત છે (૯)
 મૂર્તત્વ રૂપ આકારનો ધારક મૂર્તત્વ નામક નવમો ગુણ છે
 આ મૂર્તત્વ ગુણ રૂપ રમ આદિની સ્થિતિથી જાણવા યોગ્ય
 છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાંજ રહે છે (૧૦) દશમો જે અમૂર્તત્વ
 ગુણ છે તે મૂર્તત્વથી વિપરીત છે આ પ્રમાણે ચાર મળીને
 દશ ગુણ થાય છે તેમાં અચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વ એ બંને
 ચેતનત્વ અને અમૂર્તત્વના અભાવરૂપજ છે અર્થાત્ ચેતનત્વના

અભાવ અચેતનત્વ છે અને મુર્તત્વનો અભાવ અમુર્તત્વજ છે માટે અચેતનત્વ અને અમુર્તત્વ પૃથક્ ગુણ નથી એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કારણ કે અચેતન તથા અમુર્ત દ્રવ્ય વૃત્તિ જે કાર્ય જનકતા અવરોધેત્વરૂપથી વિશેષ વ્યવહાર અચેતન તથા અમુર્તરૂપ વ્યવહાર વિશેષતા નિયાયક કારણતાવરોધક હોવાથી અચેતનત્વ અને અમુર્તત્વ પૃથક્ ગુણ છે. આ ઠેકાણે અમુર્ત એ શબ્દથી મૂર્તનો અભાવ નહિ પણ મૂર્તથી ભિન્ન ભાવનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ આ દશ ગુણ સામાન્યથી સર્વ દ્રવ્ય સાથે મેળવવા થી કહેલા છે તેમાંથી મુર્તત્વ, અમુર્તત્વ ચેતનત્વ અને અચેતનત્વ એ ચાર ગુણ પરસ્પરના પરિહારથી દ્રવ્યમાં રહે છે, આથી એ સિદ્ધ થાય છેકે એક એક દ્રવ્યમાં આઠ આઠ ગુણ હોય છે જેમ જ્યાં ચેતનત્વ છે ત્યાં અચેતનત્વ નથી જ્યાં મુર્તત્વ છે ત્યાં અમુર્તત્વ નથી આ રીતે એ ગુણ ઓછા કરવાથી શેષ આઠ ગુણ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં રહે છે માટે પ્રત્યેક દ્રવ્ય માં આઠજ ગુણ સામાન્ય છે જેમ સમજવું. (૨)

(હવે વિશેષ ગુણોના વર્ણનની ઈચ્છારી કહે છે.)

જ્ઞાન દ્રષ્ટિ સુખ વીર્ય ક્રૂરસ રસ

આત્માના વિશેષ ગુણ છે. સ્પર્શ ગંધ રસ અને વર્ણ એ ચાર પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ છે, આ ગુણો શુદ્ધ દ્રવ્યથી અવિકૃત રૂપથી છે અને વિકૃત હોવાથી તે પર્યાયોમાં મળેલા છે એમ વિશેષતા જાણવી જોઈએ અને ગતિ આદિ ગુણ હેતુતા પર છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ગતિ હેતુતા, સ્થિતિ હેતુતા, અવગાહન હેતુતા તથા વર્તના હેતુતા એ ચારે ગુણ એક એક ધર્માસ્તિકાય આદિના છે. હવે ચાર આત્માના, ચાર પુદ્ગલના અને ચાર ધર્માસ્તિકાય આદિના એમ સર્વે મળી બાર ગુણ થયા તેમાં ચેતનત્વ અચેતનત્વ મુર્તત્વ અને અમુર્તત્વ એ ચાર ગુણો સહિત સોળ થાય છે એ સોળ ગુણમાંથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય ના વર્ણ ગંધ. રસ, સ્પર્શ મુર્તત્વ અને અચેતનત્વ એ છ વિશેષ ગુણ થાય છે, આત્મ દ્રવ્યના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય અમુર્તત્વ અને ચેતનત્વ એ છ વિશેષ ગુણ થાય છે અને અન્ય દ્રવ્યના સમુદાયથી ત્રણ ગુણોજ થાય છે તેમાં એક નિજગુણ અને અચેતનત્વ તથા અમુર્તત્વ એમ બે એવી રીતે વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ જેમ ધર્માસ્તિકાયના ગતિ હેતુતા અમુર્તત્વ અને અચેતનત્વ એવા ત્રણ ગુણ છે. (૩)

(ચેતનતાદિક ચાર ગુણ સામાન્ય અને વિશેષ
કહ્યા તેનું કારણ કહે છે)

ચેતનતાદિક ચાર સ્વભૂતિ
ગુણ સામાન્ય કહાયછ
વિશેષ ગુણ પરભૂતિ અપેક્ષા
ગ્રહતા ચિત્તા સુહાયછ
અવશેષ ગુણછે સુત્રે ભાષિયા
બહુ સ્વભાવ આધારેછ
અર્થ તેહ કિમ ગણીઆ જાવે
એહ શૂલ વ્યવહારેછ ॥૪॥

ભાવાર્થ—નિજ ભૂતિની અપેક્ષાથી ચેતનતાદિક ચાર ગુણ સામાન્ય કહેવાય છે અને પરભૂતિની અપેક્ષાથી પરસ્પર ગ્રહણ કરવાથી આ બારેક ગુણોને વિશેષ ગુણ પણ કહ્યા છે અને સ્વભાવ યુક્ત પદાર્થોમાં રહેવાવાળા વિશેષ ગુણ અનંત છે તેથી તેની ગણના કેવી રીતે થઈ શકે ? મારે આ શૂલ વ્યવહારથી સમજવું જોઈએ. (૧૧)

વિવેચન—ચેતનત્વ આદિ એટલે ચેતનત્વ અચેતનત્વ મૂર્તત્વ અમૂર્તત્વ એ ચાર સામાન્ય ગુણ છે વળી તે વિશેષ ગુણો પણ છે તેમાં નિજ આશ્રયીભૂત જાતિની અપેક્ષાથી અનુગત વ્યવહારના કરવાવાળા હોવાથી તે સામાન્ય ગુણ કહેવાય છે અને પરજાતિની અપેક્ષાથી ચેતનત્વ આદિ અચેતનત્વ આદિથી નિજ આશ્રયમાં વ્યાવૃત્તિકર છે માટે તે વિશેષ ગુણ છે જેમકે જ્ઞાન દર્શન રૂપ તથા વીર્ય એ આત્માના વિશેષ ગુણ છે તથા સ્પર્શ, રસ, ગંધ, અને વર્ણ એ પુદ્ગલના વિશેષ ગુણ છે આ પ્રમાણે જે કથન છે તે સ્થૂલ વ્યવહારથી છે કેમકે સિદ્ધના આક ગુણ છે અને વળી પ્રકારાંતરથી સિદ્ધના એકત્રીસ ગુણ છે, કાળ આદિ એક ગુણના ધારક છે પુદ્ગલ અનંત છે માટે તેના ગુણ પણ અનંત છે ઇત્યાદિ વિચાર કરવાથી વિશેષ ગુણોની અનંતતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હ્રસ્વ જ્ઞાનને ગોચર નથી માટે પદાર્થોની સાથે આ સર્વ ગુણોની ગણના કેવી રીતે થઈ શકે? માટે ધર્માસ્તિકાય આદિનો ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન, વર્તના હેતુતા ઉપયોગ તથા અહણ્ય રૂપ છ પ્રકારનાજ ગુણ સમજવા જોઈએ અને અસ્તિત્વ આદિ સામાન્ય ગુણ વિવક્ષાથીજ અપરિમાણ છે એવો ન્યાય સમજવો કેમકે દ્રવ્યના લક્ષણ છ છે એ વિષયમાં કેને મદદ નહિ થાય.

અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર તપ વીર્ય અને ઉપયોગ એ છે જી-
વના લક્ષણ છે, શબ્દ, અધકાર, ઉદોત, પ્રભા, વર્ણ, રસ,
ગંધ અને સ્પર્શ એ પુદ્ગલના લક્ષણ છે ઇત્યાદિ જે કથન
છે તે સ્વભાવ અને વિભાવ લક્ષણથી પરસ્પરના લેહને પ્રતિ
પાદ ૧ કરવા માટે સ્થુલ વ્યવહાર છે એમ વિચારવું જોઈએ (૪)

ધર્મ અપેક્ષાયે ઇહાં અલગા
સ્વભાવ ગુણથી ભાખ્યાજી.
નિજનિજ રૂપ મુખ્યતા લેઈ
સ્વભાવ ગુણ કરી દાખ્યાજી
અસ્તિસ્વભાવ તિહાંનિજ રૂપે
ભાવ રૂપતા દેખોજી
પર અભાવ પરે નિજભાવે પણ
અરથ અનુભવી લેખોજી ॥ ૫ ॥

ભાવ'ર્થ—ધર્મ માત્રની અપેક્ષાથી તથા સ્વભાવ ગુણ
થી આ સર્વે ભિન્ન છે પરંતુ પોતપોતાના સ્વરૂપની મુખ્યતા
ને ગ્રહણ કરીને ગુણ કહેલા છે પદાર્થના પોતાના સ્વરૂપથી
જે ભાવ રૂપતા દેખાય છે તે અસ્તિ સ્વભાવ છે નેમ

પર અભાવથી નાસ્તિત્વ ભાવનો અનુભવ કરીએ છીએ તેમ
નિજ ભાવે અસ્તિત્વ ભાવનો અનુભવ થાય છે (૫)

વિવેચન-સ્વભાવ ગુણથી તથા ધર્મ માત્રની વિવક્ષાથી
અનુવૃત્તિ સંજોગે કરીને આ સર્વ ગુણ પૃથક પૃથક છે પરંતુ
પોત પોતાના સ્વરૂપની મુખ્યતાને ગ્રહણ કરવાથી જે સ્વભાવ
છે તે પણ ભિન્ન કરીને દર્શાવાય છે માટે આ સ્થળે એમ
સમજવું કે ધર્મની અપેક્ષાથી આ જે ગુણ રૂપ પદાર્થ
પૃથક પૃથક સ્વભાવ વાળા ગુણથી ભિન્ન ભિન્ન કહેલા છે તે
પોતપોતાના રૂપની મુખ્યતાને ગ્રહણ કરવાથી તે તે પ્રકારના
સ્વભાવના ગુણે કરીને કહેલું છે માટે પ્રથમ ગુણનો
વિભાગ કરીને સ્વભાવ અને વિભાવના કથનનું ઉદાહરણ
આપવામાં આવશે. હવે પ્રથમ અસ્તિસ્વભાવ નામનો ગુણ છે,
પોતાના રૂપથી જે દ્રવ્યની યથાર્થતા છે તેજ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર
સ્વકાળ અને સ્વભાવથી ભાવ રૂપતા છે એમ જાણવું જોઈએ
કેમકે સ્વભાવથી અસ્તિત્વ અને પરભાવથી નાસ્તિત્વનું કથન
છે ભાવાર્થ એ છે કે જેમ પોતાના ભાવથી અસ્તિત્વ સ્વભાવ
છે તેમજ પરભાવથી નાસ્તિત્વ સ્વભાવ પણ વસ્તુમાં છે જેમ
પરના ભાવથી નાસ્તિસ્વભાવનો અનુભવ થાય છે તેમજ નિજ

ભાવથી સ્વભાવનો પણ અનુભવ થાય છે માટે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં કાર્યરૂપ આસ્તત્વ સ્વભાવ છે. (૫)

નહીતો સકળ શૂન્યતા હોવે
નાસ્તિ સ્વભાવ પરભાવેજી
પર ભાવે પણ સન્તા કહેતા
એક રૂપ સર્વ પામેજી
સત્તા જેમ અસત્તાન પુરે
વ્યંજક અમિલન વસથીજી
છતો સરાવ ગંધનવી ભાસે
જેમ વિણ નીર ફરસથીજી ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જો પોતાના ભાવથી અસ્તિત્વન મानीએ તો આ સંપુર્ણ જગત શૂન્ય થઈ જાય અને પરભાવથી જો સન્તાનું અહુણ કરે તો સર્વ એક રૂપ થઈ જાય જેમ સત્તા તત્ક્ષણ સ્ફુરણમાન થાય છે તેમ અસત્તા જો સ્ફુરણમાન નથી થતી તો તેમાં વ્યંજકનું નહી મળવાનું કારણ છે કેમકે શકોરામાં ગંધાપિંધમાન છે તો પણ તે જળ વગર બાણી શકાતી નથી. (૬)

વિવચન-જો અસ્તિત્વ સ્વભાવને નથી ગ્રહણ કરતા તો જેમ
 પરભાવની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ છે તેમ સ્વભાવની અપેક્ષાથી
 નાસ્તિત્વનું ગ્રહણ થઈ જવાથી આ સર્વજગત્ શુન્ય થઈ જશે.
 માટે સ્વકીય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદીની અપેક્ષાથી અસ્તિ સ્વભાવને
 અવશ્ય માનવું જોઈએ અને એજ રીતે પરદ્રવ્ય આદીની અપે
 ક્ષાથી નાસ્તિસ્વભાવ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ અને અન્યના
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદીની અપેક્ષાથી અસ્તિ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાવા
 ળાના મતથી સર્વ સ્વભાવથી અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ જવાથી સંપૂર્ણ
 જગત એક રૂપજ થઈ જશે પણ સર્વથી સમસ્ત જગતનું એક રૂપ
 થવું સર્વ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે માટે પરની અપેક્ષાથી નાસ્તિસ્વભાવજ
 યુક્ત છે. જેમસત્તા તત્કાળ સ્ફુરાયમાન થાય છે તેમ અસત્તા
 તેજ ક્ષણે પ્રકટ થતી નથી જેમ મૃત્તિકાનું બનેલું શકોર
 છે તેમાં જે ગંધ રહેલી છે તે જળના સ્પર્શ વગર બાણી
 શકાતી નથી, માટે તાત્પર્ય એવું છે કે શકોરામાં રહેલી ગંધ
 અસત્ય નથી પણ સત્ય છે, જળના સ્પર્શ વગર ગંધ નથી
 જણાતી, તેમાં વસ્તુની વિચિત્રતાનું કારણ છે કેટલાએક
 પદાર્થોના ગુણ સ્વભાવથી બાણી શકાય છે અને કેટલાએક
 પદાર્થના ગુણ જે ઓળંગે છે તેના મળવાથી જણાય છે એ
 વસ્તુ સ્વભાવની વિચિત્રતા છે.(૬)

નિજ નાના પર્યાયે તેહજ
 દ્રવ્ય એહ એમ કહીયેજ
 નિત્ય સ્વભાવ અનિત્ય સ્વભાવે
 પળજય પગિણુતિ લહીયેજ
 છતિ રજુને રૂપાંતરથી
 નારો દ્વિધા ભાસેજ
 વિશેષ ને સામાન્ય રૂપથી
 સ્થૂલ અંતર નાશેજ ॥ ૩૥

ભાવાર્થ—જે પોતપોતાના અનેક પર્યાયોથી ભિન્ન અર્થોત્ લેદક દ્રવ્ય છે તેજ નિત્ય અનિત્ય સ્વભાવથી પર્યાય ની પરિણમતા છે વિદ્યમાન વસ્તુને રૂપાંતરથી નષ્ટ કરીને જે દ્રવ્ય બે પ્રકારનું દેખાય છે તેમાં વિશેષ અને અને સામાન્યથી સ્થૂલ અંતરનો નાશ થાય છે. (૭)

વિવેચન—જે પોતપોતાનાં ક્રમભાવી રચામત્વ રક્તત્વ આદિથી ભિન્ન લેદક દ્રવ્ય છે પરંતુ નિશ્ચયથી તેજ પુર્વે અનુભવમાં આવેલું દ્રવ્ય છે અને આગળ પણ તેજ દ્રવ્ય અનુભવમાં આવશે એવું જ્ઞાન જે દ્વારા થાય છે તેને નિત્યત્વભાવ

કહે છે કારણ કે કહ્યું છે કે “જેના સ્વભાવનો નાશ ન થાય તે નિત્ય છે” અને “ધ્વંસાભાવના અપ્રતીયોગી છે તે નિત્ય છે” એ લક્ષણનો પણ અત્રેજ સમાવેશ થાય છે કેમકે ગમે તેવું લક્ષણ કરો તો પણ અવિનાશી સ્થિતિમાં તાત્પર્ય છે અને અનિત્ય સ્વભાવરૂપ પરીણામનો જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે તે રૂપે અનિત્ય સ્વભાવ છે. આ કારણથી નિત્ય અને અનિત્ય સ્વભાવથી પર્યાયોના પરિણામ બંધાવા જોઈએ. વિદ્યમાન વસ્તુને રૂપાતરથી અર્થાત પર્યાય વિશેષથી એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરતું જે દ્રવ્ય લેહ્યુક્ત દેખાય છે એટલે નિત્ય અને અનિત્ય રૂપે ભાસે છે ત્યાં સત્ સામાન્ય અને વિશેષથી સ્થૂલ અર્થાંતરની નાશતા છે. જેમકે વિશેષની સામાન્ય રૂપથી અનિત્યતા છે જેમકે ઘટનો નાશ થવા પછી પણ મૃત્તિકા રૂપની અનુવૃત્તિ અન્ય પર્યાયોમાં થાય છે અને સામાન્યની પણ સ્થૂલ પદાર્થાંતર ઘટ આદિનો નાશ થવા છતાં અનિત્યતા છે કારણ કે ઘટ રૂપથી જે અનિત્યતા છે તે ઘટ નથી એવી પ્રતીતિ થાય છે. (૭)

જે નિત્યતા નં છે તેા અન્વય

વિના નહ કાર્ય હોવેજી

કારજ કાળે અર્થતુ' કારણ
 પરિણતિ રૂપ વિગોવેજ
 અનિત્યતા જો નહિ સર્વથા
 અર્થ ક્રિયા તો ન ધટેજ
 દલની કારય રૂપ પરિણાત
 અનુત્પન્ન તો વિધટેજ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—જો નિત્યતા નહિ માનીએ તો અ-
 ન્વય વગર કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થઈ શકે અને
 કાર્ય વખતે અછતો હેતુ પરિણામને નહી
 થવાદે અને સર્વથા રૂપની નિત્યતા પણ નથી કારણ
 કે સર્વથા નિત્યતા માનવાથી અર્થ ક્રિયા નહી થઈ શકે કે
 મકે કારણના સર્વથા નિત્યપણાથી કાર્ય રૂપથી ઉત્પત્તિ ઘટીત
 નથી થતી. (૮)

વિવેચન—જો પદાર્થની નિત્યતા નથી પણ સર્વથા ક્ષણિક
 રૂપજ પદાર્થનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં આવેતો તેમાં કા-
 રણના અન્વય અર્થાત્ કેમ પણ રવભાવની અનુવૃત્તિ વગર
 કાર્ય સિદ્ધ નથી થઈ શકતું કેમકે કારણ, કારણના

ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ હેતુ સહિત થઇને નાશનો અનુભવ કરતાં છતાં અસત્ રૂપે છે અને તે અસત્ કારણ ક્ષણ કાર્ય ક્ષણના પરીણામને કેવી રીતે કરશે? કેમકે બ્યારે અસત્ કારણ ક્ષણજ કાર્ય ક્ષણની ઉત્પત્તિને કરશે તો વિનષ્ટ કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું કથન કરવું ઠીક થઇ પડશે. અને નહિ થએલા તથા અનુત્પન્ન કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવા પ્રકારનું કથન કરશે તો કાર્ય કારણ ભાવનું માનવું વિડમ્બના રૂપ થશે. હવે જો એમ કહો કે અવહિત જે કારણ ક્ષણ છે તેજ કાર્ય ક્ષણને પણ કરે છે તો પણ રૂપનું દેખવું તથા મનનો વ્યાપાર કરવો ઇત્યાદિના ક્ષણ સહિત રૂપાદીનું કારણ જે આલોકાદિ છે તેના વિષયમાં કારણ ક્ષણ નિશ્ચિત છે એવી વ્યવસ્થા કેવી રીતે ઘટિત થઇ શકે? કારણ કે અન્વય વિના શક્તિ માત્રના વિષય માં અને ઉપાદાન નિમિત્તના વિષયમાં પણ કથન કરવા વાળે. વ્યવહાર થઇ શકેતો નથી કારણ તે ઉપાદાનતા ક્ષણિક હોવાથી તેજ ક્ષણમાં નષ્ટ થઇ ગઇ તો પછી વળી કાર્ય દશામાં ઉપાદાન કારણ છે એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થઇ શકે? માટે ઉપાદાન કારણની કાર્ય દશામાં અનુવૃત્તિ રહે છે એ તો અવશ્ય માનવા જેવું છે. જે અન્વય પછું છે તેજ નિત્ય સ્વભાવતઃ છે એમ માનવું જોઇએ એવો અર્થ છે. જો સ્પર્શ એકદં

સ્વભાવપણું' દુર્લભ નથી. આ રીતે નાના પ્રકારના સ્વભાવ
 દ્રવ્યનો પ્રવાહ થવાથી દ્રવ્ય નાના સ્વભાવના ધારક છે એવા
 પક્ષનો પક્ષસંભવ છે. વળી એક સ્વભાવના વિના સામાન્યનો
 અભાવ ધર્મજશે અને સામાન્યના અભાવથી વિશેષની પ્રાપ્તિ નથી
 થતી, તેમજ અનેક સ્વભાવના વિના સર્વ વર્તિની સત્તા પણ
 ઘટિત થતી નથી આથી કરીને એક અને અનેક એ બંને
 સ્વભાવ વસ્તુના અંગીકાર કરવા ભ્રમજો તેવી રીતે વિશેષ
 ના વિના સામાન્ય સ્વરૂપ નથી અર્થાત્ વિશેષ વિના સામાન્ય
 અને સામાન્યના વિના વિશેષ નથી, એકના વિના એકતા નથી
 અને અનેકના વિના એકતા નથી. (૯)

ગુણ ગુણીને સંજ્ઞા સખ્યાદિક
 ભેદ ભેદ સ્વભાવોહ
 અભેદ વૃત્તિ સુલક્ષણ ધારી
 હ્રાય અભેદ સ્વભાવોહ
 ભેદવિના એકત્વ સર્વને
 તેણે વ્યવહાર વિરોધોહ
 વિષ્ણુ અભેદ કેમ નિરાધારનો
 ગુણ પજજવનો બોધોહ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ — સંજ્ઞા તથા સંખ્યા આદીના ભેદથી ગુણ ગુણી આદીના ભેદ સ્વભાવ છે અને અભેદ વૃત્તિને લક્ષણ છે તેજ અભેદ ભાવના છે ભેદ સ્વભાવના વિના આ સર્વ દ્રવ્ય ગુણ તથા પર્યાયોની એકતા થઈ જશે અને સર્વની એકતા થવાથી વ્યવહારનો અસાવ થશે અને અભેદના વિના આધાર ગુન્ય બને ગુણ પર્યાયોનો બોધ પણ કેવી રીતે થશે? (૧૦)

વિવેચન—ગુણગુણી પર્યાય પર્યાયી અને કારક કારકી એ બંને સંજ્ઞા સંખ્યા આદિ દ્વારા ભેદ સ્વભાવપણું જાણવું જોઈ એ અને ભેદ વૃત્તિ ની રહિત જે લક્ષણ છે તે લક્ષણ સહિતને જ અભેદ સ્વભાવ જાણવો જોઈએ ભેદ સ્વભાવના વિના આ સર્વ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયોની એકતા થઈ જશે અને સર્વ એક થઈ જવાથી આ દ્રવ્ય છે ગુણ છે કે પર્યાય છે ઇત્યાદિ વ્યવહારનો વિરોધ થાય છે અને જો અભેદ સ્વભાવ નથી કહેતા તો આધાર રહિત બંનેનો બોધ કેવી રીતે થાય? કારણ આધાર તથા આવેયના અભેદ વિના બીજો સંબંધ ઘટીત થતો નથી માટે બંને અક નથી અર્થાત્ ગુણ ગુણી રૂપતાથી એકતા નથી. (૧૦)

શક્તિ અવસ્થિત નિજ રૂપાંતરે

ભવને ભવ્ય સ્વભાવોછ

ત્રિહુન્કાલે મિલતા પર ભાવે ,
 અભવ્ય ન અભવ્ય સ્વભાવોજી
 શુન્ય ભાવ પણ ભવ્ય સ્વભાવે
 કૂટ કાર્યને યોગેજી
 અભવ્ય ભાવે વિશુ દ્રવ્યોંતરત
 થાયે દ્રવ્ય સંયોગેજી ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—અનેકકાર્ય કારણ શક્તિ જે અવસ્થિત દ્રવ્ય છે તેનો અવિભાવતે ભવ્ય સ્વભાવ છે અને જે ત્રણે કળે પરભાવની સાથે મળતા છતાં પરથી પરિણમતું નથી તે દશમો અભવ્ય સ્વભાવ છે ભવ્ય સ્વભાવ ના વીના અસત્ કાવની સાથે યોગ થવાથી શૂન્યપણું થાય છે અને અભવ્ય સ્વભાવના વિના દ્રવ્યના સંયોગથી અન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે (૧૧)

વચેચન—અનેક કાર્ય કારણ શક્તી યુક્ત જે અવસ્થિત દ્રવ્યના ક્રમથી જે આવીભાવ તેથી જાણવા યોગ્ય ભવ્ય સ્વ ભાવ માનેલો છે અને જે સદા પર સ્વભાવથી પરીણમન કરે છે તે થોતાના ભાવથી ભિન્ન અર્થાત અભવ્ય સ્વભાવ કહેવાય

છે અને પરસ્પર એક બીજાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતાં છતાં તેમજ પર
 સ્પરને અવકાશ આપીને હુમેશા મળવા છતાં તેમજ પણ દ્રવ્ય પોતા
 પોતાના ભાવને છોડના નથી આ પ્રમાણે ભાવ સ્વભાવનો
 અર્થ જાણવો જોઈએ. જ્યોત્સ્વભાવના વીના અસત્ય કાર્યનો
 યોગ થવાથી શુન્યવાનપણું થાય છે તાત્પર્ય એવું છે કે પર-
 ભાવમાં ન થાય અને સ્વભાવમાં થાય ત્યારે જ્યોત્સ્વ ભાવ થાય
 છે અને અજ્યોત્સ્વ સ્વભાવનો અંગીકાર નહીં કરવાથી દ્રવ્યના
 સંયોગથી અન્ય દ્રવ્યના થાય છે આથી ધર્મ અધર્મ આદી
 દ્રવ્યના તથા જીવ અને પુદ્ગલના એક પ્રદેશમાં અવગા
 હતા રૂપ અવગાઢ કારણથી જે કાર્યસંકરતા નથી થતી તે
 અજ્યોત્સ્વ સ્વભાવથીજ નથી થતી અને તે તે દ્રવ્યના કાર્યના
 હેતુ રૂપથી જે કલ્પના છે તે પણ આજ અજ્યોત્સ્વ સ્વભાવમાં
 જગલિત છે. તાત્પર્ય એવું છે કે આત્મા આદિ દ્રવ્યોના
 પેતામાં રહેવા વાળા અનંત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા વાળી જે
 શક્તી છે તે શક્તીથી જ્યોત્સ્વ ભાવ છે અને તે તે સહકારી
 કારણના સન્નીધાનથી તે તે કાર્યની જે ઉત્પાદક શક્તી છે તે
 અજ્યોત્સ્વ ભાવ છે અને એવું માનવાથી જ્યોત્સ્વ ભાવની સાથે
 અતિ વ્યાપ્તી નથી થઈ શકતી. આ પ્રમાણે હરી ભદ્ર
 સૂરી કહે છે

પરમા ભાવને સ્વભાવનક હોય તો દ્રવ્યમાં પ્રસિદ્ધ રૂપ કેવી રીતે આપી શકાય? કારણ કે અનંત ધર્મ વાળા દ્રવ્યને જે એક ધર્મને મુખ્ય કરીને કહી શકાય તેજ પરમ ભાવનું લક્ષણ છે એમ સમજવું જોઈએ આ પૂર્વોક્ત અગ્યાર સ્વભાવ છ એ દ્રવ્યના વિષયમાં ધારણ કરવા જોઈએ તે અંતમ પરમ-ભાવના વિના દ્રવ્યના વીષયમાં પ્રસિદ્ધ રૂપથી પ્રધાનતા કેવી રીતે યોજીત થઈ શકે છે? આ રીતે અસ્તીત્વ આદી સર્વ ભાવોની આવસ્યકતા દર્શાવેલી છે આ દ્રવ્યના સ્વભાવને ધરા-ધાર સમજીને પછી આગળના અર્થનો વીચાર કરી જેથી ઉત્તમજ્ઞના વિસ્તાર થાય તેવી રીતે વાદ સંવાદ કરો. (૧૨)

ઢાળ ખારમી

જહો સંભવ નામ સોહામણું એ દેશી.
(હરે ખારમી ઢાળમાં સ્વભાવનું નિરૂપણ
કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું છે.)

જહો ચેતન ભાવ તે ચેતના

લાલા ઉલટ અચેતન ભાવ

જહે ચેતનતા વિણુ જીવને

લાલા થાયે કર્મ અભાવ

ચતુરનર ધારો અર્થ વિચાર—॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ચૈતન્ય ભાવ તે ચેતના છે અને એથી ઉલટું અચૈતન્ય પણું છે આ ચૈતન્ય નામના ગુણ વિના જીવ તે નિશ્ચયે કરીતે કર્મોનો અભાવ થાયછે. હે ચતુર નર તમે આ સર્વ અર્થનો વિચાર ધારણુ કરી રાખો. (૧)

વિવેચન—જે પોતે જાણે અને ધીજાને જણાવે તેને ચેતન કહે છે તે ચેતનનો જે ભાવ તેને ચૈતન્ય કહે છે અને ચેતનનો જે વ્યવહાર છે તેજ ચેતન સ્વભાવ છે અને ચેતનથી વિપરીત જે છે તે અચેતન સ્વભાવ છે તેમાં ચેતન સ્વભાવના વિના એટલે ચેતન સ્વભાવ ન માનીએ તો જીવને કર્મનો અભાવ થયે કેમકે કર્મ બંધમાં રાગ અને દ્વેષ રૂપ કારણુ છે અને તે કર્મનો ચેતનાંધીજ બંધ થાય છે. જેમ તેલ આદિથી લિપ્ત શરીરવાળા જીવનું શરીર ધૂળથી લિપ્ત થઈ જાય છે તેમજ રાગ અને દ્વેષ યુક્ત જીવનેજ

કર્મનો ખંધ થાયછે. આ પ્રમાણે જો હવનો ચેતન સ્વભાવ નહિ માનવામાં આવેતો કર્મનો કેવળ અભાવ થઈ જશે (૧)

હહીજો ચેતનતા સર્વથા

લાલા વિના અચેતન સ્વભાવ

હહો ધ્યાન ધ્યેય ગુરુ શિષ્યની

લાલા શિખપ શુદ્ધ સ્વભાવ ચતુર-૧૧૨૧

ભાવાર્થ—જો હવમાં અચેતન સ્વભાવ વગર માત્ર ચેતન સ્વભાવજ માનશે તો ધ્યાન અને ધ્યેય તેમજ ગુરુ અને શિષ્યનો વ્યવહાર કેવી રીતે થઈ શકે? અને શુદ્ધ વ્યવહારજ કેવી રીતે રહી શકે? (૨)

વિવેચન—જો અચેતન સ્વભાવ સિવાય હવમાં ચેતન સ્વભાવજ કહીએ તો જે અચેતન કર્મ દ્રવ્ય છે તેના સંબંધી ઉત્પન્ન જે ચેતનામાં વિકાર છે તેનો અભાવ થઈ જવાથી સર્વ હવોમાં જે સિદ્ધ આત્મા છે તેની સમાનતા થઈ જાય અર્થાત અચેતન કર્મના અભાવથી સર્વ હવ સિદ્ધ સમાન થઈ જાય એવો નિશ્ચય છે અને સવ હવની સિદ્ધતા થવાથી ધ્યાન ધ્યેય, ગુરુ અને શિષ્ય તેની વ્યવસ્થા થઈ શકે નહીં. કારણ કે સર્વ હવ સમાન થવાથી ગુરુ અને

શિષ્યનો લેહ પકી શકે નહિ. અને શાસ્ત્રી વ્યવહાર પ્રજ્ઞ
મિથ્યા થઈ જાય (૨)

જીહ્વા મુર્તિ ભાવ મુરતી ધરે
લાલા ઉલટ અમુર્તિ સ્વભાવ
જીહ્વા જે મુર્તિતા ન જીવને
લાલા તો સંસાર અભાવ ચતુર-૧૧૩૧

ભાવાર્થ—મુર્તિ ભાવ એટલે રૂપરસ ગંધાદી આકારને
ધારણ કરે તે મુર્તિ સ્વભાવ કહેવાય અને તેથી જે વિપરીત તે
અમુર્તિ સ્વભાવ જાણવો જે જીવનો મુર્તિત્વ ગુણ ન માનવામાં
આવે તો સંસારનો અભાવ થઈ જાય.

વિવેચન—રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શની જે એક સ્થાનમાં
રચના છે તે મુર્તિને ધારણ કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે મુર્તિ
સ્વભાવ છે. અને મુર્તિ નહિ ધારણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ
છે તે અમુર્તિ સ્વભાવ છે. મુર્તિ સ્વ-
ભાવ ન હોય તો સંસાર કારણ કે
જીવથી શરીર આદિના સં-
ગતિમાં જાય.

તૈના સંબંધ વગર અન્ય ગતિમાં ગમન થઈ શકે નહિ અને ગતિમાં ગમનના અભાવથી સંસારનો અભાવ થઈ જશે માટે જીવમાં કથંચિત મૂર્ત્તમાં સ્વભાવ પણ છે. (૩)

અહો અમૂર્ત્તતા વિણ સર્વથા લાલા

મોક્ષ ઘટે નહિ તાસ

હહો એક પ્રદેશ સ્વભાવતા

લાલા અખંડ બંધ નિવાસ ચતુર-૥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જો સર્વથા મૂર્ત્ત સ્વભાવજ માનવામાં આવે તો આત્માનો કદાપી મોક્ષ થઈ શકે નહિ અખંડ બંધ નિવાસતાને એક પ્રદેશ સ્વભાવ કહે છે (૪)

વિવેચન—હવે લોકીક વ્યવહારથી જો કદાચ આત્માનો સર્વથા મૂર્તિ સ્વભાવજ માનવામાં આવે તો મૂર્તિ સ્વભાવની હજારો હેતુઓથી પણ અમૂર્તિતા નહિ થાય અને જો આત્મા કથંચિત અમૂર્ત નહિ હોય તો તેનો મોક્ષ કદાપિ ઘટી શકતો નથી માટે મૂર્ત સ્વભાવથી યુક્ત જીવનો અંતરંગપણાથી અમૂર્ત સ્વભાવ પણ માનવો જોઈએ અને જો એક પ્રદેશ સ્વભાવ છે તેજ એક પ્રદેશતા છે તે એકત્વ પરિણતિને અહીં આ અખ

મારક ધર્મોસ્તિકાયને જે એક દ્રવ્ય માનેલું છે તે એક રહી
શકશે નહિ (૫)

જીહો કેમ સંકપ્ત નિઃકંપતા

લાલા લિન્ન અનેક પ્રદેશ

જીહો અણુ સંગતિ પૈણ કેમ ધટે

લાલા દેશ સકલ આ દેશ ચતુર—૧૧૬૧

ડાકાર બાંધના સન્નિનેસનું ભાજન જાણવું જોઈએ. તાત્પર્ય એવું છે કે અખંડ રૂપથી જે આકારનો પરિણમત વ્યવહાર છે તેનું જે આધાર આધેય પાણું છે તેને એક પ્રદેશતા કહેછે (૪)

જીહ્વા અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા

લાલા જિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ

જીહ્વા જે નહિ એક પ્રદેશતા

લાલા ભેદ હુએ બહુ ભાવ ચતુર—૥૫૥

ભાવાર્થ—અને જે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવપણું છે તેને જિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ કહેછે હવે જે એક પ્રદેશસ્વભાવન હોયતો ભેદ પણ અનેક પ્રકારના થઈ જાય. (૫)

વિવેચન—જે જિન્ન પ્રદેશતા છે તેજ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે તાત્પર્ય એવું છે કે જિન્ન પ્રદેશના યોગથી તથા જિન્ન પ્રદેશની કલ્પનાથી અનેક પ્રદેશના વ્યવહાર કારણની ચોંચતા કહેવાય છે. જે એક પ્રદેશ સ્વભાવ ન હોય તો અસંખ્યાત પ્રદેશ આદીના યોગથી બહુ વચનની પ્રવૃત્તિ થવાથી જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક માનેલું છે, તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બહુ છે એવો વ્યવહાર આવી જશે, મતલબ કે અસંખ્યાત પ્રદેશોના

મારક ધર્માસ્તિકાયને જે એક દ્રવ્ય માનેલું છે તે એક રહી શકશે નહિ (૫)

છહો કેમ સંકપ્ન નિઃકંપતા

લાલા લિન્ન અનેક પ્રદેશ

છહો અણુ સંગતિ પૌણ કેમ ધટે

લાલા દેશ સકલ આ દેશ ચતુર—૧૧૬॥

ભાવાર્થ—જેઅનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ન માનીએતો નિષ્કંપત્વ અને સંકંપત્વ વ્યવહાર નહિં થઈ શકે અને આકાશાદિ દ્રવ્યના અણુઓનો સંયોગ પણ ઘટી શકશે નહિં (૬)

વિવેચન—હવે જો દ્રવ્યનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ નથી કહેતા તો ઘટ આદિ અવયવી કોઈ દેશમાં કંપન સહિત છે તે કેવી રીતે રહી શકશે? કારણ કે જો એકજ પ્રદેશ છે તો તે કાંતો સંકંપજ હોય અથવા નિષ્કંપ હોય હવે કદાચિત્ એમ કહો કે એક પ્રદેશ સ્વભાવ અવયવ કંપ સહિત હોવાથી પણ અવયવી નિષ્કંપ છે તેથી સંકંપ અને નિષ્કંપ બંને વ્યવહાર થઈ શકે છે તો અવયવી (ઘટ આદિ) ચાલે છે એવો જે અયોગ છે તે થઈ શકશે નહિ. કેમકે જેવી રીતે એક પ્રદેશ

ડાકાર બાંધના સન્નિનેસનું ભાજન જાણવું જોઈએ. તાત્પર્ય એવું છે કે અખંડ રૂપથી જે આકારનો પરિણમત વ્યવહાર છે તેનું જે આધાર અઘેય પાણું છે તેને એક પ્રદેશતા કહે છે (૪)

જીહ્વા અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા

ભાષા બિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ

જીહ્વા જે નહિ એક પ્રદેશતા

ભાષા ભેદ હુએ બહુ ભાવ ચતુર—૧૫૫

ભાવાર્થ—અંત જે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવપણું છે તેને બિન્ન પ્રદેશ સ્વભાવ કહે છે હવે જે એક પ્રદેશસ્વભાવ ન હોય તો ભેદ પણ અનેક પ્રકારના થઈ જાય. (૫)

વિવેચન—જે બિન્ન પ્રદેશતા છે તેજ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે તાત્પર્ય એવું છે કે બિન્ન પ્રદેશના યોગથી તથા બિન્ન પ્રદેશની કલ્પનાથી અનેક પ્રદેશના વ્યવહાર કારણની યોગ્યતા કહેવાય છે. જે એક પ્રદેશ સ્વભાવ ન હોય તો અસંખ્યાત પ્રદેશ આદીના યોગથી બહુ વચનની પ્રવૃત્તિ થવાથી જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક માનેલું છે, તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બહુ છે એવો વ્યવહાર આવી જશે, મતલબ કે અસંખ્યાત પ્રદેશોના

ધારક ધર્મોસ્તિકાયને જે એક દ્રવ્ય માનેલું છે તે એક રહી શકશે નહિ (૫)

જીહો કેમ સંકપ્ત નિઃકંપતા

લાલા ભિન્ન અનેક પ્રદેશ

જીહો અણુ સંગતિ પાંચુ કેમ ધટે

લાલા દેશ સકલ આ દેશ ચતુર—૥૬૥

ભાવાર્થ—જો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ન માનીએતો નિષ્કંપત્વ અને સંકપત્વ વ્યવહાર નહિ થઈ શકે અને આકાશાદિ દ્રવ્યના અણુઓના સંયોગ પણ ધટી શકશે નહિ (૬)

વિવેચન—હવે જો દ્રવ્યનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ નથી કહેતા તો ઘટ આદિ અવયવી કોઈ દેશમાં કંપન સહિત છે તે કેવી રીતે રહી શકશે? કારણ કે જો એકજ પ્રદેશ છે તો તે કાંતો સકંપજ હોય અથવા નિષ્કંપ હોય. હવે કદાચિત્ એમ કહો કે એક પ્રદેશ સ્વભાવ અવયવ કંપ સહિત હોવાથી પણ અવયવી નિષ્કંપ છે તેથી સકંપ અને નિષ્કંપ બંને વ્યવહાર થઈ શકે છે તો અવયવી (ઘટ આદિ) ચાલે છે એવો જે પ્રયોગ છે તે થઈ શકશેજ નહિ. કેમકે જેવી રીતે એક પ્રદેશ

અવયવ વૃત્તિ કંપનનો પરંપરા સંબંધ માનીને તેથી અવ-
યવીને સકંપ કહો છો તેવીજ રીતે એક દેશ વૃત્તિ જે નિષ્કંપ
છે તેના પરંપરા સંબંધથી અવયવીમા નિષ્કંપ પણ કહ્યો માટે
એક દેશથી અવયવી ચાલે છે અને એક પ્રદેશથી અવયવી
નથી ચાલતો એવો અખંડીત વ્યવહાર છે તેથી દ્રવ્યનો અનેક
પ્રદેશ સ્વભાવ છે એવું માનવા યોગ્ય છે અને દ્રવ્યનો આ
રીતે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ અંગીકાર નથી કરતા તો આકાશ
આદિ દ્રવ્યના સર્વજ તથા દેશજ પરમાણુ સંયોગ કેવો રીતે
થઈ શકે ? (૬)

(સર્વજ તથા દેશજ સંયોગ સમજાવે છે.)

જહો દેશ સકલ ભેદે દ્વિધા

લાલા દીઠી જગમાં વૃત્તિ

જહો પ્રત્યેકે દુપણુ તિહાં

લાલા બોલે સમતિ વૃત્તિ-ચતુર ॥ ૭૥

ભાવર્થ—દેશ તથા સર્વના ભેદથી જગતની સ્થિતી બે
પ્રકારની બેબેલી છે તેમાં કોઈ એક પક્ષ માનવાથી સંભતી

અંધની પ્રતિ દુષણ આપે છે (૭) .

વિવેચન—એક વૃત્તિ તો એક દેશથી સંબંધ રાખવાવાળી છે અને બીજી સર્વ દેશથી છે તેમાં પ્રત્યેક પક્ષમાં સંમતિ અંધની વૃત્તિમાં દુષણ કહેલું છે કેમકે પરમાણુ અને આકાશ આદિની એક દેશ પ્રતિ સ્વીકાર કરવાવાળાને જે સંયોગ છે તે જો આકાશ આદિનો પ્રદેશ ન માનવામાં આવે તોપણ થઈ શકે છે, અને સર્વ દેશથી વૃત્તિ સ્વીકાર કરવાવાળાના મતથી પરમાણુ આકાશ આદિની પ્રમાણતાને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જેટલું મોટું આકાશ છે તેટલોજ મોટો પરમાણુ થશે અને એક દેશ તથા સર્વ દેશ બંને વૃત્તિને ન માને તો પરમાણુની અવૃત્તિજ થશે એક દેશ અને સર્વ દેશ કોઈ વૃત્તિ નહિ રહેવાથી સામાન્યપણે વૃત્તિનો અભાવ થઈ જશે કેમકે સમસ્ત વિશેષાભાવ સામાન્યના અભાવને સમનિયત છે ધૃત્યાદિ (૭)

જીહો ભાવ સ્વભાવહ અન્યથા

લાલા છે વિભાવ વડવ્યાધિ

જીહો એ વિણ ન ધટે જીવને

લાલા અનિયત કર્મ ઉપાધિ ચતુર ॥૮॥

ભાવાર્થ—સ્વભાવથી જે અન્યથા ભાવતે વિભાવ સ્વભાવ કહેવાય તે મહા વ્યાધિ રૂપ છે. તેના વિના જીવને નાના પ્રકારની કર્મ ઉપાધિ લાગે નહિ. (૮)

વિવેચન—નિજ સ્વભાવથી જે દ્રવ્યનો અન્યથા ભાવ છે તેને વિભાવ સ્વભાવ કહે છે એવો મહા વ્યાધિ રૂપ છે અને આ વિભાવ સ્વભાવનો અંગીકાર નહિ કરવાથી જીવને અનેક જાતના કર્મનું બંધન કેવી રીતે થઈ શકે? માટે વિભાવ સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યા વિના અનિયત દેશ કાળાદિ સંબંધથી કૃણ દેવામાં તત્પર જે કર્મ છે તે કર્મ રૂપ જે ઉપાધિ છે તે જીવની સાથે લાગી શકતી નથી. એ કારણથી ઉપાધિ સંયોગથી યોગ્ય અનાદિ વિભાવ સ્વભાવ પણ માનવા યોગ્ય છે. (૮)

જહો શુદ્ધ ભાવ કેવળપણું

લાલા ઉપાધિકજ અશુદ્ધ

જહો વીણ શુદ્ધતા ન મુકિત છે

લાલા લેપન વિગર અશુદ્ધ ચતુરનાલા

ભાવાર્થ—કેવળ નિજ સ્વરૂપ માત્રથી જે સ્થિતિ છે તે શુદ્ધ સ્વભાવ છે અને ઉપાધિ ઉત્પન્ન થએલો તે અશુદ્ધ

ભાવ છે શુદ્ધ ભાવના વીના મુક્તી નથી થતી અને અશુદ્ધ ભાવના વીના જીવને કર્મનું બંધન નથી થતું (૯)

વિવેચન—કેવળપણું છે તે શુદ્ધ ભાવ છે અને તેથી અન્ય અશુદ્ધ ભાવ છે અશુદ્ધભાવ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થાય છે હવે જો શુદ્ધભાવનો સ્વીકાર ન કરીએ તો મુક્તિ નથી થઈ શકતી અને અશુદ્ધ સ્વભાવને ન માનીએ તો જીવને કર્મના સંબંધ નથી બની શકતો એ કારણથી શુદ્ધ સ્વભાવની તો કદી પણ અશુદ્ધતા થતી નથી અને અશુદ્ધ સ્વભાવ નીકળે શુદ્ધતા થતી નથી, આ રીતે એકાંતવાદ આદિનું ખંડન કરીને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એ બંને સ્વભાવને માનવામાં કોઈ બાતનું દુષણ નથી. (૯)

જહોનિયમિત એક સ્વભાવજે

લાલા ઉપચરિયે એક હાણુ

જહો તે ઉપચરિત સ્વભાવ છે

લાલા એ વિણ કેમ પરનાણુચતુરના ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—એક સ્થાનમાં નિયમિત જે સ્વભાવ હોય તે બીજા સ્થાનમાં ઉપચારમાં લાવી શકાય તે ઉપચરિત સ્વભાવ

જીહો દેશ વીશેષ સ્વભાવ એ
લાલા સર્વ એકવીસ સંભાલ

જીહો સવીહું પુદ્ગલ જીવને
લાલા પંતર ભેદછે કાળ ચતુર-૧૧૨૮

ભાવાર્થ—આ દશ સ્વભાવ અને આગળ કહ્યા તે અ-
ચ્ચર સામાન્ય સ્વભાવ મેળવતાં જીવ અને પુદ્ગલના એક
વીસ ભાવ થાય છે અને કાળના પંદર સ્વભાવ છે (૧૨)

વિવેચન—ચેતનત્વઆદિ આદશ વિશેષ સ્વભાવ અને પુર્વ
કથિત સ-તાદિ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવ બંને મળીને એક
વીસ થાય છે તેમાં પુદ્ગલ અને જીવના એકવીસ ભાવ છે
અને કાળના પંદર સ્વભાવ છે તે વિષે આગળ કહે છે (૧૨)

જીહો બહુ પ્રદેશ ચિત્ મૂર્તતા

લાલા વિભાવ શુદ્ધ અશુદ્ધ

જીહો ટાલી આદિમ સંજ્ઞા

લાલા સોલ ધર્મ મુખ બુદ્ધ ચતુર-૧૧૩૧

ભાવાર્થ—બહુ પ્રદેશત્વ, ચેતનત્વ, મૂર્તત્વ, વિભાવત્વ,

શુદ્ધત્વ અને અશુદ્ધત્વ, આ છ સ્વભાવ ઓછા કરતાં બાકીના પંદર સ્વભાવ કાળના રહે. અને આ છ સ્વભાવમાં જે પ્રથમ બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ છે તે સહિત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યના સોળ સ્વભાવ થાય છે (૧૩)

વિવેચન—બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ, ચેતન સ્વભાવ, મુત સ્વભાવ, લિસાવ સ્વભાવ, શુદ્ધ સ્વભાવ અને અશુદ્ધ સ્વભાવ, એ છ ભાવ જ્યારે એકવીસમાંથી કાઢી લઈએ ત્યારે બાકીના જે પંદર સ્વભાવ રહે તે કાળના છે અને કાઢી લીધેલા છ સ્વભાવમાંથી પહેલો બહુ પ્રદેશ સ્વભાવ રાખીને એકવીસમાંથી બાકીના પાંચ કાઢી લેતા સોળ સ્વભાવ રહ્યા તે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના થાય છે. (૧૩)

જહો પ્રમાણુ નય તે અધિગમે

લાલા જાણી એહવો ભાવ

જહો સુચર વિબુધ્ધજનસંગતે

લાલા ધરે ચિત્ત સુભ ભાવ-ચતુર ॥ ૧૪॥

ભાવાર્થ—આ પ્રમાણે પ્રમાણુ તથા નયના જ્ઞાનથી એકવીસ

સ્વભાવ જાણીને સુજગ ચુકત જે પંડીત લોકોછે તેની સંગ
તી કરીને શુભ ભાવને ધારણ કરે. (૧૪)

ઢાળ ૧૩ મી.

વીરા અંદલા-એ દેશી.

સ્વ દ્રવ્યાદિક આહકેરે
આસ્તિ સ્વભાવ વખાણ
પર દ્રવ્યાદિક આહકેરે
નાસ્તિ સ્વભાવ મન આણેરે
અતુર વિચારીએ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સ્વદ્રવ્યાદિકને અહુણ કરવાવાળા દ્રવ્યાદિક નયથી અસ્તિ સ્વભાવ કહેલોછે અને પરદ્રવ્યાદિકને અહુણ કરવાવાળા દ્રવ્યાદિક નયથી નાસ્તિ સ્વભાવ કહે છે. માટે અતુર મનુષ્યોએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. (૧)

વિવેચન—હવે સ્વભાવનો વિચાર નયથી બતાવેછે. તેમાં દ્રવ્યનો જે અસ્તિ સ્વભાવ છે તે સ્વ દ્રવ્યાદિક દ્રવ્યાર્થિક નય થી બાણુવો એટલે પોતાના દ્રવ્યક્ષેત્ર આદિને ગ્રહણ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથી દ્રવ્યનો અસ્તિ સ્વભાવ કહ્યો છે, અને અન્ય દ્રવ્યના ગ્રહણ કરવાવાળા પર દ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયથી દ્રવ્યનો બીજો નામિત સ્વભાવ કહેલો છે એવું વચન છે કે “પોતાના સ્વરૂપથી સધલુ છે અને પર દ્રવ્યથી સર્વ નાસ્તિ છે.” (૧)

(સ્વભાવના બીજા ભેદ કહે છે.)

ઉત્પાદ વ્યય ગોણુતારે

સત્તા ગ્રાહક નિત્ય

કોઈક પર્યાયાર્થિકરે

બાણુ સ્વભાવ અનિત્યેરિ—ચતુર ૥૨૥

ભાવાર્થ—ઉત્પાદ અને વ્યયની ગોણુતાથી સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે, અને ઉત્પાદ તથા

વ્યયના આહુક પર્યાયાર્થિક નયમાં અનિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે એમ સમજવું.

વિવેચન—ત્રીજો જે નિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે તે ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણતા થવાથી સત્તાને અહુષ્ટ કરવાવાળા દ્રવ્યાર્થિક નયના મતથી સમજવો, અને પર્યાયાર્થિક નય ઉત્પાદ અને વ્યયનો આહુક હોવાથી તેના મતમાં અનિત્ય સ્વભાવ છે. તાત્પર્ય એવું છે કે ઉત્પાદ અને વ્યયની અપ્રધાનતા થવાથી સત્તા આહુક દ્રવ્યાર્થિક નયના મતમાં નિત્ય સ્વભાવ છે, અને સત્તા આહુક દ્રવ્યાર્થિક નયની અપ્રધાનતામાં ઉત્પત્તિ તથા નાશના આહુક જે પર્યાયાર્થિક નય છે તેના મતથી તેા શોધો અનિત્ય સ્વભાવ કહ્યો છે. (૨)

(હવે પાંચમો અને છઠો સ્વભાવ કહે છે.)

ભેદ કલ્પના રહિતથીરે

ધારે એક સ્વભાવ

અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયે રે

અનેક દ્રવ્ય સ્વભાવો રે—ચતુર ॥૩૧॥

ભાવાર્થ—ભેદ કલ્પનાથી રહિત દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો એક સ્વભાવ કહ્યો છે અને અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી અનેક સ્વભાવ માનેલો છે. (૩)

વિવેચન—ભેદ કલ્પનાથી રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો પાંચમો એક સ્વભાવ કહ્યો છે, અને ભેદ કલ્પના સહિત અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યનો છઠો અનેક સ્વભાવ પણ કહ્યો છે, તાત્પર્ય એવું છે કે જ્યાં પદાર્થમાં કાળનો અન્વય થાય છે ત્યાં સત્તા ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક કનય પ્રવૃત્ત થાય છે, અને દેશના અન્વયમાં અન્વય ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રવૃત્ત થાય છે (૩)

સદ્ભુત વ્યવહારધીર

ગુણ ગુણાદિક ભેદ

ભેદ કલ્પના રહિતથીર

જાણે તાસ અભેદાર—ચતુર ॥૪॥

ભાવાર્થ—સદ્ભુત વ્યવહારનયથી ગુણ ગુણી અદિનો ભેદ સ્વભાવ જાણવો અને ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી

અભેદ સ્વભાવ જાણવો (૪)

વિવેચન--સદ્ભુત વ્યવહાર નયથી શુદ્ધ શુદ્ધી પર્યાય પર્યાયી અને કારક કારકવાનનો ભેદ સ્વભાવ છે તે સાતમો ભેદ સ્વભાવ સમજવો અને ભેદ કદપના રહીત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય ના મતથી તો અભેદ સ્વભાવ કહેલો છે ભાવાર્થ એવો છે કે જ્યાં કદપીત વસ્તુ ભાસતી નથી, ત્યાં એક એટલે અભેદ સ્વભાવ છે અને જ્યાં વિષય તથા વિષયીનું જુદું જુદું ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યાં અભેદ સ્વભાવ છે (૪)

(વળી પણ સ્વભાવનાજ ભેદ કહે છે.)

પરમ ભાવ આહુકનેરે

ભવ્ય અભવ્ય પરિણામ

શુદ્ધ અશુદ્ધ તેહથીરે

ચેતન આતમરામોરે.—ચતુર ॥૫॥

ભાવાર્થ—પરમ ભાવ આહુક નયથી ભવ્ય તથા અભવ્ય સ્વભાવ જાણવા અને શુદ્ધ સ્વભાવ તથા અશુદ્ધ સ્વભાવ તે પરમભાવ આહુક નયથી આત્માનો ચેતન સ્વભાવ કહ્યો છે. (૫)

વિવેચન—પરમ ભાવ ગ્રાહક નયની અપેક્ષાથી ભવ્ય સ્વભાવ તથા અભવ્ય સ્વભાવ માનવા યોગ્ય છે ભવ્યતા તે સ્વભાવ નિરૂપિત છે, અને અભવ્યતા તે ઉત્પન્ન સ્વભાવની તથા પરભાવની સાધારણ છે માટે અહીં આ અસ્તિ નાસ્તિ સ્વભાવની પેઠે સ્વપર દ્રવ્યાદિક ગ્રાહક નયની બે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, શુદ્ધ અશુદ્ધ સ્વભાવ આગળ કહેલ છે અને ચેતન સ્વભાવ તે કેવળ હવનોજ છે બીજા દ્રવ્યનો નથી. (૫)

અસદ્ભુત વ્યવહારથીરે

ચેતન કર્મનોકર્મ

પરમભાવ ગ્રાહક નયેરે

તેહ અચેતન ધર્મેરે—ચતુર ॥૬॥

ભાવાર્થ—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી કર્મ તથા નો કર્મમાં પણ ચેતનાનો વ્યવહાર થાય છે અને પરમભાવ ગ્રાહક નયમાં તે કર્મ અને નોકર્મજનિત ચેતન સ્વભાવનું અચેતન ધર્મપણું છે. (૬)

વિવેચન—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી જાનાવરણ આદિ કર્મ અને મન વચન કાય રૂપનોકર્મ એ બંનેમાં

ચેતન સ્વભાવ છે. કેમકે કર્મ અને નોકર્મ એ બંનેમાં ચેતનના સંયોગથી થએલા પર્યાય છે તેથી કરીને ચેતન સંયોગ કુલ પર્યાયથી “ મુડદાને ભરમ કરેછે ” એવો વ્યવહાર અને “ આ શરીરને હું આવશ્યક ગણું છું ” એવો વ્યવહાર થાય છે અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયથી તો તે કર્મ અને નોકર્મ થી ઉત્પન્ન ચેતન ભાવનું અચેતન સ્વભાવ પણું છે જેમકે ઠંડુ ધી વીગેરે. (૬)

અસદ્ભુત વ્યવહારથી રે

જીવ અચેતન ધર્મ

પરમભાવ ગ્રાહક નયેરે

મુરત કર્મ નોકર્મો રે—ચતુર ॥૭॥

ભાગ્યાર્થ—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી જીવમાં અચેતન સ્વભાવનાં છે અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયમાંનો કર્મ તથા નોકર્મ મૂર્ત છે. (૭)

વિવેચન—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયના મતથી જે ગ્રાહ્ય ધારણ કરેછે તે જીવછે તે અચેતન ધર્મ પણું એટલે જીવ અચેતન સ્વભાવનો ધારકછે તે અચેતન સ્વભાવ માનવાથી આ જીવ અચેતનછે, જડછે, ઇત્યાદી વ્યવહાર થાયછે, આથી “હું” અ

નુમાન કરેછું જાણું છું, માત્યાદી પ્રતીતીથી વિવક્ષણ અજ્ઞાનની સિદ્ધા ધાયછે” એવું જે વેદાંતીયોનું કથન છે તેવું ખંડન થાય છે, કેમકે અદ્ભુત વ્યવહાર નયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જે અચેતન સ્વભાવ તેથી પણ તે અજ્ઞાનની સિદ્ધી થઈ જાય છે, અને પરમ ભાવ ગ્રાહક નયથી મૂર્ત એવી નોકર્મ કર્મતા વર્તે છે અર્થાત કર્મ અને નોકર્મનો મૂર્ત સ્વભાવ છે (૭)

અસદ્ભૂત વ્યવહારથીરે

જીવ મુરત પણ હોય

પરમ નયે પુદ્ગલ વીનારે

દ્રવ્ય અમૂર્ત તું જોયરે—ચતુર ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયના મતમાં જીવ મૂર્ત સ્વભાવનો પણ ધારક છે અને પરમભાવ ગ્રાહક નયમાં પુદ્ગલ ને છોડીને સર્વ દ્રવ્યમાં અમૂર્ત સ્વભાવતા સ્થાપિત કરેલી છે. (૮)

વિવેચન—અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયના મતમાં જીવનો પણ મૂર્ત સ્વભાવ માનેલો છે તેથી કહીને “આ આત્મા દેખાય છે, આ આત્માને હું દેખું છું”

ઇત્યાદિ વ્યવહાર થાય છે અને “ પદ્મ પ્રભુ તથા ચંદ્ર પ્રભુ
સ્કંત વર્ણના ધારક છે ” ઇત્યાદિ વચન પણ તેને અનુસરીને
જ છે અને પરમભાવ આહુકનયની અપેક્ષાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના
વિના દ્રવ્યનો અમુર્ત સ્વભાવ રાખેલો છે અર્થાત્ પુદ્ગલ
દ્રવ્યના સિવાય અન્ય સર્વ દ્રવ્ય અમૂર્ત સ્વભાવના ધારક
છે એવો અર્થ છે (૯)

ઉપચાર પણ પુદ્ગલીરે

નહી અમુર્ત સ્વભાવ

ઉપચરિયે અનુગમ વસેરે

વ્યવહાર જેહ ભાવેરે-ચતુર ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—પુદ્ગલમાં ઉપચારથી પણ અમૂર્ત સ્વભાવતા
નથી કારણકે અનુગમથી દ્રવ્યવહાર થાય છે તે ભાવનો ઉપ
ચાર પણ થાય છે (૯)

વિવેચન—ઉપચાર દ્વારા પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અમુર્ત
સ્વભાવતા નથી તેથી કરીને ચેતનના સંયોગથી જેમ દેહ
આદીમાં ચેતનતાનો ઉપચાર થાય છે તેમ અમુર્તના સંયો-
ગથી દેહમાં અમુર્તનો ઉપચાર થતો નથી, આ કારણને લીધે

અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અમુ-ર્ત સ્વ-
ભાવ છે એવું કથન નહિ કરવું જોઈએ. વગી અનુગમ અર્થાત્
એક સંબંધ દોષથી ભાવનો વ્યવહાર થાય છે તેજ ભાવને
ઉપચાર પણ થાય છે, પરંતુ સર્વથા સર્વ ધર્મનો ઉપચાર
યતો નથી, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં આરોપ કરવો
હોય ત્યાં આરોપના નિમિત્તનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, અને
આરોપ કરીને પછી નિમિત્તનું અનુચરણ કરવું એવા ન્યાયને
ધારણ કરવો જોઈએ નહિ એવો ભાવાર્થ છે. (૯)

એ ભાવે સંભતિ ભણ્યોરે

અનુગત અર્થ અરોપ

જલપય જેમ નવિ ભંજયેરે

યાવત અંત્ય નિરોપરે ચતુર-૧૧૧૦૧

ભાવાર્થ—જીવ પુદ્ગલનો મંપુર્ણ અનુગત સંબંધ સં-
ભતિમાં કહેલો છે. જેમ જળ અને પાણી અંત્ય વિશેષતઃ
સુધી છુટા થતા નથી તેમજ જીવ અને પુદ્ગલનું સમજવું (૧૦)

વિવેચન—જેમ મળેલા દુધ અને પાણી દાહક્રીયારૂપ
અંતિમ વિશેષ વગર થતો નથી તેમ અંતિમ વિશેષમાંજ
શુદ્ધ પુદ્ગલ જીવ વક્ષણથી જુદા કરવામાં આવે છે, અર્થાત્
જેમ જળનો તથા દુધનો વિભાગ અંતિમ દાહ ક્રિયા રૂપ વિ-

શેષ અથવા પદાર્થ વિશેષથી થાયછે તેમજ જીવની મુક્તિ દશા રૂપ વિશેષમાં પુદ્ગલનો જીવથી વિભાગ થાય છે જેમ ઔદારિક આદિ વર્ગજ્ઞાથી સિદ્ધ શરીર આદિથી જ્ઞાન ધન અસંખ્યાન પ્રદેશોનો ધારક આત્મા ભિન્ન છે (૧૦)

અનભિભુત જહાં મૃત્તારે

અમૃત્તા તિહાં નાંહિ

જહાં અભિભુત અમૃત્તારે

મર્ત અનંત્ય નેમાંહીરે—ચતુરા૥૧૧૥

ભાવાર્થ—જ્યાં મુર્ત સ્વભાવ અભિભુત નથી ત્યાં અમુર્ત સ્વભાવનો છેજ નહીં અને જ્યાં આત્મ દ્રવ્યમાં કર્મ છે ત્યાં અમુર્તતા તિરોહીત નથી પરંતુ ત્યાંનો મુર્તતા અત્યંત રહિત અનુગમથી છે. (૧૧)

વિવેચન—જ્યાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો મુર્ત સ્વભાવ અભિભુત નથી કિન્તુ પ્રકટ છે ત્યાં અમુર્તતા સ્વભાવ થનો નથી કારણ કે અમુર્તતા પુદ્ગલથી ભિન્ન દ્રવ્યનો અત્યંત વિશેષ છે અને જ્યાં આત્મ દ્રવ્યમાં કર્મ હોય છે ત્યાં પણ અમુર્તતા અભિભુત નથી કેમકે ત્યાં અમુર્તતા અત્યથી ભિન્ન

અનુગમથી ઉત્પન્ન સાધારણ ધર્મરૂપ છે. આ રીતે પુદ્ગલ તથા જીવ દ્રવ્યના અનુગમમાં વિશેષતા ન થવા છતાં કોઈ વખતે કોઈ ભાવ અભિભુત રહે છે એવી રીતે શાસ્ત્રના વ્યવહારથી અગીકાર કરવો જોઈએ. (૧૧)

પુદ્ગલને એકવીસમોરે

એમ તો ભાવે વિભુત

તેણે અસદ્ભુત હનયેરે

પરેક્ષ અણુઅ અમુત્તોરે—ચતુર ॥૧૨॥

ભાવાર્થ—પુદ્ગલનો એકવીસમો ભાવ આ પ્રકારે વિભુત થાય છે માટે અસદ્ભુત નયનામતથી પરેક્ષ પરમાણુ અમુત્ત માનેલ છે. (૧૨)

વિવેચન—ઉપચારથી પણ પુદ્ગલનો અમૂર્ત સ્વભાવ નથી થતો એમ કહેવાવાળાના મતમાં પુદ્ગલનો અંતીમ ભાવ અર્થાત એકવિસમો સ્વભાવ નાંટ થઈ જશે અને પુદ્ગલનો જો અમુત્ત સ્વભાવ નહિ રહે તો પુર્વ પ્રસંગમાં જે એમ કહ્યું છે કે “પુદ્ગલ તથા જીવ એ બંનેમાં પ્રત્યેકના સ્વભાવ છે” તે વચનનો આઘાત થવાથી સિદ્ધાંતને પણ હાની પહોં-

ચશે. કારણ કે જ્યારે એકવીસમાંથી એક અમુર્ત સ્વભાવ
નીકળી જશે ત્યારે તો પુદ્ગલના વીસ સ્વભાવજ રહેશે. આવા
પ્રકારની શંકાને દુર કરવાને માટે કહે છે, કે આજ કારણથી
અસદ્ભુત વ્યવહાર નયમાં જે પરોક્ષ પુદ્ગલ પરમાણુ છે તેની
અમૂર્તતા કહેલી છે, તાત્પર્ય એવું છે કે વ્યવહારીક પ્રત્યક્ષને
અગોચર રૂપ અમુર્ત સ્વભાવપ્રમાણ સિદ્ધ ઉપચરીત
સ્વીકારાય છે (૧૨)

કાળ પુદ્ગલાણું તાગેારે

એક પ્રદેશસ્વભાવ

પરમ નયે પર દ્રવ્યનોરે

ભેદ કલ્પના અભાવોરે—ચતુરા ૧૩૩

ભાવાર્થ—પરમભાવ આદ્યક નયથી કાલાણું તથા પુદ્ગલ
પરમાણુની એક પ્રદેશ સ્વભાવતા છે અને અન્ય દ્રવ્યના પણ
ભેદ કલ્પના રહીત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક એક સ્વભાવ કહેવા છે (૧૩)

વિવેચન—પરમ ભાવ આદ્યક નયમાં પુદ્ગલ
પરમાણુ તથા કાળના આણુની એક પ્રદેશ સ્વભાવ
તા કહેલી છે તથા ભેદ કલ્પના રહિત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની
અપેક્ષાથી કાળ અને પુદ્ગલથી રહિત અન્ય દ્રવ્યનો પણ એક

પ્રદેશ સ્વભાવ કહેલો છે. (૧૩)

ભેદ કલ્પના યુત નયે રે
અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ
અણુવિણુ પુદ્ગલ અણુ તણુ રે
ઉપચારે તેહ ભાવો રે—ચતુર ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યાધિક્ નયથા પરમાણુને મુકીને સંપૂર્ણ દ્રવ્યોનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ છે અને પુદ્ગલના અણુની અનેક પ્રદેશ સ્વભાવતા તો ઉપચારથી છે (૧૪)

વિવેચન—ભેદ કલ્પના સાપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાધિક્ નયથી પરમાણુના સિવાય અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનો અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ કહેલો છે અને પુદ્ગલના પરમાણુમાં તે અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ થવાની યોગ્યતા છે અર્થાત તે પુદ્ગલ પરમાણુ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ ધર્મ શકે છે, તેથી કરીને ઉપચારથી તેના અનેક પ્રદેશ સ્વભાવનું કથન કરેલું છે અને કાલના અણુમાં કોઈ ઉપચાર કારણતા નથી એવા હેતુથી તેના આ અનેક પ્રદેશ સ્વભાવ સર્વથા નથી. ૧૪

શુદ્ધા શુદ્ધ દ્રવ્યાધિક્ રે

જાણે વિભાવ સ્વભાવ

શુદ્ધે શુદ્ધ સ્વભાવછેરે

અશુદ્ધે અશુદ્ધ સ્વભાવોરે—ચતુર ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં વિભાવ નામ ના સ્વભાવ ને જાણે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં શુદ્ધ સ્વભાવની અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં અશુદ્ધ સ્વભાવની સ્થિતિ છે (૧૫)

વિવેચન—શુદ્ધા શુદ્ધાદ્રવ્યાર્થિક નયમાં સમસ્ત વિભાવ સ્વભાવને જાણવા, જ્યાં શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય હોય ત્યાં શુદ્ધ સ્વભાવ અને જ્યાં અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય હોય ત્યાં અશુદ્ધ સ્વભાવ સમજવો. તાત્પર્ય એવું છે કે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકમાં શુદ્ધ ભાવ અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકમાં અશુદ્ધ ભાવ થાય છે. [૧૫]

અસદ્ભુત વ્યવહારથી રે

છે ઉપચરીત સ્વભાવ

એ સ્વભાવ નય યોજનારે

પ્રીતે મન ધરીભાવ રે—ચતુર ॥૧૬॥

ભાવાર્થ—અસદ્ભુત વ્યવહાર નયથી ઉપચરિત સ્વભાવ

કહ્યા છે. એવી રીતે સ્વભાવ અને નયની યોજના સમજી મન ને વિષે ધારણ કરી રાખવી. [૧૬]

વિવેચન—અસદ્બલુત ઓપદ્ધારની અપેક્ષાથી સર્વ ઉપચરિત સ્વભાવને જાણવા જોઈએ. આવી રીતે જે સ્વભાવ અને નયની યોજના કરી છે તે વિવિધ પ્રકારે હૃદયમાં ઉતારી આત્મ ગવેષણા કરતાં તત્ત્વને ધારણ કરી રાખવું.

અનુપચરિત નિજ ભાવજેરે

તે તો ગુણ કહેવાય

એક દ્રવ્યાશ્રિત ગુણ કહ્યારે

ઉભયાશ્રિત પજ્જયોરે ચતુર ॥૧૭॥

ભાવાર્થ—જે અનુપચરિત પોતાના ભાવે તે ગુણુછે અને તે ગુણુ એક દ્રવ્યના આધારે રહેછે અને પર્યાય ઉભયને આશ્રીને રહેછે (૧૭)

વિવેચન—અહીં આ દિગંબર મતનો પ્રસંગછે તેમજ પ્રવેતાંબર સિદ્ધાંતમાં પણ કોઈ જગ્યાએ છે પરંતુ એમાં અત્રે વિચારવાનું છે, ઉપચારથી રહીત જે પોતાનો સ્વભાવછે તે ગુણુછે કેમકે ગુણુ સહભાવીછે તેથી કરીને તેમાં ઉપચાર થતો નથી

મતલબ કે દોષ સ્વભાવ ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન નથી માટે અ
નુપચરીત ભાવ તે ગુણજ નાણુવો અને જે ઉપચરીત તે
પર્યાયજ નાણુવો આજ કારણથી જે દેવણ દ્રવ્યને આશ્રીને
રહેછે તે ગુણછે અને દ્રવ્ય તથા ગુણ બંને
ને આશ્રીને રહેછે તે પર્યાય છે. આજ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયન
સૂત્રમાં કહેલું છે. (૧૭)

સ્વભાવ ભેદ સહીત કહ્યારે

એમ એક ગુણહ પ્રકર

હવે ભેદ પજ્જન્યનારે

સુણજો સુચારા ભ હારોરે—ચતુર ॥૧૮॥

ભાવર્થ—એવી રીતે સ્વભાવના ભેદ સહિત ગુણના પ્ર-
કાર કહ્યા અને હવે પર્યાયના ભેદ આગળ કહ્યું તે ઉત્તમ
જ્ઞાના ભંડાર એવા શ્રે ગણે તમે સાંભળો [૧૮]

વીવેચન—પુર્વોક્ત રીતે સ્વભાવ અને સ્વભાવ સહિત ગુણ
પ્રકારના કથન દ્વારા શાસ્ત્રોક્ત રીતીથી પ્રકાશીત કરેલ છે અને
હવે આગળની ઢાળમાં પર્યાયના ભેદ કહેછે તે ઉત્તમ યજ્ઞના
ભંડાર રૂપ શ્રે તાજનો તમે સાંભળો અથવા શ્રીમન્ મહારાજ પિ
જયજી ઉપાધ્યાયની પાસે જે ભંડાર ભરેલો છે તે સાંભળો (૧૮)

ઢાળ ૧૪ મી

છોડી મીમંધર સામીઆ. તે મુજ મિચ્છામિ દુકકંડ—એ દેશી

મુણો ભેદ પજ્જતયનારે

તે દોય પ્રકા

વ્યંજન અર્થ દો ભેદથી

સક્ષેપે સાર

શ્રી જીનવાણી આદરે ॥૧॥

ભાવાથ—હવે પર્યાયના ભેદ સાંભળો, તેના મક્ષેપથી

• એ પ્રકાર છે (૧) વ્યંજન પર્યાય અને (૨) અર્થ પર્યાય. શ્રી જીનેશ્વર મહારાજની-વાણી હે લભ્ય ? તમે સાંભળો. (૧)

વિવેચન—આગળની ઢાળમાં નય અને સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ ઢાળમાં પર્યાયના ભેદનું નિરૂપણ કરે છે, પર્યાયના ભેદ સંક્ષેપથી કહીએ તો બેજ છે (૧) વ્યંજન પર્યાય અને (૨) અર્થ, પર્યાય જેનું વિશેષ વર્ણન આગળની ગાથામાં કહેલું છે. (૧)

અનુગત કાલ કલિત કહ્યો

વ્યંજન પર્યાય

વર્તમાન સુષિમ તિહાં

અત્યહ પજ્જગ-શ્રી જન ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે જેનો ત્રિકાલ સ્પર્શી પર્યાય તે તેનો વ્યંજન પર્યાય કહેવાય અને વર્તમાન સુક્ષ્મ કાલ વર્તિ જે પર્યાય તે અર્થ પર્યાય માનેલો છે. (૨)

વિવેચન—જે લેદ કહ્યા તેમાં પ્રથમ વ્યંજન પર્યાય છે તે ત્રિકાલ સ્પર્શી છે અર્થાત્ પુર્વાપર અનુગત સર્વ કાળની સાથે તે પર્યાય સ્પર્શ કરેછે તાત્પર્ય કે જેનો સ્પર્શ ભુત ભવિષ્ય તથા વર્તમાન એત્રણે કાલમાં થાયછે તે વ્યંજન પર્યાય છે જેમ ઘટાદીનો અતિકાદી પર્યાય વ્યંજન પર્યાય છે અર્થાત્ મૃત્તિકા આદીપર્યાયનો પ્રકાશિત કરેછે અને બીજો અર્થ પર્યાય છે તે વર્તમાન અણુનો વિષય છે અર્થાત્ સુક્ષ્મ કાળ વર્તિ અર્થ પર્યાય છે જેમ ઘટ આદીના તે તે ક્ષણમાં રહેવા વાળા પર્યાય જે કાળના ક્ષણમાં વર્તમાનતાથી સ્થિત છે તે તે કાળની અપેક્ષાથી ઉત્પત્તિ દ્વારા વિદ્યમાન હોવાથી તે અર્થ પર્યાય કહેવાય છે મતલબ કે જે ક્ષણમાં ઘટ વિદ્યમાન છે તે ક્ષણની વિદ્યમાનતાથી

તે ઘટ અથ પર્ચાયછે (૨)

દ્રવ્ય ગુણે બિહું ભેદથી

વલી શુદ્ધ અશુદ્ધ

શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન તિહાં

ચેતનને સિદ્ધ-શ્રી જન ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે પર્ચાયોના દ્રવ્યથી તથા ગુણથી બે ભેદ છે અને શુદ્ધ તેમજ અશુદ્ધ દ્વારા પણ બે ભેદ છે તેમાં શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય તે ચેતન દ્રવ્યને કેવળ જ્ઞાનના ભાવથી સિદ્ધ પર્ચાય જાણવો (૩)

વિવેચન—દ્રવ્યથી દ્રવ્ય પર્ચાય થાય છે અને ગુણથી ગુણ પર્ચાય થાય છે આ રીતે બે ભેદ છે. જેમ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય અને ગુણ વ્યંજન પર્ચાય, આજ રીતે શુદ્ધથી શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય થાય છે અને અશુદ્ધથી અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય થાય છે એવી રીતે બે ભેદ છે. હવે તે બેદોમાંથી શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય તે ચેતનમાં સિદ્ધતા અર્થાત ચેતન દ્રવ્યના સિદ્ધ પર્ચાય છે. આ શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્ચાય કેવળ ભાવથી જાણવો જોઈએ. (૩)

અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન બહુ

મનુષ્યદિક લેદ

ગુણથી વ્યંજન એમ દ્વિધા

કેવલ મધ લેદ-શ્રીભુવ ॥૪॥

ભાવાર્થ—અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય મનુષ્ય દેવ આદી
અનેક પ્રકારના માનેલ છે. એવીજ રીતે ગુણથી પણ શુદ્ધ
ગુણ વ્યંજન પર્યાય અને અશુદ્ધ ગુણ વ્યંજન પર્યાય એવા
બે લેદ છે તેમાં પ્રથમ લેદમા કેવળ જ્ઞાન આદી અને ખીજા
મા મતિજ્ઞાનાદી પર્યાયછે (૪)

વિવેચન—અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય તો મનુષ્ય, દેવ
નાગદી અને નિર્યંચ એમ અનેક પ્રકારે માનેલાછે દ્રવ્યનો
લેદ પુદ્ગલ સંયોગથી ઉત્પન્નછે તેથી કરીને મનુષ્ય આદિના
લેદથી આ લેદ થાયછે ગુણથી પણ એવોજ પ્રકારછે એટ
તેના પણ બે લેદછે તેમાં પ્રથમ શુદ્ધ ગુણ
વ્યંજન પર્યાયછે તેનો કેવળજ્ઞાન આદિ રૂપ પર્યાયછે અને
અશુદ્ધ દ્રવ્યગુણ વ્યંજન પર્યાય બે છે તેનો મતિ જ્ઞાન શ્રુત
જ્ઞાન, અવધિ જ્ઞાન, તથા મન પર્યાય જ્ઞાન આદી સ્વરૂપછે (૪)

(વળી પણ પર્યાયના ભેદ, કહેછે)

ઋણુ સુત્રાદેશે કરી

ક્ષણુ પરિણુત એહ

કહેા અર્થ પઞ્જનયએ

અભ્યંતર જેહ-શ્રી છન ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ઋણુ સુત્ર નયના મતથી અર્થ પર્યાય ક્ષણુ વૃત્તિ વાગેાછે આભ્યંતરનો શુદ્ધ અર્થ પર્યાયછે અને એથી અન્ય અ શુદ્ધ અર્થ પર્યાય કહેલો (૫)

વિવેચન—ઋણુસુત્ર નયના આદેશથી આભ્યંતર જે છે તે શુદ્ધ અર્થ પર્યાયછે અને ક્ષણુ માત્ર વૃત્તિએ અર્થત શુદ્ધા થઈ પર્યાય ક્ષણુ ક્ષણુમાં પરીણામને પ્રાપ્ત થાયછે અને તેથી અન્ય જે જે છે તે અશુદ્ધ અર્થ પર્યાય કહેલોછે તાત્પર્ય એવું છે કે જે જે પર્યાયથી અદ્ય કાલ વર્તી છે તે પર્યાય તે અધિક કાલવર્તિ પર્યાયથી અદ્ય ત્વની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ અર્થ પર્યાય કહેવાયછે. (૫)

આ વિષયમાં શુદ્ધ વચન સંમતી દર્શાવેછે.

પુરૂષ શબ્દ જેમ પુરૂષને

વ્યંજન પર્યાય

સંમતિ ગ્રંથે અર્થથી

ખાલાદિ કહાય—શ્રી છન ૥૬૥

ભાવાર્થ—જેમ પુરૂષ શબ્દનો પુરૂષ વ્યંજન પર્યાય કહેલો છે તેમજ સંમતિ ગ્રંથમાં ખાલાદિ અર્થ પર્યાય કહેલો છે (૬)

વિવેચન—પુરૂષ શબ્દથી વાચ્ય પુરૂષ પર્યાય જન્મથી તે મરણ કાળ પર્યાંત એક અનુગત રૂપથી નરત્વ પર્યાય છે તે પુરૂષનો વ્યંજન પર્યાય છે અને ખાલ આદિક અર્થ પર્યાય છે એવું સંમતિ ગ્રંથમાં કહેલું છે “જેમ પુરૂષમાં પુરૂષ એવે શબ્દ જન્મથી મરણ પર્યાંત રહે છે તે વ્યંજન પર્યાય છે તે પુરૂષમાં ખ લ, યુવા કૃત્યાદિ જે ભેદ છે તે અર્થ પર્યાય છે.” (૬)

ષટ્ ગુણ હાણી લુટ્ઠોથી

જેમ અગુરુ લહુત

પજજવ તેમક્ષિણ ભેદથી

—કેવલપણે લુત—શ્રી નાના છગા

ભાવાર્થ—જેમ પડગુણી હા

પર્યાય માનેલો છે તેવીજ રીતે ક્ષત્રુના ભેદથી કેવળ અ.ખ્ય
શુષ્ક પર્યાયના પણ અર્થ પર્યાય માનેલા છે (૭)

વિવેચન—જેમ પડગુણ હાની વૃદ્ધી લક્ષણ અગુરુ લઘુ-
પર્યાય અર્થાત સૂક્ષ્માર્થ પર્યાય છે તેમજ ક્ષત્રુના ભેદથી કેવ-
ળ જ્ઞાન નામનો પર્યાય પણ ભિન્ન ભિન્ન જ દેખાએલો છે કે-
મકે “ પ્રથમ સમયમાં યોગ લવસ્થ કેવળ જ્ઞાનમાં અને દ્વી-
તીય સમય સયોગી લવસ્થ કેવળ જ્ઞાનમાં ઇત્યાદી વચન છે.
તેથી કરીને રુદ્ર સૂત્ર નયના અદેશથી શુદ્ધ ગુણના પદ્મ
અર્થ પર્યાય માનવા ભેદએ. (૭)

શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન અણુ

પુદ્ગલ પર્યાય

અશુદ્ધ દ્વયલુકાદિક ગુણ

નિજ ગુણ પર્યાય— શ્રી જીન ॥૮॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજન પરમાણુ જે છે તે શુદ્ધ પુદ-
ગલ પર્યાય છે અને દ્વયલુકાદી અશુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજન પર્યાય
છે તે પોતપોતાના ગુણ પર્યાય સહિત છે. [૮]

છો તો અસદ્ભૂત મનુષ્ય આદી પણ અશુદ્ધ પર્યાય યોગી નહિ થાય (૧૩)

વિવેચન--ઉપચારવાન કદાચ પર દ્રવ્યતા સંયોગી હોય તથાપી તે અશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત નથી થતું હવે કદાચ એમ કહો કે ધર્માસ્તકાય આદિ દ્રવ્યોનો પર દ્રવ્ય ની સાથે સંયોગ છે તેથી તેને ઉપચરિત પર્યાય કહેઈ પરંતુ અશુદ્ધ પર્યાય નથી કહેતા કેમકે દ્રવ્યના અન્ય પણાના હેતુ માં પણ અશુદ્ધતાનો વ્યવહાર છે તેથી કરીને મનુષ્ય આદિ પર્યાય પણ અશુદ્ધ છે એમ ન કહેવું પણ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી અસદ્ભૂત છે એમ કહો. મતલબ અપેક્ષાથી શુદ્ધ અને અપેક્ષા રહીત પણે અશુદ્ધ એવી રીતે આતેકાંત વ્યાપક પશુજ ડ્રેષ્ટ છે જે આગળ કહેવાશે. અર્થ એવો છે કે જો ઉપચારિ અશુદ્ધતા ને નથી પ્રાપ્ત થનો તો મનુષ્ય આદી પણ અશુદ્ધ પર્યાયનો યોગી નથી.(૧૩)

ધર્માદિક પર પશ્ચયે

વિસંભાધ એમ

અશુદ્ધતા અવિશેષથી

હવે પુદ્ગલ જેમ—શ્રી જન ॥૧૪॥

ભાવાર્થ—ધર્માસ્તિકાય અભેદના પર પર્યાયથી તથા પોતાના પર્યાયથી વિલક્ષણતા છે અને જેમ જીવ પુદ્ગલમાં અશુદ્ધતાનો વિષય નથી તેમ આમાં પણ નથી. (૧૪)

વિવેચન—ધર્માસ્તિકાય આદિને પર પર્યાયથી અને સ્વ પર્યાયથી વિલક્ષણતા જાણવી જોઈએ કેમકે પર અપેક્ષાથી જેવી રીતે જીવ દ્રવ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિષય નથી તેવીજ રીતે જીવને માટે પણ સમજ લેવું. (૧૪)

એમજ સન્નતિ વિજ્ઞતિથી

દ્રવ્યે પજ્જન્ય

ગુણે સ્વભાવ વિભાવથી

એ ચાર કહાય—શ્રી જીને ૧૧૫

ભાવાર્થ—દ્રવ્યના વિષયમાં એજ રીતે સ્વજ્ઞતિ અને વિજ્ઞતિથી પર્યાય થાય છે એવીજ રીતે ગુણના વિષયમાં પણ સ્વભાવ ગુણથી તથા વિભાવ ગુણથી પર્યાય થાય છે આ રીતે પર્યાયના ચાર ભેદ થયા (૧૫)

વિવેચન—હરે પ્રકારાંતરે નયચક્રમાં ચાર ભેદ કહ્યા છે તે દેખાડે છે દ્રવ્યના વિષયમાં સ્વકીય જ્ઞતિથી જે પર્યાય થાય

ય છે તે સજ્જતીય પર્યાય કહેવાય છે અને પરજ્ઞતિથી જે પ
 ર્યાય થાય છે તે વિજ્ઞતીય પર્યાય કહેવાય છે અને સ્વભાવથી
 તથા વિભાવથી ગુણમાં પર્યાય થાય છે અર્થાત્ સજ્જતીય દ્રવ્ય
 પર્યાય, વિજ્ઞતીય દ્રવ્ય પર્યાય સ્વભાવ ગુણ પર્યાય અને વિભા
 વ ગુણ પર્યાય આ રીતે બે લેહ દ્રવ્યના અને બે લેહ ગુણના એમ મળી
 મનુષ્યઆદી જે પર્યાય છે તે વિજ્ઞતીય દ્રવ્ય પર્યાય છે કેમકે
 જીવ અને પુદ્ગલનો પરસ્પર સંયોગ થવાથી મનુષ્ય એવો
 વ્યવહાર થાય છે તેથી કરીને એવો સિદ્ધાંત થાય છે કે જિજ્ઞાસુ
 જ્ઞાતીના બે દ્રવ્ય મળીને એક દ્રવ્ય આવે છે તે વિજ્ઞતીય દ્રવ્ય
 પર્યાય કહેવાય છે કેવળ જ્ઞાન જે છે તે સ્વભાવ ગુણ પર્યાય
 કહેવાય છે કેમકે તે કર્મના સંયોગથી રહિત છે માટે સ્વભાવ ગુ
 ણ પર્યાય છે અને મતિ જ્ઞાન આદી પર્યાય વિભાવ ગુણ
 પર્યાય કહેલ છે કારણકે તે કર્મના સંબંધથી થાય છે
 તેથી કરીને વિભાવ ગુણ પર્યાય છે આ ચારે દ્રવ્યોંત પ્રાયિક
 એટલે નિશ્ચય પુર્વક સમજવાના નથી પરમાર્થથી તો પરમા
 ણું રૂપ દ્રવ્ય પર્યાય આચારમાં અંતર ગત થવા યોગ્ય નથી
 કારણકે તે પરમાણું દ્રવ્ય વિભાગથી ઉત્પન્ન પર્યાય છે
 પણ સંયોગથી ઉત્પન્નથી સંમતી અંતરમાં પણ
 ચાર લેહ દ્રવ્ય અને ગુણ બનેના વિચારવાનેઈએ. (૧૫)

ગુણ વિકાર પળળવ કહી
 દ્રવ્યાદી કહંત
 સું જાણે મન માંહે તે
 દેવસેન મહંત—શ્રીજીન૥૧૭૥

ભાવાર્થ—ગુણોના વિકારજ પર્યાય છે એમ પ્રથમથી કહીને પછી દ્રવ્ય પર્યાય અને ગુણ પર્યાય એવા ભેદ કહેતા દેવસેનાચાર્ય પોતાના મનમાં શું સમજેછે? (૧૭)

વિવેચન—ગુણોના વિકાર પર્યાય છે એમ કહીને ફરી પર્યાયોના ભેદના અધીકારમાં પર્યાય બે પ્રકારના છે દ્રવ્ય પર્યાય તથા ગુણ પર્યાય, આ રીતે નવ ચક્ર અંથના કર્તા દીગંબર આચાર્ય દેવસેનજી પોતાના મનમાં શું સમજેછે? અર્થાત્ પૂર્વાપર વિરોધ થવાથી તેઓ જાણતા નથી એવો અસીપ્રાય છે માટે દ્રવ્ય પર્યાયજ કહેવા પરંતુ ગુણ પર્યાય જુદા ન કહેવા એ તાત્પર્ય છે. (૧૭)

એમ દ્રવ્યાદિક પરખીયા
 રાખી ગુરૂ આણ
 ઉવેખી બહુ તન મતિ
 અવગણિઅ અજાણ—શ્રીજીન૥૧૮૥

ભાવાર્થ—એ રીતે દ્રવ્યગુણ પર્યાયની ગુરૂ પરંપરાની આજ્ઞા રાખીને બહુ ટુંક બુદ્ધીવાળાની ઉપેક્ષા કરીને અને અજ્ઞાનને દુર કરીને મેં પરીક્ષા કરી. (૧૮)

વિવેચન—પરંપરાગત ગુરૂ આજ્ઞાને યાદ રાખીને અને તુચ્છ બુદ્ધીવાળાઓની ઉપેક્ષા કરીને તથા અભાણુ અને હઠ કદાચહી એવા લોકોની અવગણના કરીને મેં (શ્રીમાન યશો-વિજયજી ઉપાધ્યાયે) આ રીતે સર્વ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય તેના અનેક ભેદ દર્શાવીને પરીક્ષા કરી અર્થાત્ સ્વરૂપ, લક્ષણ ભેદ વીગેરેનું ઘણુંજ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કર્યું, (૧૮)

જે દિન દિન એમ ભાવશે

દ્રવ્યાંદી વિચાર

તે લેશે જશસંપદા

સુખ સઘળા સાર—શ્રી જીન ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ—જે મનુષ્ય દિન પ્રતીદિન આ રીતે દ્રવ્યાદીના વિચારની ભાવના ભાવશે તે જશ રૂપ સંપદાને પામશે અને સઘળા ઉત્તમ સુખોને પ્રાપ્ત કરશે. એમ શ્રીમાનયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહેછે. (૧૯)

